

# JASENOVAC

fotomonografija





KONCENTRACIONI LOGOR  
JASENOVAC

F o t o m o n o g r a f i j a

N a t a s h a      M a t a u š i Ć



Zagreb, 2008.

BIBLIOTEKA  
Banalnost zla

NAKLADNIK  
Spomen - područje Jasenovac

ZA NAKLADNIKA  
Nataša Jovičić

UREDNIČA  
Tea Benčić Rimay

RECENZENTI  
Mario Jareb, Ivo Fumić

PRIPREMA  
SofTek, Sisak

LEKTURA, KOREKTURA, REDAKTURA  
Tea Benčić Rimay

NASLOVNICA  
Likovno rješenje korica  
Svetlana Novaković

Grafičko oblikovanje korica  
Tomislav Stanković

TISAK  
SofTek

KNJIGA JE IZDANA UZ POTPORU MINISTARSTVA KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu  
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 663476

ISBN 978-953-99169-4-5

© Spomen - područje Jasenovac, 2008.

*Ovu knjigu posvećujem roditeljima, Stjepanu  
i Sarloti r. Todorović, koji su me naučili da se  
ljudi razlikuju jedino po dobroti srca*

## I. UVODNE NAPOMENE

**K**oncentracioni logor Jasenovac razlikuje se od sličnih logora iz razdoblja Drugoga svjetskog rata u nekoliko utvrđenih činjenica:

1. Prvi nacistički logori osnivani su kao mjesto izolacije, zatočenja, prisilnog rada i likvidacije političkih neistomišljenika i režimu nepoželjnih gradana. Oni ubrzo, u skladu s proklamiranim rasnom politikom, prerastaju u masovna gubilišta Židova, Roma, Jehovinih svjedoka, homoseksualaca, ali i ratnih zarobljenika. Koncentracioni logor Jasenovac bio je mjesto zatočenja, prisilnog rada i likvidacija, u prvom redu srpskog pravoslavnog stanovništva koje je, u cilju stvaranja čistog etničkog teritorija, trebalo potpuno iskorijeniti s područja Nezavisne Države Hrvatske, kao i Židove i Rome, rasnim za-

konima diskriminirano stanovništvo. U logoru je stradao i znatan broj Hrvata - komunista i antifašista, pripadnika Narodno - oslobođilačke vojske Hrvatske, članova njihovih obitelji i drugih protivnika ustaškog režima. O tome najbolje svjedoči nacionalna pripadnost njegovih žrtava.

2. O broju žrtava Koncentracionog logora Jasenovac, o njihovoj nacionalnoj, vjerskoj i političkoj strukturi, postoji mnoštvo različitih brojeva, proračuna, procjena i pretpostavki koje variraju, od dvadesetak tisuća do preko milijun žrtava. Vrlo su rijetko ove procjene i pretpostavke bile temeljene na rezultatima sustavnih znanstvenih istraživanja, a korištene su, uglavnom, za ostvarivanje određenih političkih interesa (zavisno od strane koja ih daje). To je omogućila činjenica da stvarni broj žrtava Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije, pa tako i Koncentracionog logora Jasenovac, temeljen na rezultatima poimeničnog popisa žrtava - nije bio objavljen sve do 1992. godine. Te je godine Savezni zavod za statistiku SR Jugoslavije konačno objavio rezultate (nepotpunog) poimeničnog popisa ratnih žrtava načinjenog još 1964. godine. Prema tom popisu u KL Jasenovac (49.602) i logom Stara Gradiška (9.586) stradal je 59.188 osoba.<sup>1</sup> Naknadne su provjere utvrdile da popis ima čitav niz nedostataka, te da navedenu brojku treba uvećati za barem 40%. Prema tako uvećanoj procjeni u KL Jasenovac s logorom Stara Gradiška stradal je od 80 do 100. 000 ljudi. Zanimljiva je činjenica daje ova procjena vrlo blizu onoj do koje su, sasvim nezavisno jedan od drugoga, došla u svojim znanstvenim istraživanjima dva demografa: Hrvat Vladimir Žerjavić (oko 83.000) i Srbin dr. Bogoljub Kočović (oko 70.000).<sup>2</sup> Procjenu potvrđuju i rezultati istraživanja ratnih žrtava (metodom osobne identifikacije) objavljeni 2005. godine, prema kojima su u KL Jasenovac i logoru Stara Gradiška ubijene 80.022 osobe, od kojih 47.6-

Popis izvornog naziva *Spisak žrtava rata 1941-1945-Ustaški logor Jasenovac* tiskanje samo za internu upotrebu i u svega nekoliko primjeraka. Kopiju, odnosno reprint kompjutorskog ispisa objavio je 1998. godine Adil Zulfikarpašić, osnivač *Bošnjačkog instituta* u Švicarskoj pod nazivom *Jasenovac - žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. I danas je sasvim nejasno na koji je način on uspio doći do popisa. Ovdje navedeni brojni pokazatelji rezultat su analize podataka iz navedenog popisa koje je objavio Davor Kovačić iz Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. Vidi: Kovačić, Davor, *Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 1., 1-230., Zagreb 2000., 219-224.

<sup>1</sup> Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku Srbije i Crne Gore nastavili su na bazi prikupljanja daljnjih verificiranih podataka nadopunjavati "bjavljeni popis. Prema rezultatima njihova rada objavljeno 1997. godine popis žrtava KL Jasenovac: *Jasenovac, Koncentracioni logor 1941-1945. Spisak ustaških žrtava identificiranih do 30.X. 1997., I-III*, prema kojem je u KL Jasenovac i logoru Stara Gradiška stradal 11.1 A3, osoba. U predgovoru fototipskog izdanja knjige *Zločini u logoru Jasenovac* iz 2000. godine objavljeni su rezultati do tada nastavljene i provedene istraživanja na poimeničnom utvrđivanju broja žrtava KL Jasenovac i Stara Gradiška, prema kojem je živote izgubilo 78.163 ljudi, od kojih 46.925 muškaraca, 30.079 žena i 159 osoba neutvrđenog spola. Nacionalni sastav identificiranih žrtava je slijedeći: 47.123 Srba, 10.521 Židova, 6.281 Hrvata, 5.836 Roma, 919 Muslimana i ostalih 7.483.

79 Srba, 11.111 Židova, 7.745 Roma, 6.319 Hrvata, 919 Muslimana i 7.174 ostalih.<sup>3</sup> »Koristeći više stotina različitih izvora..., uspostavljanjem i kritičkim preispitivanjem za svaku žrtvu ponosaob«, kustosi JUSP Jasenovac, Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović načinili su *Poimenični popis žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac 1941. - 1945.* Prema podacima prikupljenim do zaključno 31. kolovoza 2007. godine (popis je i nadalje predmet sustavnih istraživanja, otvoren za sve kritički utvrđene izmjene i dopune), poimenično je popisano 72.193 osoba, žrtava KL Jasenovac i logora Stara Gradiška.<sup>4</sup> No, kako sami autori kažu: *rad na prikupljanju podataka o žrtvama nije završen, niti je broj poimenično utvrđenih žrtava konačan,*<sup>5</sup>

3. U KL Jasenovac nije bilo plinskih komora, ali to nimalo ne umanjuje tragediju žrtava, već je čini još grubljom, jer su ubijane na najprimitivniji način: klanjem, umlačivanjem, izglađnjivanjem i teškim fizičkim radom. U usporedbi s njemačkim logorima - »tvornicama smrти«, Koncentracijni logor Jasenovac bio je tek primitivna »manufaktura«, ručni rad najraznovrsnijih okruglosti/
4. Zatočenici nisu nosili nikakve vanjske oznake koje bi ih označavale kao osobe koje su zbog nekog određenog razloga lišene slobode. Nisu nosili kažnjeničke odore niti su bili obilježeni brojevima. Kada je 6. veljače 1942. godine u razgledavanje logora došla Medunarodna komisija, zatočenicima su podijeljene vrpcе s brojevima: Židovima žute, Srbima bijele, a Hrvatima crveno-bijele. To je ipak bio samo izuzetak, a ne svakodnevna praksa.
5. Stanovnici okolnih mjesta (uglavnom sela), nisu se mogli, kao u slučajevima oslobođenja logora Belsen, Buchenwald, Dachau ili Mauthausen, čuditi i govoriti: *Nismo znali;* jer su i sami u velikoj većini

<sup>3</sup> Cvetković, Dragan; Graovac, Igor, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005. Podaci o broju žrtava KL Jasenovac i njihovoj nacionalnoj strukturi preuzeti iz: Krušelj, Željko, Beogradski istraživač pokopao Jasenovački mit, *Vjesnik*, od 18. i 19. veljače 2006., 35.

<sup>4</sup> Smreka Jelka, Mihovilović, Đorđe, *Poimeničnom popisu žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac, 1941-1945.*, Jasenovac, 2007. Od navedenog broja žrtava 32.577 bili su muškarci, 18.453 žene, a 18.812(1) dječaka mlađa od 14 godina.

<sup>5</sup> isto, 9

<sup>6</sup> Matausić, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac - Zagreb, 2003., 171-172.

bili deportirani u logore, likvidirani ili poslani na prisilni rad u njemačke logore u okupiranoj Evropi.

6. Jasenovac je ujedno i jedini logor u kojem su se likvidacije vršile bez neposrednog sudjelovanja njemačkih jedinica. Iako Nijemci nisu neposredno sudjelovali u likvidacijama, njihova je prisutnost bila izražena u internacijama i odvođenju stanovništva u logor nakon »akcija čišćenja« partizanskim ratom zahvaćenih područja, a naročito nakon bitke na Kozari u lipnju 1942. godine, kao i odvođenju dijela zatočenika na prisilni rad u Njemačku i druge logore u okupiranoj Evropi. U samom mjestu Jasenovac tek kraće je vrijeme djelovalo predstavništvo njemačkih vojnih vlasti (od polovine svibnja do konca 1942. godine, odnosno u vrijeme najmasovnijeg odvođenja zatočenika na rad u Njemačku).
7. Većina nacističkih logora sačuvana je u izvornom obliku ili su logorski objekti i izgled logora naknadno rekonstruirani. Rušenje objekata na terenu Koncentracionog logora Jasenovac (Logora III Ciglana) započelo je savezničkim bombardiranjima u veljači i travnju 1945. godine.<sup>7</sup> Dio zgrada i logorski zid minirale su i uništile ustaške postrojbe prilikom povlačenja iz logora u travnju iste godine. Odmah po završetku rata nastavlja se rušenje logorskih zgrada i uništava svaki trag postojanja logora. Stvarni razlozi takvoga čina ni do danas nisu potpuno razjašnjeni. Posljednji vidljivi ostaci logora uklonjeni su prilikom uređenja memorijalnog kompleksa i izgradnje Spomen-područja Jasenovac. Jedini sačuvani autentični objekti nekadašnjeg logora dvije su zgrade u samom mjestu Jasenovac gdje je bila smještena radna grupa Kožara, te veliki nasip na istočnoj strani Logora III Ciglana.
8. U Domovinskom ratu (1991-1995) devastirano je i samo Spomen-područje Jasenovac osnovano 1968. godine kao institucija memorijalnog tipa koja se bavi proučavanjem, istraživanjem i muzejskom prezentacijom KL Jasenovac. U njegov sastav 1983. godine uključeni su svi lokaliteti bivšeg Koncentracionog logora Jasenovac: područje Logora III Ciglana, Kožara, Donja Gradina, Uštica, Krapje, Bro-

<sup>7</sup> Logor je prvi puta bombardiran već 22. studenoga 1944. godine. Tom su prilikom na KL Jasenovac baćene četiri bombe od kojih je smrtno stradalo nekoliko zatočenika. U bombardiranjima u veljači, ožujku i travnju 1945. godine razoren su gotovo svi objekti u logoru.

- cice, Mlaka, Jablanac, Logor Stara Gradiška, Dubičke Krečane i Bistrica. Teren bivšeg Logora III Ciglana, na čijem se krajnjem zapadnom dijelu nalaze Memorijalni muzej i upravne zgrade, bio je miniran od strane srpskog agresora. Dio logorskog kompleksa
- Donja Gradina - koji se nalazi na suprotnoj obali rijeke Save i koji je od 1942. godine bio mjesto masovnih likvidacija zatočenika - nakon raspada Jugoslavije i osnivanja samostalnih država, sastavni je dio teritorija susjedne države, Bosne i Hercegovine. Na taj načinje ovaj jedinstveni kompleks logora raspolavljen na dva dijela.
9. Sva je muzejska grada iz Memorijalnog muzeja Jasenovac početkom rata u Hrvatskoj 1991. godine, nelegalnim putem, prenijeta u Bosnu i Hercegovinu, odnosno Republiku Srpsku. Na temelju Ugovora o suradnji između *Memorijalnog muzeja holokausta* u Washingtonu i Ministarstva kulture RH iz listopada 2000. godine, dio muzejske i arhivske grade iz Spomen - područja Jasenovac (koja se u to vrijeme nalazila u Republici Srpskoj), otpremljen je studenom 2000. godine u Washington na privremenu pohranu. Nakon restauracije i konzervacije, te identifikacije, vraćen je u Spomen - područje Jasenovac u prosincu 2001. godine. Dio grade (oko 30%) nalazi se, prema neslužbenim podacima, još uvek na području Bosne i Hercegovine i Srbije, te ostaje predmetom daljnjih pregovora o povratu otuđene memorijalne kulturne baštine.
10. U Arhivu UN-a za ratne zločine u New Yorku, o logoru nema nikakvih podataka, a u arhivu Međunarodnog komiteta Crvenog križa u Zenezu nalaze se samo fotografije koje prikazuju Koncentracioni logor Jasenovac kao radni logor koji ima adekvatnu liječničku zaštitu i normalnu prehranu.(?)
11. U njemačkom logoru Sachsenhausen, nedaleko Berlina, već od 1994. godine može se razgledati muzejska izložba o Sovjetskom specijalnom logom za političke neistomišljenike (1945-1950), a koji se je nalazio na dijelu terena bivšeg nacističkog logora. Isto-

dobno, u Hrvatskoj još uvijek traje vrlo živa polemika oko toga da li su nakon završetka rata nove komunističke vlasti koristile teren Koncentracionog logora Jasenovac kao mjesto zatočenja, prisilnog rada i likvidacije svojih političkih neistomišljenika. Istina o tome još nije do kraja znanstveno razjašnjena.<sup>8</sup>

12. O koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška objavljeno je do 2000. godine 1188 knjiga, 1544 memoarskih zapisa i studijskih članaka, te 108 zbirki dokumenata.<sup>9</sup> U njima je objavljeno mnoštvo fotografija koje su, nažalost, vrlo često imale nepotpune ili čak krive opise i komentare, a korištene su tek kao puka ilustracija teksta, bez ulaženja u njihov stvarni sadržaj. Manipulacija s fotografijama išla je tako daleko da su se za ilustraciju života i likvidacija zatočenika KL Jasenovac koristile i fotografije snimljene u njemačkim koncentracijskim logorima.

Iako kao i mnogi drugi istraživači i povjesničari, a na osnovi postojećih dokumenata, smatram da na području bivšeg ustaškog KL Jasenovac nikad nije postojao komunistički logor, s nama se ne bi složili neki od hrvatskih povjesničara. O tome vidi u: Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, 175-185., autor teksta: Goldstain, Slavko.

<sup>9</sup> Mirković, Jovan, *Oobjavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka — Beograd, 2000.

## II. FOTOGRAFIJA KAO POVIJESNI DOKUMENT

T Tmnogobrojnim privatnim zbirkama, arhivima, muzejima i sličnim institucijama u svijetu, pa tako i u Hrvatskoj, čuvaju se fotografije kao nekonvencionalne arhivalije, odnosno muzejski predmeti. Dok se u muzejima likovnih i primjenjenih umjetnosti, odnosno specijaliziranim muzejima čuvaju zbog svojih umjetničkih i estetskih kvaliteta, zbog njihovih autora ili načina tehničke izrade, u arhivima i povijesnim muzejima čuvaju se kao posebni povijesni dokumenti.

Što je uopće fotografija? Fotografija je proces stvaranja slike pomoću svjetlosti reflektirane od objekta kojeg foto-

grafiramo. U samom procesu njenog nastanka razlikujemo tri faze: snimanje, izradu negativa i izradu pozitiva.

Negativ prikazuje predmet snimanja preokrenut i s obrnutim tonskim (svjetlosnim) vrijednostima. On je samo jedna faza u procesu nastanka fotografije i ne može se koristiti za širu upotrebu. Tek izradom pozitiva - kopije, postupak je zaokružen i fotografija može vršiti svoju funkciju. Zbog izuzetne osjetljivosti materijala od kojeg su načinjeni, najmanje je sačuvano izvornih negativa, onog najvrednijeg i u pravom smislu riječi izvornog oblika fotografije. Tome pridonosi činjenica da je najveća pažnja sakupljača bila usmjerena na pozitive, odnosno same fotografije, a još veći je problem nepoznavanje pravoga značenja negativa. Samo jedan negativ omogućuje izradu velikog broja kopija, a time se ne narušava njihova autentičnost povjesnih dokumenata. Sve fotografije dobivene od jednog izvornog negativa smatraju se jednakim vrijednim prvim kopijama među kojima je bespredmetno tražiti original.<sup>10</sup> Ako se ponekad i kod fotografije utvrđuje granica originalnosti, kao kod nekih drugih grafičkih tehnika, to je isključivo iz razloga zaštite autorskih prava. Izvorna dokumentarna fotografija (ali ne i ona umjetnička) može se izraditi iz izvornog negativa u bilo koje vrijeme, kako u vrijeme njenog nastanka talco i nakon protoka neodređenog broja godina. Svaka takva fotografija i dalje ostaje izvornom, ali za razliku od onih izrađenih u vrijeme snimanja, nema svoj historijat (npr. tko ju je i na koji način sačuvao); prema tome i ne može biti predmetom istraživanja. Ali trenutak koji prikazuje ostaje jednakovrijednim predmetom istraživanja.

Do fotografija se vrlo često dolazi dozvolom vlasnika fotografije za njeno presnimavanje. Presnimavanjem foto-

<sup>10</sup> Prema nekim stručnjacima izvorna fotografija (pozitiv) samo je ona koja je izrađena iz izvornog negativa i to u istom razdoblju kada je snimljena.

grafije ili kopiranjem izvornog negativa dobivamo *dubl-negativ* iz kojeg se ponovno može izraditi neograničen broj istovjetnih fotografija, koje nazivamo reproducijama. Reproduciranje je, uostalom, jedini put i način kojim se ostvaruje šira praktična upotreba ove grade. Razlike između originala i reprodukcije vidljive su i uočljive prostim okom: neošteti tonovi prijelaza tamnih mesta u svjetlijima, neoštrost crta i obrisa, lagano sivilo prevučeno preko cijele fotografije. Tehnička izrada fotografije međutim utječe na različitu valorizaciju muzejske vrijednosti fotografije, pa su izvorni negativi i izvorene fotografije muzejski predmeti, a reprodukcije samo komparativni muzejski materijal značajan za kompletiranje fonda fotografija.

Dakle, pitanje izvorne fotografije ili njene reprodukcije nije od presudnog značenja, kao što ni problem na relaciji original - reprodukcija nije istoznačan kao kod ostalih povijesnih dokumenata. (Reproaktivni postupak je, naime, karakterističan samo za fotografiju). Razlika između originala i reprodukcije je jedino u kvaliteti tehničke izrade, a ono što je bitno, njezin sadržaj, ne gubi na značenju. Prava vrijednost dokumentarne fotografije sagledava se u snimljenom prizoru, u njegovoj dokumentarnosti, autentičnosti i izražajnosti.

Nažalost, za većinu sačuvanih negativa i fotografija nije poznato ime snimatelja. Njihovi su autori uglavnom ostali anonimni sudionici dogadaja, pa čak i onda kada fotografija otkriva vrsnog majstora fotografskog zanata.

Fotografije po prirodi svoga nastanka točno i uvjerljivo prikazuju stvarnost jednoga prošlog vremena i na taj način neposredno dokumentiraju povijesne dogadaje, pojave i ličnosti iz vremena svoga nastanka. Prikazujući u trenu-

tku snimanja suvremene ljudi i događaje, tijekom vremena postale su i same dio prošlosti koju prikazuju. Dakle, one same po sebi kao dio prošlosti imaju povjesnu vrijednost, a istovremeno su i nosioци sadržaja koji predstavlja izvor za proučavanje te povijesti. Zbog toga su jedinstveni izvor za povjesna istraživanja, objavljivanje i izlaganje, te pogodno sredstvo za populariziranje povijesti.

No, za razliku od pisanih dokumenata koji su oduvijek smatrani vrijednim čuvanja i istraživanja, fotografije kao jedan od novijih medija izražavanja i bilježenja stvarnosti (prvi fotografski zapis nastao je 1826. godine) nisu dugo vremena bile priznate kao povjesni dokumenti i primarni izvori za proučavanje povijesti, pa kao takve nisu bile niti vrijedne arhivskog ili muzejskog čuvanja.

Ovakav odnos prema fotografiji doveo je do toga da su u različitim tiskovinama objavljivane i korištene tek kao puki ilustrativni materijal ili kao nadopuna pisanog teksta znanstvenih i popularnih publikacija, kako bi ih učinila vizualno atraktivnijim i interesantnijim za potencijalne čitaoce.<sup>11</sup> Takav način njihove upotrebe imao je ishodište u ne razumijevanju važnosti fotografije kao primarnog povijesnog izvora, ali i u nesklonosti i nenaviknutosti istraživača uključivanju fotografije u svoja istraživanja. To je dovelo i do bezbrojnih pogrešaka u njihovoj upotrebi: nisu bile evidentirane u pratećim obavijesnim pomagalima na kraju tiskovina, niti je označavan izvor od kuda su presimljene, tko ih je snimio, a vrlo često nisu bile niti povezane s informacijom sadržanom u tekstu. Pojedini autori presimnavali

<sup>11</sup> Ritzenthaler, M. Lynn, Munoff, J. Gerald, Long, S. Margery, Upravljanje zbirkama fotografija, HDA, Zagreb, 2004., 29.

su već objavljivane fotografije i prenosili krive opise, često i bez provjeravanja točnosti preuzetih podataka.

Brojnost i iznenadjuće bogata baština sačuvanih fotografija odražava činjenicu da je svijest o njima kao svjedočanstvu uvijek bila prisutna. Istodobno, to je i dokaz intimne vezanosti čovjeka za ovaj način bilježenja stvarnosti i trenutaka čiji su sudionici bili.

Fotografija se danas tretira kao vrijedan povjesni dokument i izvor informacija kakvih nema u tradicionalnim pisanim dokumentima. Ona sadrži informacije u slikovnom obliku koje nisu dostupne u drugim vrstama zapisa, a zbog samog načina nastanka (zaustavljeni trenutak prošlosti) posjeduje moć da točno i uvjerljivo dokaže, prezentira i rekreira činjenice iz prošlosti. No, prije njenog objavljivanja i interpretacije mora se izvršiti detaljno i kritičko ispitivanje svih činjenica koje se uz nju vezuju. Fotografija se mora analizirati kako bi se dokazala istinitost i točnost onoga što prikazuje, kao što mora biti istinit i točan svaki povjesni zapis. Zbog eksplisitnosti i očiglednosti sadržaja ona je pogodan materijal za istraživalački rad.

Istraživalački rad započinje pribavljanjem što većeg broja fotografija na zadalu temu iz različitih institucija u kojima se čuvaju. Ispričavaju se svi postojeći podaci o njenom sadržaju, koji se zatim podvrgavaju stručnoj analizi kako bi se preispitala njihova istinitost, odnosno nadupunili novim, provjerenim saznanjima.

Što fotografiju čini povjesnim dokumentom ili što sve trebamo znati o fotografiji da ona doista postane povjesni dokument? Svi sakupljeni podaci o fotografiji mogu se podijeliti u dvije razine. Prvu razinu čini sadržaj, odnosno

opis same fotografije. Opis treba sadržavati provjerene podatke o mjestu i vremenu snimanja, o snimljenom dogadaju ili trenutku nekoga događaja i snimljenim osobama. Drugu razinu čine tehnički podaci: način snimanja, vrsta (izvorni negativ ili pozitiv, reprodukcija), materijal (zapaljiva ili ne-zapaljiva podloga negativa), veličina negativa (standardizirani formati 2,4x3,6 cm; 6x6 cm; 6x9 cm), te snimatelj. Fotografija je povjesno odredena kada je o njoj prikupljena većina navedenih podataka.

Fotografija postaje povjesnim dokumentom kada su kritički i metodički utvrđene sve povjesne činjenice sa-držane na njoj. To često iziskuje veliki trud i odgovornost istraživača, određeno znanje o snimljenom dogadaju, te po-znavanje društveno-političkog konteksta vremena u koje-mu su nastale. Znanstvena metodologija slična onoj koja se primjenjuje kod tekstualnog zapisa mora se primijeniti i na fotografije, kako bi se dokazala njihovu autentičnost, te verificirala istinitost i točnost opisa ili pisanih bilježaka koje ih datiraju ili identificiraju. I pored svoje očiglednosti i prepoznatljivosti detalja, kao što su elementi pejzaža, odje-će, natpisi i svega što je namjerno ili slučajno ušlo u kadar, fotografiju je bez pratećih podataka teže sa-držajno identifi-cirati od nekih drugih dokumenata. Naime, postojeći opisi, koji se najčešće dobivaju s fotografijom, često imaju vrlo malo podataka o snimljenom dogadaju ili su podaci pro-i-zvoljni i netočni. Oni se redigiraju uz pomoć drugih vjero-dostojnih izvora kao što su arhivski dokumenti (autentični pisani materijal o nekom događaju ili osobi, memoarski za-pisi, izjave o sadržaju fotografije sudionika snimljenog do-gađaja) ili putem konzultacije stručne i znanstvene litera-ture, tiska ili već publiciranih foto albuma. Otkrivanje po-

vijesne istine sa snimljenih fotografija predstavlja jedan od najsuptilnijih poslova istraživača.

Identifikacija autorstva, odnosno autora snimljene fotografije jednako je tako važna. Nažalost, uobičajena praksa izbjegavanja autorstva i njihovog potiskivanja u anonimnost dovela je do toga daje veliki broj autora zaboravljen ili neidentificiran.

Fotografije, kao izuzetni povijesni dokumenti, na načigledniji i najneposredniji način dokumentiraju autentične dogadaje, pojave, prizore i stanja iz nekadašnje stvarnosti. One dobivaju punu vrijednost povijesnog dokumenta tek kada su kompletirane kritički utvrđenim činjenicama o sadržaju koji nose. Kao nezamjenjiv vizualni dokument o ljudima i vremenu u kojem su živjeli, izvorne fotografije zahtijevaju brižljivo čuvanje i zaštitu, tim više što danas sve više odumire proizvodnja svjetlosjetljivih filmova, papira i odgovarajućih kemikalija, a zamjenjuje je analogna digitalna tehnika bilježenja svjetlosnog zapisa.

*Fotografija ne laže* - fraza je i floskula koja se često koristi kako bi se naglasilo daje ona izvorni i objektivni prikaz stvarnosti viden okom foto-kamere i onih koji su bili prisutni u trenutku snimanja. No, bez obzira na to što takva fotografija predstavlja isječak iz objektivne stvarnosti, ne treba zaboraviti da iza objektiva stoji čovjek koji daje subjektivnu interpretaciju onoga što vidi. Već sam izbor detalja iz stvarnosti predstavlja njenu interpretaciju, a da ne govorim o mogućim izrežiranim i namještenim scenama. Fotografija može otkrivati, ali i iskrivljavati. Ona može biti

glas istine, ali i sredstvo obmane, zavisno od toga u koju će se svrhu koristiti.

Jasnoću slike, cjelovitost njezine kompozicije i njezin kut snimanja određuje osoba iza kamere.<sup>12</sup> Ona bira i odlučuje o poruci koju će fotografija prenijeti gledateljima. Fotograf sam odabire trenutak i način snimanja ovisno o svojim afinitetima, pogledima i saznanjima, i obratno, ovisno o svojoj ignoranciji ili nepoznavanju stvari. Na taj način ona postaje moćno sredstvo propagande i manipulacije masama, jer pisana riječ je apstraktna i mora se vizualizirati, a slika je *konkretan odraz svijeta i kao takva ne može lagati*. Za razliku od pismenog prikaza koji je, ovisno od složenosti misli, referenci i jezika, namijenjen širem ili malobrojnijem čitateljstvu – fotografija govori samo jednim jezikom i namijenjena je potencijalno svima.<sup>13</sup>

Manipuliranje fotografskim materijalom u formiraju javnog mnijenja nije ništa novo, a naročito kada se svijet u slikama oblikuje u krznim ili ratnim vremenima, a u cilju prikazivanja »istine« sukladne interesima vladajuće grupacije. Fotografija zbog samog načina svoga nastanka ne može lagati, ali može poslužiti kao sredstvo neistine. Osim izravnog zahvata na samoj fotografiji (mogu se vrlo lako krivotvoriti jednostavnom upotrebom kista, retuša ili škara) često je sporan upravo njihov opis.<sup>14</sup> najčešće upravo on donosi neistinu. Ista fotografija uz promijenjeni popratni opis dobiva sasvim drugačije značenje.

F-1 Kao primjer može poslužiti fotografija objavljena u knjizi: *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*.<sup>15</sup> Prikazuje leš muškarca, golog poprsja, s razmrškanom lubanjom uz opis: *Jedan od ubijenih Hrvata ekshumiran iz skupnog groba na Pašincu kod Prie-*

<sup>12</sup> isto, 18

<sup>13</sup> Sontag, Susan, *Prizori ludeg stradanja*, Zagreb, 2005., 19.

<sup>14</sup> Suvremene tehnike (skeniranje i računalna obrada) danas omogućavaju potpuno iskrivljavanje izvornog oblika fotografije.

<sup>15</sup> Puni naslov knjige glasi: Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske narodne države. Knjiga je izdana o

nalogu Ministarstva vanjskih poslova (NDH) na osnovu dokaznog gradiva, u Zagrebu, lipnja 1942.

dora. Prednji dio glave sasvim razmrskan. Ista fotografija objavljena je nekoliko godina kasnije u knjizi: *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, u dijelu koji se odnosi na KL Jasenovac, ali ovaj put s opisom: *Ustaška žrtva s razmrskanom glavom.*<sup>16</sup> Ista fotografija mrtvog muškarca prikazana je, dakle, i kao zločin partizana i kao zločin ustaša. Nažlost, to nije rijedak primjer.

Foto-dokumenti se čuvaju u pojedinim ustanovama na različitim (i raznim) nivoima stručne obradjenosti i ospozobljenosti za šire korištenje. Nekritična upotreba pojedinih fotografija, odnosno njihovih neprovjerenih opisa za ilustraciju pojedinih knjiga, čak i na muzejskim izložbama može dovesti do potpuno netočne predodžbe o temi o kojoj bi trebala govoriti.

Kao ilustracija može nam poslužiti primjer *friz a* - fotografije velikih dimenzija na bivšem stalnom postavu Memorijalnog muzeja u Jasenovcu.<sup>17</sup> Iako moram priznati da nisam upoznata s muzeološkom koncepcijom ovoga postava realiziranog 1988. godine (autori Dragolje Lukić, pisac nekoliko potresnih knjiga o sudbinama kozaračke djece, te pukovnik Antun Miletić, saставljač najopsežnijeg zbornika dokumentata o KL Jasenovac), odabir fotografija dobar je samo ukoliko



F-1

<sup>16</sup> Beograd, 1957.

<sup>17</sup> Friz fotografija je jedino što je, po završetku Domovinskog rata, preostalo od muzejske grade Memorijalnog muzeja u Jasenovcu.

su autori nastojali ilustrirati sudbinu srpskog pravoslavnog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Naime, od 19 fotografija (postavljenih bez popratnih opisa, što bi vjerojatno trebalo upućivati da se odnose na prezentiranu temu, odnosno KL Jasenovac) samo su se dvije pouzdano odnosile na KL Jasenovac (fotografi-

je logorske žice uz rijeku Savu i već gotovo raspadnutih leševa zatočenika u rijeci Savi), a vjerojatno su snimljene u svibnju ili lipnju 1945. godine. Treća je prikazivala leševe zatočenika ustaškog logora u Lepoglavi, a snimljena je također po završetku rata na željezničkoj stanici Lepoglava. Izvorna fotografija je izrezana, tako da se ne vidi ploča postavljena pokraj leševa na kojoj piše: *Radni logor Lepoglava*. Četrnaest fotografija prikazivale su odvođenje srpskog pravoslavnog stanovništva (muškaraca, žena i djece) s Kozare i potkotarskih sela u srpnju 1942. godine u ustaške logore (osim jedne od njih na kojoj je grupa obešenih srpskih seljaka). Preostale dvije fotografije vrlo se često u objavljenim tiskovinama atribuiraju zločinima poči-



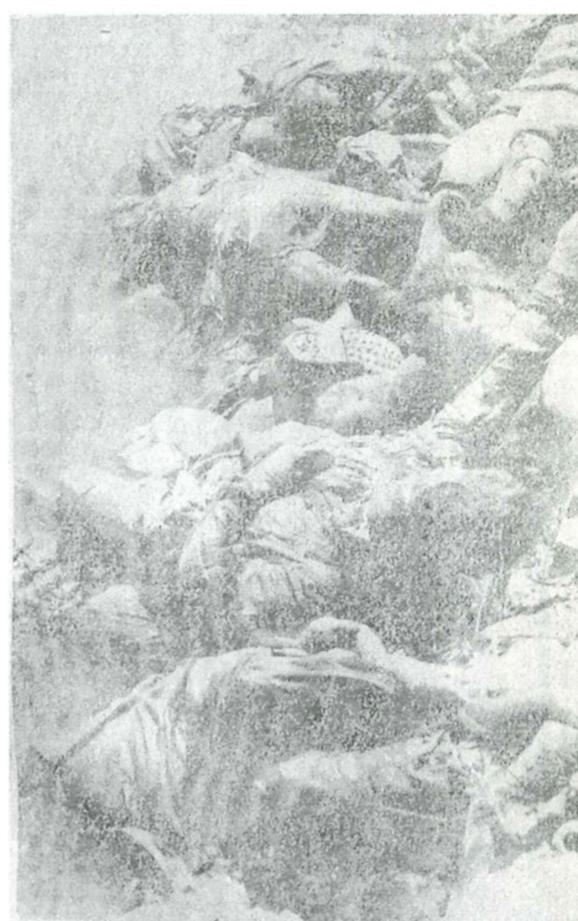
F-2

njenim u KL Jasenovac, iako s njima nemaju nikakve veze. One, naime prikazuju žrtve zločina počinjenog na obali rijeke Save u Sisku, početkom svibnja 1945. godine.<sup>18</sup>

F-2 Fotografija je prvi put objavljena u *Vjesniku* br. 25. od 19. svibnja 1945. godine na petoj strani, a odnosi se na članak objavljen na trećoj strani pod nazivom: *Pogreb žrtava ustaškog terora u Sisku uz objašnjenje u samom članku: Iz vode vadene, blatom uprljane lješine koje su bile poređane na nasipu Save, a rodbina i prijatelji nevinih žrtava, kao i ostali građani i seljaci dolazili su..., i istinitim opisom: Leševi građana Siska i okolice izvučeni iz Save.*<sup>19</sup>

F-3 Članak je ilustriran još jednom fotografijom žrtava na obali rijeke Save. I ona se vrlo često upotrebljava za ilustraciju zločina počinjenih u KL Jasenovac. Tako i autor drugog stalnog postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu u svojoj knjizi, zborniku dokumenata objavljuje netočan opis: *Žrtve ustaških zločina u Jasenovcu.*<sup>20</sup> Ali, fotografiju ne donosi u izvornom obliku. Desni dio fotografije je izrezao tako da se ne vidi ženska nogu u cipelama s visokom potpeticom.

Iz navedenog članka saznajemo da su noću, četvrtoga na peti svibnja 1945. godine, pri povlačenju iz grada ustaše ubile između 350 i 400 osoba iz Siska i okolnih sela (radnika, namještenika, žena i djevojaka, te 19 dječaka u dobi od 10 do 14 godina), uglavnom Hrvata, te *izvjestan broj domobrana iz protuvionske bitnice u Jasenovcu koji su ubijeni zato, jer su u Jasenovcu bili svjedoci nevidenih ustaških zločina, te nekoliko domobranskih mornaričkih oficira kao bojnik Franjo Novak, nadsatnik Franjo Čič... Posljednja grupa likvidiranih ostala je ležati na obali rijeke Save.*



Sava je izbacila na obalu lješe ve nevinih žrtava

<sup>18</sup> Serija od 165 originalnih fotografija navedenog zločina čuva se u Foto-službi Hrvatskoga državnog arhiva ZI-161-325. U bilježnici s opisima fotografija piše: *Ustaše i (Nijemci) par dana prije povlačenja iz Siska (pred nadolaskom J.A.) poklali su, povezali žicom ubijene žrtve na kojem su povezali uteže i bacili u Savu, da bi time zbrisali tragove tj. svjedoke o zločinima u logoru. Pobjejeno je... logoraša, žena i djece. Većina je dotučena sa majom i čekićem po lubanji.* Fotografije je snimio Hugo Fisher-Ribarč.

<sup>19</sup> Ovdje objavljena fotografija presnimka je fotografije s bivšeg postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta, Knjiga I-III*, Beograd-Jasenovac, 1986. U drugoj knjizi na strani 925, Miletić objavljuje ovu fotografiju uz opis: *Ustaše supre svog bekstva iz Stare Gradiške, Jasenovca i Siska poubjivali sve preostale zatočenike.*

<sup>20</sup> Miletić, Tom 1,403



F-4

Iz navedenog članka citirala sam upravo ovaj odlomak, jer on razotkriva još jednu od mogućih interpretacija ovom fotografijom (ukoliko članak smatramo istinitim).

F-4 Na izvornoj fotografiji objavljenoj u *Vjesniku*, kao i na ostalima iz serije fotografija o navedenom zločinu ustaša, mogu se razaznati muškarci u odorama s vojničkim cokulama na nogama, ženske noge u cipelama visokih potpetica... - što je neke od istraživača navelo na zaključak da fotografije prikazuju ubijene (od strane partizana) vojnike i pristalice NDH nakon njihovog ulaska u Sisak. Državna krugovalna postaja Zagreb izvjestila je 6. svibnja 1945. godine da su prigodom ulaska u Sisak partizani ubili oko 400 gradana. Zbog svega navedenog pri razmatranju ovoga događaja treba biti krajnje oprezan, a o krivnji ove ili one strane moći će se sa sigurnošću tvrditi tek u slučaju da se pronađu čvrsti dokazi o počiniteljima.

F-5 Jedna iz serije fotografija zločina u Sisku prezentirana je i na pokretnoj izložbi Spomen područja Jasenovac iz 1988/89. pod nazivom *Mrtvi živima oči otvaraju* čiji su autori bili također Lukić i Milićić, uz opis: *Obala od leševa. Ljeva strana rijeke Save ispod Jasenovca.*<sup>11</sup>

Povijest ratova dokumentirana je pored ostalog i velikim brojem fotografija. Snimali su ih pojedinci, kao amateri, znani i neznani, ali i vršni majstori fotografskog zanata, ponekad neorganizirano, prema vlastitim željama i sklonostima za bilježenjem trenutaka čiji su sudionici bili. Snimalo se organizirano u okviru foto-službi i propagandnih državnih ustanova radi proklamacije ratnih ciljeva i sa zadatom prikupljanja foto-dokumentacije o svim važnijim političkim, vojnim i kulturnim događajima.

<sup>11</sup> Milićić, Tom II, 585 uz opis: *Svakodnevni prizori na obalama Save u godinama ustaških zločina u Jasenovcu*. Istu fotografiju, poštujući autoritet autora knjige, a tada ne ulazeći dovoljno u analizu sadržaja fotografije prezentirala sam i ja na izložbi u Memorijalnom muzeju Jasenovac pod nazivom: *Proboj logoraša, 22. travnja 1945. - 22. travnja 2000*. Izvorna fotografija čuva se danas u Zbirici fotografija HPM-a, pod inventarnim brojem 1479. Različite fotografije istoga događaja nalaze se i na inventarima brojevima: 1480, 3976-3979, 6235-6236, te 6548-6552.



Prve fotografiske zapise s ratišta snimio je engleski fotograf Roger Fenton. Ali njegove fotografije (oko 300 klišaja) Krimskog rata (1853-1856.) prikazuju isključivo dobro izrežirane skupine vojnika iza bojišnice.<sup>22</sup> Dojam koji fotografija ostavlja na prosječnog promatrača iskorišten je već tijekom Prvoga svjetskog rata za afirmiranje (implicite ili kategorički) službenih ideologija svih zaraćenih strana. I njemački i saveznički tisak bili su puni krivotvorenih fotografija, a prizori teških ranjenika i leševa poginulih, uglavnom se nisu objavljivali. Brojni profesionalni fotografi svojim su kamera-

F-5

<sup>22</sup> Gisèle Freund, *Fotografija i društvo*, Zagreb, 1981., 101.

ma bilježili sva događanja na prvim crtama bojišnice i posljedice bombardiranja u gradovima u vrijeme Španjolskog građanskog rata (1936-1939.). Snimljene fotografije bile su odmah objavljivane u dnevnom tisku. Bio je to prvi rat o kojem su izvještavali i profesionalni fotografi. U Drugom svjetskom ratu mnogi se fotografi angažiraju svojim stvaralaštvo kao propagandisti i mobilizatori nacije, a fotografijama objavljivanim u suvremenom tisku, nastoji se, kao uostalom i suvremenim dokumentarnim filmovima, stvoriti ili poduprijeti vrijednosna pripadnost prema određenoj ideji i istovremeno pokrenuti promatrača na aktivno sudjelovanje u ostvarivanju proklamiranih ciljeva. Navodno je i sam general Erwin Rommel, pustinjska lisica, bio oduševljen fotograf-amater, koji je uživao snimajući mrtve britanske vojnike iz blizine.

*No, ako je postojala godina kad je fotografija svojom snagom definirana, a ne samo pukog bilježenja najružnije stvarnosti nadmašila sve složene pripovjedne žanrove, to je jamačno bila 1945. godina: fotografije snimljene u travnju i početkom svibnja u Bergen-Belsenu, Buchenwaldu i Dachauu prvih dana po oslobođenju tih logora..*<sup>23</sup>

<sup>23</sup> Sontag, Susan, *Prizori tugeg stradanja*, Zagreb, 2005, str. 23.

### III. FONDOVI FOTOGRAFSKE GRAĐE O KONCENTRACIONOM LOGORU JASENOVAC U USTANOVAMA NA PODRUČJU REPUBLIKE HRVATSKE

Fotografiranje se uobičajilo kao integralni dio postupaka kroz koje su morali proći zatočenici u pojedinim nješmačkim logorima u svrhu identifikacijskih dokumenata. Postojali su posebni odjeli, poznati kao *Erkennungsclients* ili logorska služba za identifikaciju. Nisu ih imali svi logori, već Sachenhausen i Buchwald u Njemačkoj, Auschwitz i Stutthoff u Poljskoj, te Mäthausen u Austriji. Štoviše, novinarski fotograf i španjolski borac Francois Boix, zatočenik logora Mäthausen koji je radio u navedenoj logorskoj

službi, izjavio je poslije rata da se moglo snimati sve što se dogodalo u tom logoru, a sav snimljeni materijal slao se u Berlin.<sup>24</sup> Većinu ovih fotografija uništili su Nijemci, neposredno pred završetak rata.

U KL Jasenovac slična služba nije postojala. Ali o dolasku snimatelja u logor nalazimo potvrdu u nekoliko dokumenata. Tako Ljubo Miloš, prvi zapovjednik radne službe u Koncentracionom logom Jasenovac, navodi u istrazi u zatvoru UDB-e (Ured državne bezbednosti) u Zagrebu 1947. godine da je ulazak u logor bio svima, bez razlike, zabranjen.<sup>25</sup> U njega se moglo ući samo s propusnicom i to civilni radnici i civilni nadzornici koji su pripadali radnoj službi, kao i pripadnici logorskog osiguranja. Zapovjednici radne službe i zapovjednici logora nisu mogli nikome izdavati dozvolu za ulazak u logor, kao niti Zapovjedništvo sabirnih logora koje se nalazilo u Jasenovcu. Jedino su osobno Vjekoslav Maks Luburić i Eugen Dido Kvaternik (ali čak i on jedino uz potpis Luburića) mogli dati dozvolu za ulazak u logor.<sup>26</sup> Zbog toga u svom iskazu Ljubo Miloš još jednom navodi kao kuriozitet: *Osim njih dozvolu za ulazak u logor dobila su dva ili tri filmska operatera koja su logor Ciglanu posjetili negdje u proljeće 1942. Snimili su čitav logor Ciglanu, tj. sve njegove nastambe, pilanu, ekonomiju, zatočenike na radu i tome slično. Zadržali su se u logoru par dana.* Utvrdila sam da je jedan od fotografa koji su tada bili u KL Jasenovac bio Edmund Stöger, djelatnik Fo/o-wreda Državnog i promičbenog ureda kod predsjedništva vlade NDH, kao i to da fotografije nisu snimljene u proljeće, već krajem kolovoza i početkom rujna 1942. godine.<sup>27</sup> Tada snimljene fotografije prezentirane su na izložbi *Pozitivni rad*

<sup>24</sup> Struk, Janina, *Photographing the Holocaust - Interpretations of the Evidence*, London-New York, 2004, 102.

<sup>25</sup> Miletić, Tom II, 1064.

<sup>26</sup> Miloš, Ljubo, ustaški dužnosnik, brat Vjekoslava Luburića. Od listopada 1941. zapovjednik Radne službe u KL Jasenovac. U više navrata odlazio i vraćao se na dužnost u KL Jasenovac. Jedan od simbola ustaškog terora. Početkom svibnja 1945. povlači se u Austriju i održava vezu s emigracijom. U ljeto 1947. vraća se u Hrvatsku kako bi organizirao ornjane skupine Križare. Uhićen je u srpnju 1947. i nakon provedene istrage osuđen na smrt. *Tko je iko u NDH*, Zagreb, 1997., 276-277.

<sup>27</sup> Luburić, Vjekoslav - Maks, general domobranstva i ustaški pukovnik. U ustaškoj organizaciji od 1931. godine. Od srpnja 1941. voditelj Ureda III Ustaške nadzorne službe, odnosno, stvarni zapovjednik svih logora u NDH. Osnivač KL Jasenovac. Najpoznatiji i najozloglašeniji predstavnik ustaškog terora. Po završetku rata u emigraciji. Ubijen u Španjolskoj 1967. godine. *Tko je iko u NDH*, 240-242. Kvaternik, Eugen - Dido, Sin Slavka Kvaternika i Olge, rođene Frank. Političar, član ustaške organizacije od njenog osnivanja. Od prosinca 1933. do travnja 1941. godine u izbjeglištu. Jedan od najbližih Pavelićevih suradnika. U svibnju 1934. imenovan je pobočnikom upravnog zapovjedništva ustaške organizacije u Italiji. U Hrvatsku se vraća zajedno s Pavelićem 15. travnja 1941. godine. U vrlo kratkom vremenu organizira je redarstveni aparat, koji je provodio teror u NDH. Razriješen, na vlastiti zahtjev svih dužnosti u listopadu 1942., a od veljače 1943. s obitelji odlazi u Slovačku, zatim Austriju i Italiju. U lipnju 1947. odlazi u Argentinu. Poginuo je u prometnoj nesreći 1962. godine. *Tko je iko u NDH*, 223-225.

<sup>27</sup> Snimljeni negativi su sačuvani i danas se nalaze u Zbirci fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja, HPM/MRNH 12738/1-47.

*logora* otvorene na Zagrebačkom zboru (velesajmu) u rujnu 1942. godine.<sup>28</sup>

U svome iskazu Ljubo Miloš, nadalje navodi i daje *je-dan filmski operater s dva pomoćnika* došao *snimati film Jasenovac i zadržao se u logoru dva do tri dana.*<sup>19</sup> Inserti iz tog filma, koji su se za vrijeme NDH-a koristili samo za službene potrebe, pronađeni poslije rata u Arhivi ustaške *Promidžbe (Svetlopisnog Ureda)*, inkorporirani su u prvi dokumentarni film o KL Jasenovac i predstavljaju jedini autentični filmski materijal iz razdoblja djelovanja logora.

Fotografiranje u logom spominje u svojim sjećanjima i zatočenik logora Rodoljub Colaković.<sup>30</sup> *Dolaze nam »ministri« Lorković i Kvaternik-mlađi. Zadovoljni su, jer »Vlasti« dobro rade. Snimaju nas.* Prema svjedočanstvu Milka Riffera, zatočenika Koncentracionog logora Jasenovac i *ing. Hinko Dominik Piccili, ustaški dopukovnik i zapovednik Logora III Ciglana 1944. godine, volio se šetati sa svojom Leicom po logoru.*<sup>31</sup>

O snimanju u logoru Stara Gradiška nalazimo podatke u *Dnevniku Diane Budisavljević: Poslijepodne je bilo snimanje za neki propagandni film. Malim dječacima su obukli ustaške uniforme od vrlo loše papirnate tkanine... Odvedeni su u mali ograđeni park, kojim je inače mogao raspolagati samo komandant. Djeca su postavljena kao da im se dijeli hrana... Dugo su stajala na žarkom suncu, a onda je bilo samo snimanje, hranu nisu dobili.*<sup>32</sup>

Najveće fondove fotografiske grade o Koncentracijskom logoru Jasenovac u Hrvatskoj posjeduju tri nacionalne ustanove: Hrvatski državni arhiv, Hrvatski povjesni muzej

O izložbi vidi više na stranama 70-71.

<sup>28</sup> Mletić, Tom II, 1022.

<sup>29</sup> Na negativima koji se čuvaju u Hrvatskom povjesnom muzeju zabilježeni su i pojedini prizori koji se pojavljuju i na spomenutom dokumentarnom filmu (odlazak na rad, podjela hrane zatočenicima...).

<sup>30</sup> Čolaković, Rodoljub, *Jasenovac*, Sarajevo, 1948., 54.

<sup>31</sup> Riffer, Milko, *Grad mirnih Jasenovac 1941-1945.*, Zagreb, 1946., 64.

<sup>32</sup> *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945.*, HDA, Zagreb, 2003., 73 s opisom dogadaja iz 10. srpnja 1942. Opširnije o Diani Budisavljević na stranama 78-80.



F-6

u Zagrebu i Javna ustanova Spomen - područje Jasenovac u Jasenovcu. Fondovi se razlikuju po načinu nastanka i broju fotografija, načinu stručne obrade i uvjetima korištenja, a povezuju ih problemi vezani uz točnu identifikaciju njihovog sadržaja i popratnih informacija koja je bila ograničena znanjem stručne osobe i njenom interpretacijom značenja fotografije. Nadalje, mogućnost izrade velikog broja istovjetnih fotografija iz samo jednog negativa i njihovog reproduciranja presnimavanjem izvorne fotografije, doveća je do situacije da se u gotovo sve ove tri institucije nalaze uglavnom iste fotografije, ali različite kvalitete tehničke izrade, stupnja sačuvanosti i stručne obrade.

Sve fotografije koje se odnose na KL Jasenovac mogu se podijeliti u pet osnovnih skupina. U prvu se ubrajaju sve one koji su snimili fotografii na radu u *Syjetopisnom (foto) uredu Državnog promičbenog i izvještajnog ureda kod predsjednička vlade NDH* (jedan od njih je Edmund Stöger). One predstavljaju gotovo jedine autentične fotografije iz razdoblja djelovanja logora. Nažalost, snimljene isključivo u promidžbene svrhe one ne oslikavaju pravu istinu o životu u logoru.

Drugoj skupini pripadaju fotografije snimljene također u vrijeme dok je logor bio aktivno. Snimljene su tajno i vjerojatno po cijenu života njihovih snimatelja.

F-6, F-7, F-8 Tri fotografije (radi se o originalnim negativima vel. 6x9 cm) snimio je željezničar iz Dubice, Mato Đukić, sa skretnice br. 1 na željezničkoj pruzi Jasenovac-Novska.<sup>33</sup> Sve su snimljene u rano proljeće 1942. godine,



F-7

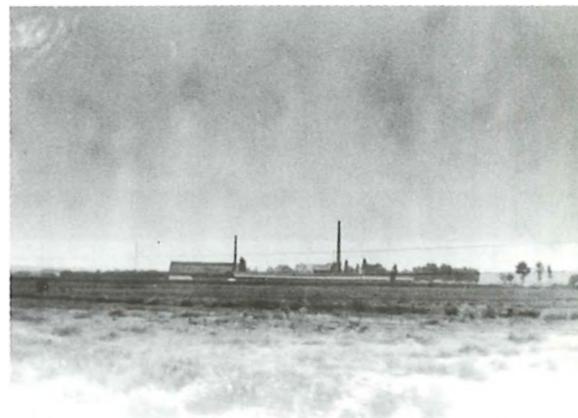


F-8

<sup>33</sup> HPM/MRNH 8056-8058.

kada je cijeli teren logora još bio pod vodom. Kako zid oko logora u to vrijeme još nije bio sagrađen može se vrlo lako, u desnom kutu prepoznati zgrada *Ciglane* s dva dimnjaka (dimnjak *Ciglane* i dimnjak *Pogona Ciglane*), te visoke, drvene kule-stražamice, tzv. *Karaule* koje su se nalazile iza logorske žice. Bile su visoke oko 10 metara i razmještene na svakih 100 metara oko logora. Tanji dimnjak, na fotografiji lijevo, je dimnjak stare električne centrale *Pogona* (nova električna centrala je sagradena 1943. godine) što potvrđuje podatak daje fotografija snimljena 1942. godine. Među ove tri, iako loše kvalitete tehničke izrade (možda je autoru od nelagode i straha od mogućih posljedica zabranjenog snimanja zadrhtala ruka, pa negativ nije dovoljno oštar) najzanimljivija je fotografija na kojoj se vidi prvi red baraka za zatočenike.<sup>34</sup>

F-9 U ovu grupu fotografija uvrstila sam još dvije, vjerojatno također snimljene sa željezničke pruge.<sup>35</sup> Njihov autor Dragutin Cazin tvrdi da su snimljene u srpnju 1945. godine. No, analiza sadržaja fotografije definitivno pobija tu dataciju: zapadni ulaz u logor s visokom kulom osmatračnicom vrlo se lijepo vidi u desnom dijelu fotografije, kao i dio zapadnog logorskog zida (na svim fotografijama iz svibnja 1945. godine taj je ulaz u logor porušen). Nije porušen ni dimnjak *Električnog pogona*, čiji su ostaci, također zabilježeni na fotografijama iz svibnja 1945. godine. Zbog svega navedenog pretpostavljam da je fotografija snimljena u jesen 1944. godine. Ispred ulaza u logor uočljiva je još jedna



F-9



F-10

<sup>34</sup> U knjizi inventara pogrešno je upisano da su snimljene u srpnju 1942. godine. To opovrgavaju detalji s fotografijom: golo drveće bez lišća, te močvarno tlo uz samu prugu.

<sup>35</sup> JUSP Jasenovac, HPM/MRNH R-7432 (slovo R je oznaka za reprodukciju).

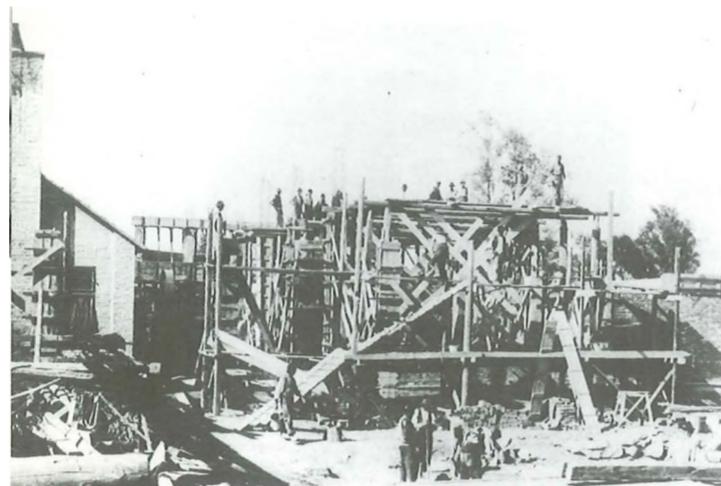
zgrada položena u smjera sjever-jug koja se gotovo nigdje u literaturi ni u opisima izgleda logora ne spominje.

F-10 Draga fotografija snimljena je još ranije. Prikazuje sjeverni dio logora, ali bez logorskog zida koji se počeo graditi u srpnju 1942. godine.<sup>36</sup>

Trećoj skupini pripadaju fotografije koje se sa sigurnošću mogu sadržajno uvrstiti u fond fotografске grade o logoru, ali nam je svaki dragi podatak o njima nepoznat (vrijeme snimanja, snimatelj, kako je i tko došao do tih snimaka, te tko je dao opis). Kao primjer navodim dvije:

F-11 Prva prikazuje radove zatočenika *Gradvinarske grupe* na izgradnji zgrade novoga *Pogona* (električne centrale) čija je izgradnja dovršena 1943. godine.<sup>37</sup> Odmah do gradilišta, lijevo, zgrada je stara pogona.

F-12 Na dragoj su snimljene tri zgrade u jugoistočnom dijelu logora sagradene krajem 1944. godine.<sup>38</sup> Bile su udaljene oko 500 metara od istočnog logorskog zida. U prvoj zgradi lijevo nalazile su se postolarska i krojačka radionica. Iz te je zgrade 22. travnja 1945. godine izvršen probor dijela posljednjih muških zatočenika logora. U središnjoj zgradi bio je od kraja 1944. do travnja 1945. godine smješten ženski logor, a zgrada desno je logorska kuhičnja. Opis zgrade iz koje je izvršen probor opisao je u svojim sjećanjima jedan od zatočenika logora: ...u logorsku krojačnicu, čvrstu dvokatnu zgradu tek nedavno završenu u kojoj su se nalazile krojačka i cipelarska radionica. Zgrada je bila građena od cigle, bila je najmanje pedesetak metara dugačka i naj-



F-11



F-12

<sup>36</sup> HPM/MRNH R-7433.  
<sup>37</sup> HPM/MRNH R-4881.  
<sup>38</sup> HPM/MRNH R-4884

*manje dvadesetak metara široka. Na istočnoj strani (prema Košutarici) imala je na svakom uglu po dvoja vrata. Pokraj vrata, u prizemlju, nalazile su se po dvije manje prostorije, dok je cijela sredina zgrade predstavljala jednu prostoriju - radionicu. Tu u toj prostoriji, krojači i cipelari - zatočenici su spavali, ovamo im se donosila hrana, ovdje su radili.<sup>39</sup>*

Četvrtoj skupini pripadaju fotografije koje su snimljene po završetku Drugoga svjetskog rata kada je logor već napušten i razoren, kako od posljedica savezničkih bombardiranja, tako i od ustaškog uništavanja dokaza o postojanju logora. Najvjerojatnije su ih snimili fotografi i fotoreporteri koji su na teren bivšeg ustaškog logora došli sa članovima komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

F-13 Drugi uvidaj o stanju u napuštenom KL Jasenovac dali su članovi *Anketne komisije Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* 18. svibnja 1945. godine.<sup>40</sup> Uz članove Komisije na teren Logora III Ciglana tom je prilikom došlo i više novinarskih reportera i fotoreportera.<sup>41</sup> Drugi muškarac na fotografiji desno, ima oko vrata obješen fotoaparat. Dio tada snimljenih fotografija, vrlo se vjerojatno danas nalazi u Hrvatskom povijesnom muzeju, a dobili smo ih od Sekretarijata za unutrašnje poslove RH, 1968. godine.<sup>42</sup> Naime, tekst *Zapisnika Anketne komisije* se potpuno podudara sa sadržajem pojedinih fotografija, što upućuje na vjerojatnost da se radi o upravo tada snimljenim fotografijama.

<sup>39</sup> Huber, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, SPJ, 1977., 69.

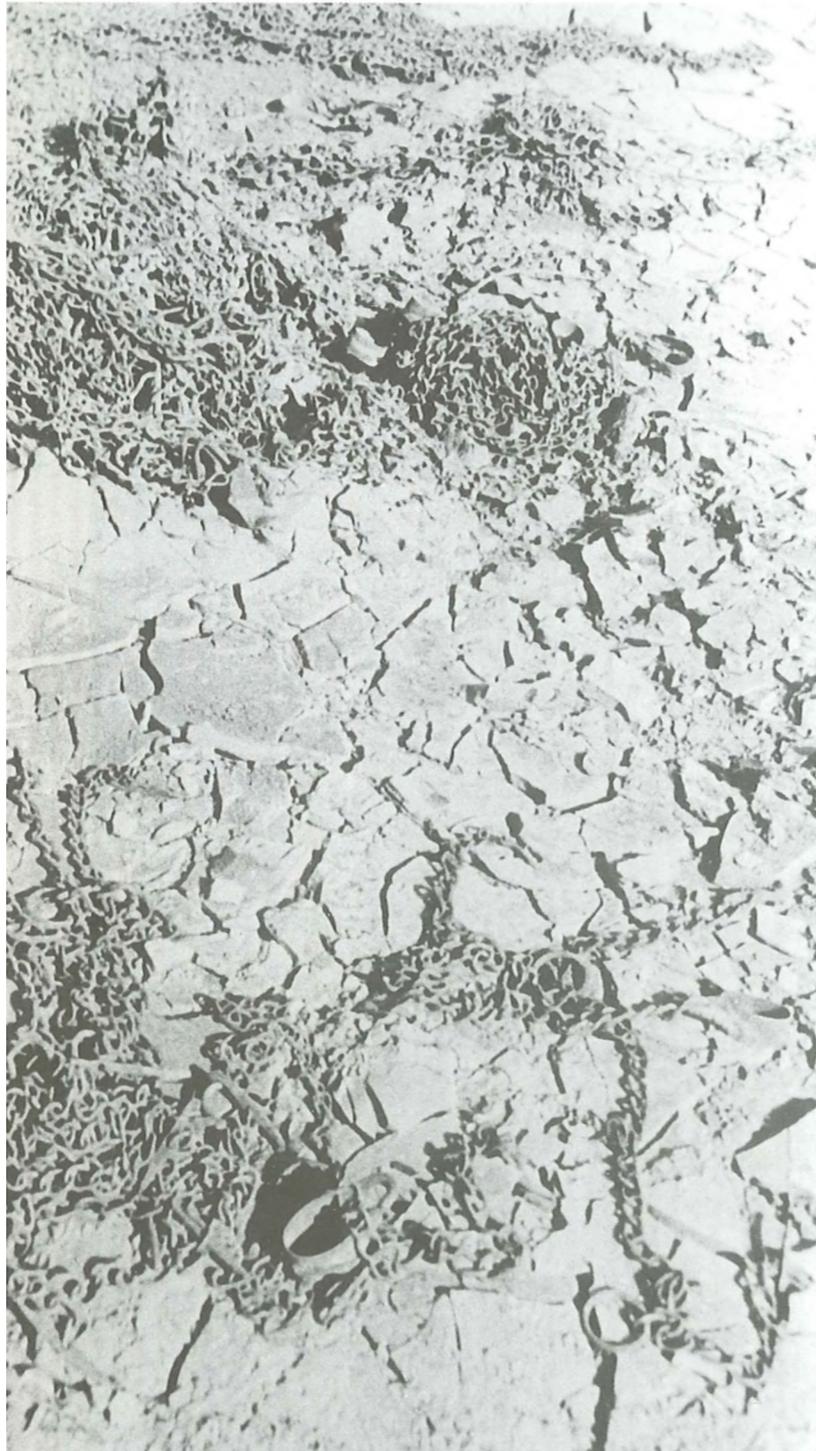
<sup>40</sup> ZAPISNIK od 18. maja 1945. koji je sastavila Anketna komisija izasla na ispitivanje posljedica ustaških zločina, HDA, ZKRZ, GUZ 2235/7-45, kut. 11. Fotografija: HPM/MRNH 12 337.

<sup>41</sup> Isto, 1

<sup>42</sup> HPM/MRNH 12311-12345 Odlukom Stručnog kolegija HPM-a od 23. ožujka 1999. godine 82 fotografije dobivene od SUP-a predane su JUSP Jasenovac, a HPM je zadržao 35.



F-13



F-14

F-14 Na mnogo mesta u logorskom području pronađeno je i mnogo lanaca, koji prema svom obliku jasno pokazuju da su služili kao okovi za ruke i noge zatočenika.<sup>43</sup>

F-15, F-16 Na samoj obali...nalazi se lješina muškarca, koji imade ruke na ledima vezane sa žicom a lubanja na zatiljku razbijena mu je nekim tupotvrdim predmetom.<sup>44</sup>

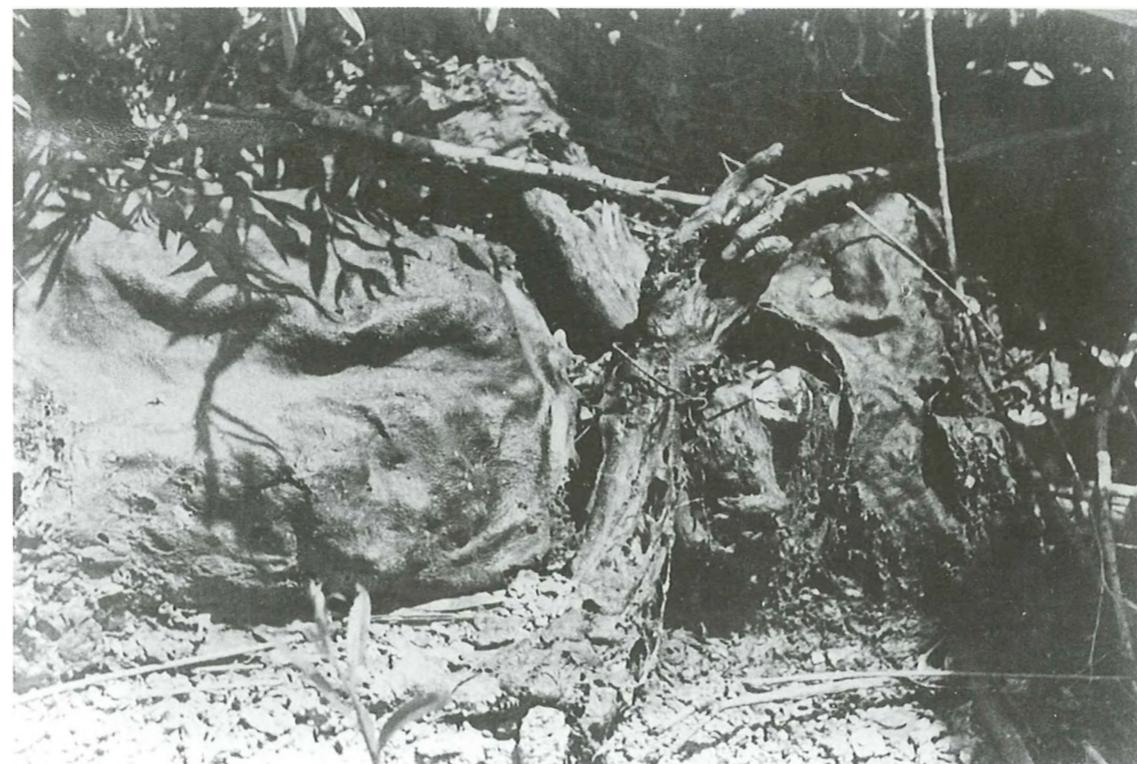
F-17 ... kraj izgorjelih zatočeničkih nastambi nalazi se u izvjesnim razmacima 3 električna stupa, na kojima se vide zabit klinovi /na svakom stupu po tri klini/. Prema iskazu niže preslušanih svjedoka, na tim su se klinovima obavljala vješanja zatočenika.<sup>45</sup>

Na ovim su fotografijama, između ostalog, snimljeni i članovi Komisije, kao i bivši zatočenici (Đorđe Miliša, Julijus Bing, Jovan Zivković i Milan Duzemlić) koji su taj dan i ispitani kao svjedoci, a njihove izjave uključene u tekst *Zapisnika*.

Poznata su samo imena fotografa koji su došli u logor 18. lipnja 1945. godine sa članovima Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. To su bili Hinko Štajner i Franjo Gvozdenović.<sup>46</sup> Napušteni i razoreni logor snimali su i pojedinci, bivši zatočenici (dr. Nikola Nikolić) kao i službena osobe

<sup>43</sup> HPM/MRNH 12326, *ZAPISNIK...*, 3.  
<sup>44</sup> HPM/MRNH 12329, 12330, isto, 2.  
<sup>45</sup> HPM/MRNH 12327, isto, 3.

<sup>46</sup> Miletić, Tom III, 565.



F-15

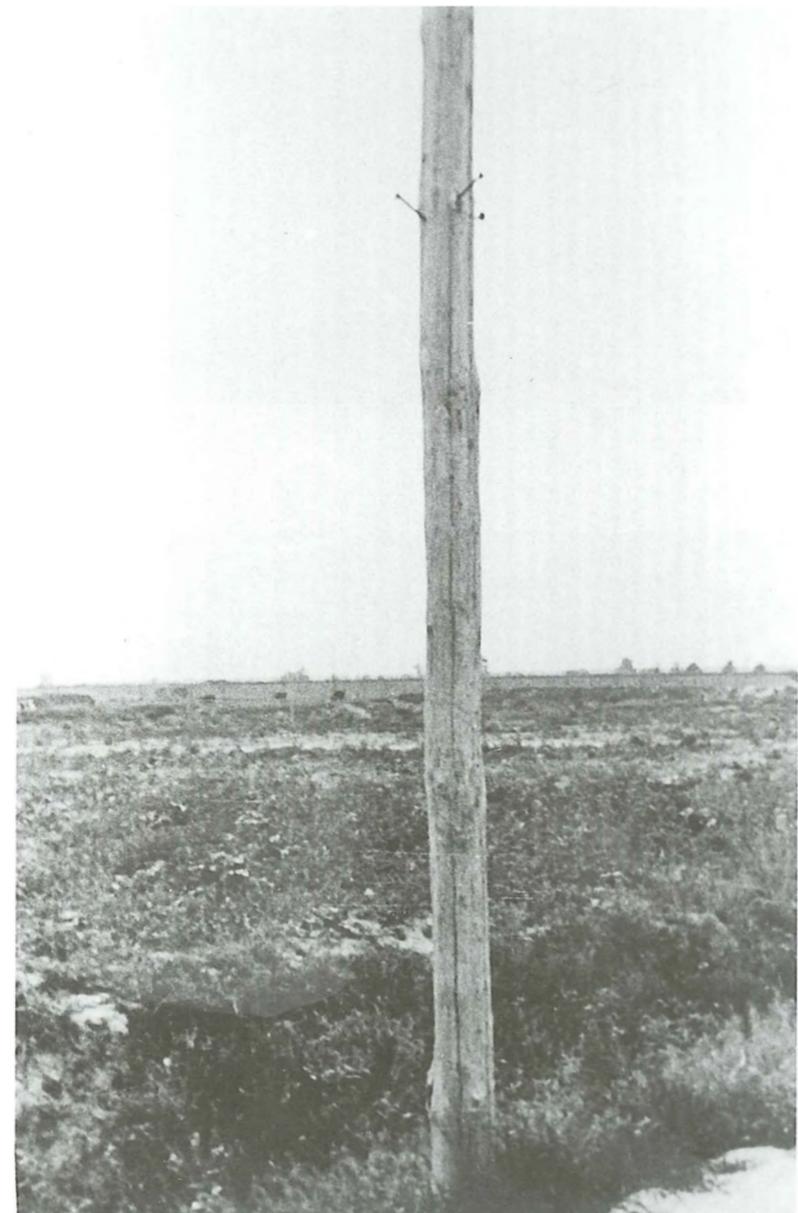


F-16

koje su radile na raščišćavanju logora (Dragutin Cazin).

Petoj skupini fotografija pripadaju one kojima je tematska pripadnost upitna. Njihovi snimatelji su nepoznati, a ono što ih vezuje uz temu KL Jasenovac su njihovi opisi za koje se, uglavnom, ne zna tko ih je i kada dao. Često je bila dovoljna činjenica da prikazuju neki od počinjenih ustaških zločina da ih se atributira sa zločinom počinjenim u KL Jasenovac.

F-18 Kako se jedna te ista fotografija s različitim opisima, može koristiti za ilustriranje ustaškog zločina počinjenog na mjestu suklađnom autorskim pretenzijama, vrlo rječito govori fotografija koja prikazuje likvidaciju muškarca nad grobnom jamom. Desno stoji grupa vojnika (oznake na kapama koje bi ih svrstale u bilo koju postrojbu nisu »čitljive«). Muškarca nad grobnom jamom obučenog u seoske hlače i košulju drži za ruke savijene na ledima nasmiješeni muškarac, drugi ga pridržava lijevom rukom, a u desnoj drži nož. U pozadini lijevo nalazi se grupa civila i vojnika. Originalna fotografija nalazi se



F-17

u Hrvatskom državnom arhivu s opisom koji ne određuje ni mjesto ni vrijeme: *Ustaše kolju nad jamom — skupnom grobnićom*,<sup>47</sup> U knjizi *Prva godina NOR-a...* dobila je opis: *Ustaška zvjerstva u Lici, 1942*,<sup>48</sup> U knjizi Milana Bulajića: *Ustaški koljači spremaju se da ubiju jednog zatočenika u Jasenovcu, 1942*.<sup>49</sup> Antun Miletić donosi pak opis: *Jaseno-*



F-18

vačke ustaše na delu.<sup>50</sup> No, to nije sve. U katalogu izložbe *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti - Jasenovac Muzeja Vojvodine* iz Novog Sada i Muzeja žrtava genocida iz Beograda, fotografija iz 1994. godine ima slijedeći opis: *U*

<sup>47</sup> HD A, Zl. 356, HPM/MRNH 10 251.

<sup>48</sup> *Prva godina narodno-oslobodilačkog rata na području karlovca Korduna Gline Like Gorske kotar Pokuplja i Žumberka*. Zbornik III, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971., 736/737.

<sup>49</sup> Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida*. Knjiga 2, Beograd, 1988., 128/129.

<sup>50</sup> Miletić, Tom I, 107

*letu 1941. jame u Istočnoj Hercegovini su napunjene hiljadama pobijenih Srba.<sup>51</sup>*

F-19 Fotografiju leševa muškaraca ispred dvostrukog reda bodljikave žice koristila sam na svojoj već spomenutoj izložbi uz opis: *Leševi logoraša nakon proboga 22. travnja 1945.*<sup>52</sup> Sto je u tom opisu sporno? Kao prvo probog je izvršen iz zgrade u istočnom dijelu logora koji nije bio ograđen bodljikavom žicom. U opisima logora nigdje se ne spominje ni drvena baraka koja bi se nalazila u tom dijelu logora (na fotografiji u centru gore). Nadalje, niti jedna od tri komisije za utvrđivanje zločina koje su bile u logom sa zadatkom »snimanja« zatečenog stanja ne spominju u svojim izvještajima ovakav prizor, koji zasigurno ne bi ostao nezabilježen. Osim toga, svi leševi koje su zatekli bili su u fazi raspadanja, što ovi na fotografiji nisu. Kada je snimljena ova fotografija, tko ju je snimio i da li ona doista pokazuje leševe u KL Jasenovac, pitanja su na koja se ne može sa sigurnošću odgovoriti.

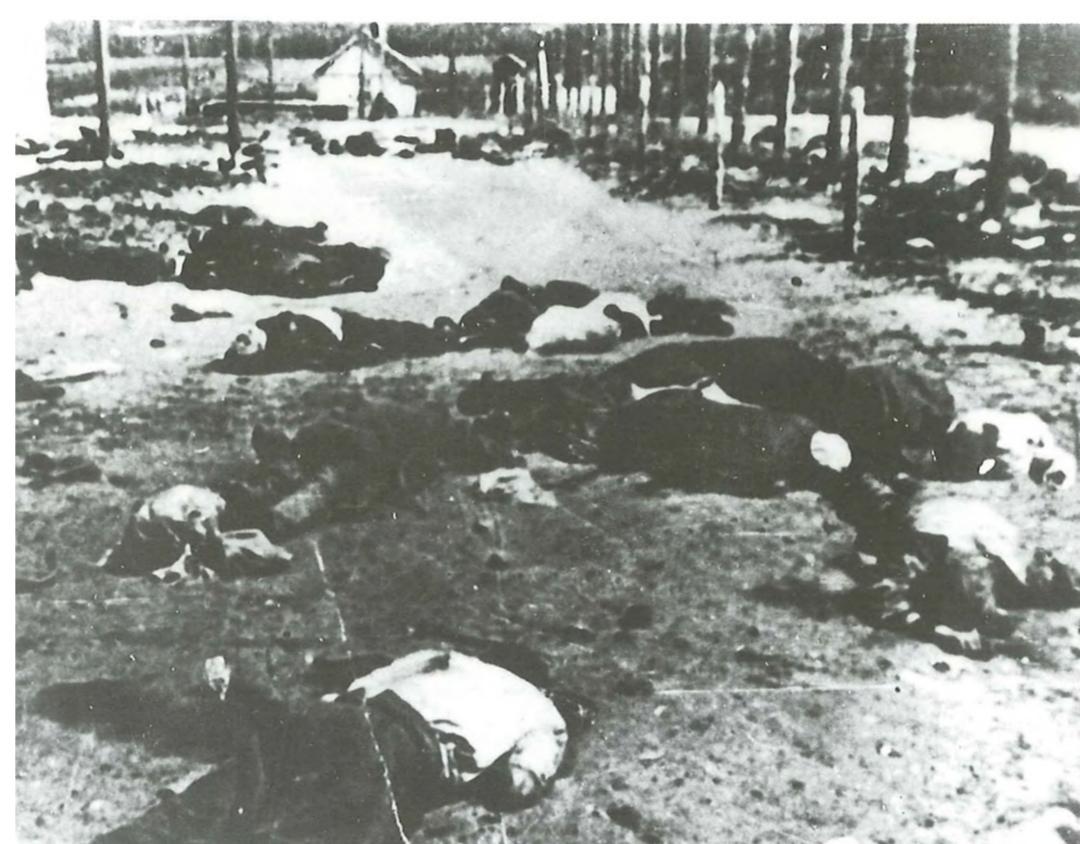
F-20 Prva fotografija porušenog logora objavljena je već 15. svibnja 1945. godine u *Vjesniku* br. 21 uz tekst pod nazivom *Koncentracioni logori*.<sup>53</sup> Fotografija prikazuje insvine zgrade *Stolarije i Upravne pisarne*, te *Časničke kućinje* ispred koje su se nalazila četiri stabla jablana, uz opis: *Ustaše su prije bijega iz Jasenovca pred oslobođilačkom Jugoslavenskom armijom uništili čitav logor i poubijali sve zatočenike.* U *Vjesniku* br. 31 od 26. svibnja uz članak *Kroz jasenovački logor poslije oslobođenja - ispitivanje Državne komisije za utvrđivanje zločina* objavljene su slijedeće dvije fotografije logora: *Granik* i pomšeno mjesto Jasenovac.<sup>54</sup> Sve tri fotografije snimljene su 11. svibnja 1945. u vrijeme boravka *Okružne komisije za utvrđivanje zločina*.

<sup>51</sup> Katalog izložbe: *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti - Jasenovac*, autor izložbe i kataloga: Mladenko Kumović, Novi Sad, 1994., 29. HPM/MRNH R-19, R-5852, F-10251.

<sup>52</sup> HPM/MRNH R-4905.HDAZ-7

<sup>53</sup> Dokumenti ustaškog terora, Koncentracioni logori, Eštref Badnjević: *Kroz ustaške zatvore i logore, Vjesnik*, br. 21 od 15. svibnja 1945. godine.

<sup>54</sup> Granik - mjesto na lijevoj obali rijeke Save, nadomak starog južnog ulaza u logor. Tu se pomoću dizalica vršio utovar i istovar robe s riječnih brodova. Od kraja 1943. godine, a osobito tijekom 1944. godine tu su izvršavane likvidacije zatočenika čija su tijela bacana u rijeku Savu.



F-19



20

*okupatora i njihovih pomagača* iz Nove Gradiške na terenu bivšeg KL Jasenovac.<sup>55</sup>

Prva izložba na kojoj su bile izložene fotografije KL Jasenovac otvorena je u Zagrebu 30. kolovoza 1945. godine u salonu Urlich. Najavljenja je u *Vjesniku* br. 111 od 29. kolovoza u članicu *Izložba fotografija o zločinima okupatora i njihovih pomagača*. Izložbu je organiziralo *Odjeljenje za štampu, odsjek likovne propagande*. Posebna grupa fotografija prikazuje logor u Jasenovcu, pojedine tvorničke uređaje, koji su bili namijenjeni za mučilišta, a ne za radio-nice i ostale zgrade koje su ustaše u bijegu minirali i zapalili da zametnu tragove svojim zločinstvima. U toj se grupi vide brojne lešine koje su nadene u Savi i kraj Save i koje su trajni dokument i dokaz zvјerskog načina kako su ustaše ubijale i mučile rođoljube.<sup>56</sup>

Prvi dokumentarni film o KL Jasenovac nazvan je jednostavno *Jasenovac*. To je bio prvi dokumentarni film uopće snimljen u poslijeratnoj Jugoslaviji. Izrađen je na temelju fotografija i filmskog materijala snimljenih 18. svibnja 1945., samo nekoliko dana nakon oslobođenja zemlje. U film su inkorporirani i pojedini dijelovi autentičnog ustaškog promidžbenog filma o životu u KL Jasenovac snimljenog u rujnu 1942. godine i bunkeriranog u Arhivi ustaške *Promišbe*.<sup>57</sup> Režirao ga je Gustav Gavrin prema scenariju Koste Hlavatyja, a snimatelji su bili Hugo Ribarić, Oktavian Miletić i Boris Rudman. Autori filma ostvarili su pateći cmo-bijeli propagandni film, prepun euforičnih i pojednostavljenih spikerskih komentara, koji i danas, kada uklonimo sve one pretjerane i povjesno neutemeljene podatke koje nam donosi tonski zapis, nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Izvorni filmski i fotografski materijal iskorišten za

<sup>55</sup> Ova je komisija obavila prvi uvidaj o zatečenom stanju na terenu bivšeg Logora III Ciglana, Uštica i Gradini.

<sup>56</sup> *Vjesnik*, br. 111 od 29. kolovoza 1945. godine.

<sup>57</sup> *Narodni list*, od 18. kolovoza 1945. godine donosi članak u kojem između ostalog piše: *Strahota stvarnost ovih snimaka sprječila je ustaše da ih iznesu pred javnost, te su ih spremili u arhiv, gdje su sada pronađeni.*

izradu ovoga filma sadržajno je, naime, interpretiran u skladu sa zakonitostima društveno-povijesne valorizacije u vremenu njegovog nastanka. Ta činjenica daje mu danas jednu sasvim novu dimenziju: postao je i dokument o vremenu u kojem je nastao.<sup>58</sup>

<sup>58</sup> Mataušić, Nataša, *Fondfilmske grade u Zbirci fotografija, filmova i negativa hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb, 2004., 80.

## **1. Hrvatski državni arhiv, Zagreb**

Hrvatski državni arhiv preuzeo je 1993. godine fond fotografija, prostor i tehniku *Agencije za fotodokumentaciju*,<sup>59</sup> Time je počeo rad *Foto-službe* kao novog odsjeka u HDA. Njena zadaća je *prikupljanje, stručna obrada i zaštita fotografija, te pružanje usluga fotografiranja i obrade svih vrsta foto materijala kako za potrebe HDA tako i druge korisnike s područja znanosti, kulture, prosvjete i privrede.*<sup>60</sup>

Hrvatski državni arhiv prikuplja samo one fotografije koje imaju značenje za kulturu i povijest Republike Hrvatske, a prigodom izbora fotografija za trajnu pohranu vrednuje se starost, sadržaj, jedinstvenost, količina, kvaliteta i identificiranost sadržaja. Njegova fototeka posjeduje oko 650 000 negativa s isto toliko kontaktnih kopija (pozitiva), te oko 60 000 fotografija bez negativa, raspoređenih u nekoliko sadržajno različitih fondova.<sup>61</sup>

Agencija za fotodokumentaciju baštinila je fototeku *Slikopisnog (foto) ureda Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade NDH* i *Foto agencije Odjela za štampu* pri prvoj vladi Hrvatske. Zakonskom odredbom od 24. siječnja 1942. godine osnovan je samostalni ured kao vrhovno izvještajno i promičbeno tijelo za područje cijele NDH.<sup>62</sup> Ovom su odredbom svi javni mediji, tisk, film i fotografija stavljeni pod najstroži nadzor države i monopolizirani kao službe od posebnog državnog interesa. Njegov *Svjetlopisni (foto) ured*, osnovan već u lipnju 1941. godine u okviru *Državnog tajničtva za narodno prosjećivanje*, djelovao je kao zaseban ured sa zadatkom da skuplja i čuva u svrhu promičbe sav svjetlopisni materijal, koji prikazuje razvoj, život, narod i zemlju Hrvata.<sup>63</sup> Ured

<sup>59</sup> Baričević, Zvonimir, *Početak rada foto-službe Hrvatskog državnog arhiva*, *Bulletin - Hrvatski državni arhiv* 4 (1993), 1-2, 34.

<sup>60</sup> Isto

<sup>61</sup> Baričević, Zvonimir, *Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu*, *Informatica museologica* 31 (3-4) 2000., 61-68.

<sup>62</sup> Spomen knjiga Prve obiljetnice NDH, Zagreb, 1942., 33-34.

<sup>63</sup> Isto, 37.

su bili pripojeni *svjetlopisni odio Hrvatske izvještajne službe* i *svjetlopisni odio Glavnog ustaškog stana* s kompletom aparaturom, arhivima i osobljem, te se na taj način državna fotografска propaganda centralizirala u samo jednom uredu čiji je voditelj bio mr. Mladen Grčević.<sup>64</sup>

Fototeka je već 1942. godine brojila oko 3 000 fotografija i negativa. Snimatelji su bili uglavnom amateri, članovi Foto kluba Zagreb, kao i domobrani mobilizirani u odsjek. Između ostalih u *Uredu* su radili Mladen Grčević, Veljko Vučković, Milan Pavić, Krešimir Juriša, Vice Lisičić, Stanko Aleksić, Edmund Stöger (na terenu), Zvonimir Zec, Dragutin Rajterić (na terenu), Savić-Marković Štedimlija i Ivan Softa.<sup>65</sup> Svojim foto-aparatima bilježili su sva društveno-politička i vojna zbivanja (i njihove glavne protagoniste) kao i kulturno-prosvjetne manifestacije na području Zagreba i cijele NDH. Snimljene i arhivirane fotografije *Ured* je (uz obaveznu cenzuru) ustupao novinama i časopisima, ministarstvima i poslanstvima izvan zemlje.

Na izvanrednoj sjednici ZAVNOH-a (Zemaljskog anti-fašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) u Splitu je 14. travnja 1945. godine formirana prva Narodna vlasta Hrvatske.<sup>66</sup> Pri vlasti je formiran i *Odjel za štampu* na čelu s Nikolom Rubčićem, koji se zalagao da se pri Odjelu za štampu formira i foto-agencija. U dogovoru s Oblasnim NOO-om za Dalmaciju, dogovoren je da se njegova kompletan foto-sekcija pretvoriti u *Foto sekciju Odjela za štampu*. Rukovodilac i osnivač te sekcije bio je Živko Gattin, a osim njega u njoj su bili ratni fotoreporter Slavko Zalar, Jure Ruljančić i Andelko Batinić.<sup>67</sup> Odmah nakon oslobođenja Zagreba, već oko 10. svibnja 1945. godine cijela ekipa fotoreportera i pomoćnika i čitava ratna arhiva foto-do-

<sup>64</sup> Grčević, Mladen, umjetnički fotograf. Školovao se u Zagrebu, usavršavao u Parizu. Član Foto-kluba Zagreb od 1938. Od 1939. sudjeluje na mnogim izložbama u zemlji i Europi. Dobitnik je prve nagrade *Tošo Dabac*, 1975. te mnogobrojnih međunarodnih nagrada.

<sup>65</sup> Ivanić, Raca, Fotografski albumi u Zbirci fotografija, filmova i negativa, Zagreb, 2006., 40.

<sup>66</sup> Zemaljsko anti-fašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske utemeljeno je 13. i 14. lipnja 1943. godine u Otočcu i na Plitvičkim jezerima kao najviše političko predstavništvo Narodno-oslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj. Drugo zasedanje ZAVNOH-a održano je od 12. do 15. listopada 1943. godine u Plaskom, a Treće u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. godine. Tada je ZAVNOH postao vrhovnim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim tijelom, te najvišim tijelom državne vlasti Demokratske Hrvatske, koja je proglašena federalnom državom. Na četvrtom zasedanju u Zagrebu 24.-25. srpnja 1945. godine ZAVNOH je promjenio ime u Narodni sabor Hrvatske.

<sup>67</sup> Živko Gattin, ratni fotograf fotoreporter. Osnivač foto-sekcije pri Agitpropu Pokrajinskog komiteta KPH-a za Dalmaciju u srpnju 1943. godine sa sjedištem u Klis-Kosi nedaleko Solina. Ona nešto kasnije postaje foto-sekcija Oblasnog narodno-oslobodilačkog odbora za Dalmaciju.

kumenata sistematiziranih, opisanih i numeriranih u četiri velika albuma prenesena je u Zagreb. Novoj foto - agenciji danje naziv *Foto Centar Hrvatske*. Od osnivanja do studenoga 1945. godine rukovodilac *Foto-centra* bio je Živko Gattin. Ovaj *Foto-centar* se ubrzo objedinio i preuzeo foto - materijal i prostorije *Slilcopisnog ureda* Nezavisne Države Hrvatske na Mažuranićevom trgu 5, kao i njegove djelatnike. Time su fotografski fondovi partizanskog i NDH-škog porijekla bili objedinjeni najednom mjestu.

Odlukom Izvršnog vijeća Sabora NRH iz 1956. godine Foto Centar Hrvatske dobio je službeni naziv *Agencija za fotodokumentaciju*. U Agenciji su radila poznata imena hrvatske fotografije: Milan Pavić, Đuro Griesbach, Ivan Meddar, Drago Rendulić, Ladislav Benko i mnogi drugi.

U *Foto - službi FIDA*, pored mnogih drugih nalaze se i fotografije koje se sadržajno odnose na Koncentracioni logor Jasenovac. One nisu sistematizirane kao zaseban fond, već se nalaze u albumima pod nazivom: *Zločini I i II*. Albumi su vrlo vjerojatno nastali sredinom pedesetih godina (1946-1947), a sadrže oko 1500 fotografija različitog sadržaja, uglavnom zločina počinjenih od strane ustaša, Njemaca, Talijana i Madara na području NDH, pa i šire. Popratna bilježnica s opisima nepotpuna je i gotovo beskorisna. Opisi fotografija, ukoliko postoje, generalizirani su, najčešće bez godine snimanja i snimatelja, a ponekad i netočni. Originali i reprodukcije pomiješani su bez ikakve oznake, a u oba albuma vrlo se često ponavljaju iste fotografije - s različitim brojem i različitim opisima, što dodatno otežava preglednost fonda.

U navedenom albumu od rednog broja 1051 do 1072 nalazi se grupa fotografija koje prikazuju Logor III Ciglana

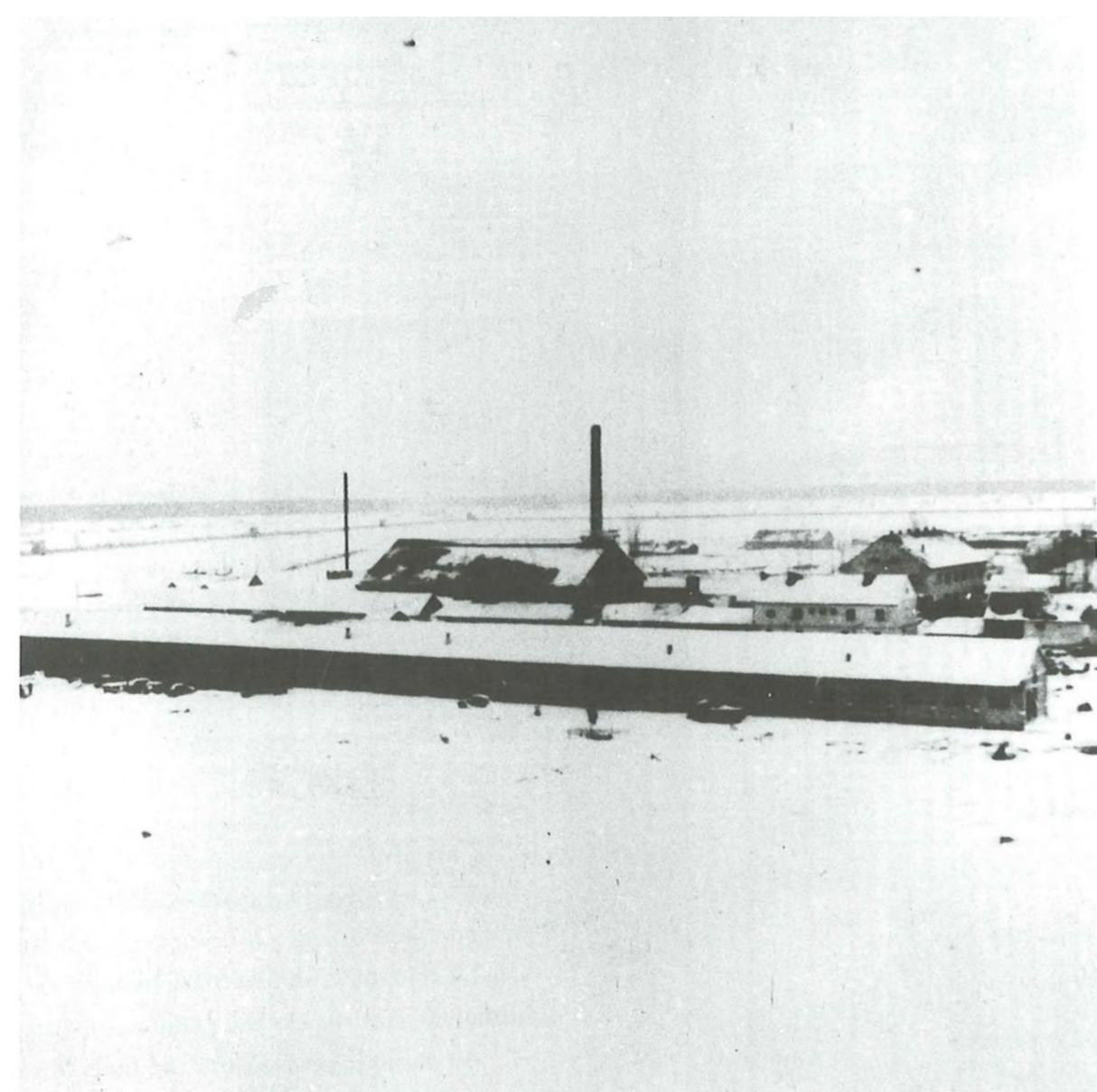
u Jasenovcu u zimsko vrijeme. O vremenu snimanja nema nikakvih podataka. Iako su neke od njih objavljene u raznim tiskovinama, njihov je opis uglavnom sadržavao samo očigledne činjenice: mjesto snimanja i ime lako prepoznatljivog zapovjednika logora, Vjekoslava Maksa Luburića.

F-21 Antun Miletić je išao nešto dalje, pa je u III. tomu svoje knjige *Koncentracioni logor Jasenovac* objavio jednu iz serije fotografija s opisom: *Izgled Koncentracionog logora Jasenovac larijem 1941.*<sup>68</sup> Čudno, jer fotografija nikako ne može biti iz 1941. godine. Na njoj se vide barem dva objekta sagradena 1942. godine, možda i nešto kasnije. To je dugačka zgrada *Glavnog skladišta*, na fotografiji u prvom planu, položena u smjeru sjever-jug, te zgrada *Stolarije i Upravne pisarne* koja je nedvojbeno dovršena tek krajem 1942. godine (katnica u leutu desno).

Proučavajući raznovrsnu dokumentarnu gradu, a za potrebe izrade izložbe u Memorijalnom muzeju Jasenovac pod nazivom *Proboj logoraša 22. travnja 1945.*, naišla sam u *Hrvatskom vojniku* br. 7 od 15. veljače 1945. godine članak pod naslovom *Nekoliko dojmova s posjeta jasenovačkom logoru* koji je detaljno opisivao posjet Ministra unutrašnjih poslova NDH, doglavnika dr. Mate Frkovića, te drugih visokih ustaških časnika logora. Tekst, koji nažalost nije bio ilustriran, izvanredno se poklapao s navedenim fotografijama: zimsko vrijeme, osobe na fotografijama i mješta njihovog obilaska logora. Time je enigma o godini snimanja fotografije bila riješena. U citiranom članicu, između ostalog piše da su *svjetlopisni i shkopisni izvjestitelji ovjekovječili... svojim kamerama* posjet ministra logom. Tekst je potpisao ratni izvjestitelj P. B. Alojzije Lutz.<sup>69</sup>

<sup>68</sup> Miletić, Tom III, 23. HDAZI-1053, HPM/MRNH 12174

<sup>69</sup> Lutz, Alojzije, rođen u Šidu 1922. godine. U novinarstvu od 1942. godine kao suradnik *Nove Hrvatske*. Vidi u: Grbelja, Josip, *Uništeni narod - tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb, 2000., 201.



F-21

## Posjet Zatočeničkom logoru u Jasenovcu

3. JUN pet u 14 godina bila je na ovom mjestu močvarna oblast slična blatu. Pu stek crog prestranog područja, narušavajući samo crvene potječe. Bile su one jednostavno zanosi u ovoj području. Avljanje je počelo u drugoj polovini mjeseca svibnja, no, mame Šava razila svoje vode preko rubova krovita, tako da je eva oklopljena popravljenim vodama, a u mjesecu lipnji mase pravljene, dok su u petočem mjesecu, u mjesecu srpnju, sagradjanim od crvenakata cigla, kod je opavljeno u tri strane zatočeničke oblasti, a u četvrti strani se izgradilo novom oblikom. Sve je ogroman četverokut. »Velike smo napore uložili, dok nismo mogli dobiti priručnik potrošača. Strelac je borba za životom, životom i još jednom životom. Podizali smo nadir pod najboljom okolicom, tako da je bila dana, kada smo došli, dobro dočekana i dobro dočekana. Nismo pogorulti, nismo klonili. Pobjeda nad divljom prirodom plaćena je vještinom članova i znači i založenje pa je to zatočenički logor, da se na pravom mjestu ponosite, dovršavanje na naš praktični prianjati o nastanku logora, u kojem su mnogi preživjeli, a ne i umrli, što se kroz sve tihove crvenakate zidove...«

Jos Štruković kaže i mi danas, poslijepodne priglasili smo u riedici, da je mogućnost da goeti razgledaju unatočnjaju logora, upoznati barem po izvanjskim detaljima, koliko je održano tuđu i na vlasti, ali i da se u logoru neće učiniti ništa što se kroz sve tihove crvenakate zidove...«

Iako je skidnuti barem doznati većinu sa života onih, koji nisu postivali pravilna hrvatska mreža i njegova državna administracija, koliko ne održavaju tuđu i na vlasti, ali i da se u logoru neće učiniti ništa što se kroz sve tihove crvenakate zidove...«

Nema kvara i nema zatočenika...«

Obojavili smo jedan pogledom unatočnjaju logora, Kao u neobičnoj svjetlosti, mrežom od ljudi, a p. jedinstvenom čudom, možemo da uđemo u zatočeničku oblast, ali koje se uskladiju u jednu cjelinu: Rad. U tom ogromnom stoku od više stotina tisuća mrtvih, nema jednog zatočenika. Nema kvara i nema zatočenika...«

Prvi dejam: ogroman stol u posemljenoj, nečistoj od ljudi, a p. jedinstvenom čudom, mrežom od ljudi, a p. jedinstvenom čudom, ali koje se uskladiju u jednu cjelinu: Rad. U tom ogromnom stoku od više stotina tisuća mrtvih, nema jednog zatočenika. Nema kvara i nema zatočenika...«

Obojavili smo jedan pogledom unatočnjaju logora, Kao u neobičnoj svjetlosti, mrežom od ljudi, a p. jedinstvenom čudom, možemo da uđemo u zatočeničku oblast, ali koje se uskladiju u jednu cjelinu: Rad. U tom ogromnom stoku od više stotina tisuća mrtvih, nema jednog zatočenika. Nema kvara i nema zatočenika...«

Unutarneštvo električne sredinilice, Mlađana unutrašnjih poslova Bogjarka dr. Matije Frković s primjenu raspravlja urednike

Tako je na pitanje unutrašnjih poslova Bogjarka dr. Matije Frković, da li je u logoru postoji neko dobar radnik, nego i

hrabri nastoči borci — slijedi je odgovor na naše pitanje.

— Ne, nema ni jednog zatočenika.

Obnovili smo jedan pogledom unatočnjaju logora, Kao u neobičnoj svjetlosti, mrežom od ljudi, a p. jedinstvenom čudom, možemo da uđemo u zatočeničku oblast, ali koje se uskladiju u jednu cjelinu: Rad. U tom ogromnom stoku od više stotina tisuća mrtvih, nema jednog zatočenika. Nema kvara i nema zatočenika...«

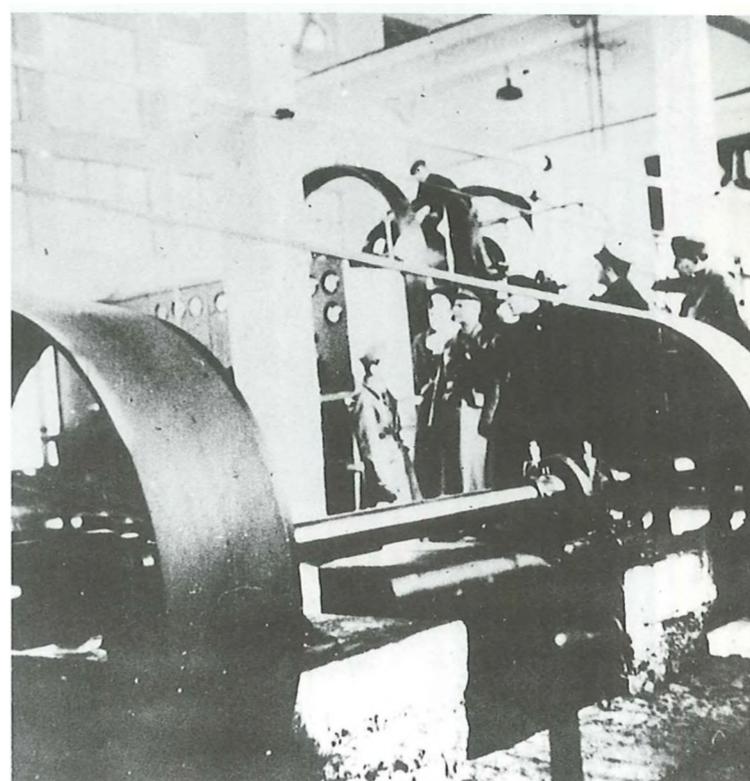
Naši su, u logoru, kolj pretjeruju

černi vrati, u logoru su velike per-

ete, a u logoru su velike per-

F-22 a, b, c i d Tek kasnije saznao sam da su o istom dogadaju izvijestila još dva lista: *Nova Hrvatska* br. 52 od 8. veljače 1945. godine, te *Hrvatski narod*, glasilo ustaškog pokreta, br. 1254 od 7. veljače 1945. godine. U prvom su uz članak Pere Vidakovića: *Posjet zatočeničkom logoru u Jasenovcu* objavljene i dvije fotografije: unutrašnjost električne centralne uz opis: *Unutrašnjost električne središnjice. Ministar unutrašnjih poslova Doglavnik dr. Mate Frković s pratnjom razgledava uređaje*<sup>70</sup>, te *Granile*, uz opis: *Velika dizalica u pogonu. Drevna građa doprema se brodovima*.<sup>71</sup> To je jedina sačuvana fotografija koja prikazuje rad na Graniku, odnosno, istovar robe s riječnog broda. Sve ostale prikazuju tek njegove poslijeratne ostatke. U drugom je, pak, uz članak Rudolfa Balaša, pod nazivom *Radom do slobode* objavljena fotografija zatočenika na radu uz opis *Zatočenici i izbjeglice rade zajedno pod istim uvjetima rada*. Vrlo se vjerojatno radi o jednoj od radionica u sklopu *Lančare*.

U vezi te posjeti zanimljiv je i podatak koji nam u svojim sjećanjima donosi zatočenik logora Jakica Finci.<sup>72</sup> U februaru 1945. godine vršene su pripreme za slanje zatočenika u Njemačku, pa su sve fotografirali... . Možda je taj posjet ministra unutrašnjih poslova bio povezan sa slanjem zatočenika na rad u Njemačku. Zadnji transport s oko 600 zatočenika iz KL Jasenovac otpremljen je na rad u austrijski gradić Linz i okolicu 18. veljače 1942. godine.<sup>73</sup>



F-22b



F-22c

<sup>70</sup> HDA.Z1-1057, HPM/MRNH 12178

<sup>71</sup> HDA, Z1-1066, HPM/MRNH 12179. Vidaković, Perica (Pero) rođen 1922. godine u Subotici. U novinarstvu od 1941. godine kao suradnik *Nove Hrvatske*. Poslijesvibnja

1945. godine gubi mu se svaki trag. Isto, 210.

<sup>72</sup> *Sećaj i ja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972., 196.

<sup>73</sup> U suvremenom ustaškom tisku koji je vrlo opširno opisao posjet ministra Frkovića selima u jasenovačkoj okolini (Sunja, Krapje, Bosanska Jasenovac), a u sklopu proslave treće godišnjice Ustaške obrane, nigdje se ne spominje eventualno slanje zatočenika na prisilni rad u Njemačku.

Dubica i samomjesto



## 2. Hrvatski povjesni muzej, Zagreb

Hrvatski povjesni muzej nastao je 1991. godine integracijom dviju muzejskih ustanova: Povijesnog muzeja Hrvatske i Muzeja revolucije naroda Hrvatske. Sveukupni fond muzejske grade *Zbirke fotografija filmova i negativa*, osim manjeg broja fotografija koje su ušle u fond nakon 1991. godine, naslijede je MRNH-a. Kako je zbirka formirana u specijaliziranoj muzejskoj ustanovi koja je prikupljala *svjedočanstva o radničkom pokretu, narodno oslobođilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji te socijalističkoj izgradnji*, sva se sakupljena fotografска građa uglavnom odnosi na navedenu tematiku.

Fond Zbirke nastao je sistematskim sakupljanjem, darovima pojedinaca i ustanova, kupnjom, darovnim ugovorima i razmjenom s drugim ustanovama te preuzimanjem fotografске grade iz *Ratnog muzeja i arhiva NDH*.<sup>74</sup> U *Uputama za prikupljanje materijala za povijest narodnog ustanka u Hrvatskoj* izdanima još 1944., ne spominje se skupljanje muzejske i arhivske grade o logorima.<sup>75</sup> *Upute za prikupljanje materijala iz Narodno - oslobođilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja* iz 1945. godine također se ne spominje potreba sakupljanja muzejske grade o logorima. (?)<sup>76</sup>

Prema vrsti materijala izvršena je podjela na fotografije (pozitivi izvornih negativa), filmove (8 mm, 16 mm i 35 mm) i negative. Osnovni motiv za sakupljanje fotografija bila je njihova posebna dokumentarna vrijednost koja ih je učinila važnim izvorom povijesnih istraživanja, ali i prikladnim sredstvom za ilustriranje pojedinih događaja, pojava i ličnosti na muzejskim izložbama i stalnim postavima. Sakupljene fotografije u Muzeju su stručno obradene, valori-

<sup>74</sup> Ratni muzej i arhiv Pn'og vojno-znansh'enog zavoda Oružanih snaga NDH osnovan je zakonskom odredbom od 26. svibnja 1941. godine. U njoj s navode ciljevi muzeja i arhiva: čuvanje i skupljanje svih pisanih spomenika i predmeta koji se odnose na povijest Hrvata od najstarijih vremena do uspostave NDH. U muzeju su, osim ostalih djelatnika, radili i fotografi koji su snimali sva važnija događanja iz vojnog i političkog života NDH. Istovremeno tu su stizale i fotografiske reportaže koje su slale propagandne fotografске službe zemalja saveznicica NDH. Muzej i arhiv nisu nikada bili otvoreni za javnost. Ivanuš, Rhea; Mataušić, Nataša, *Zbirka fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja, Museum 1846 - 1996*, Zagreb, 1996., 113-119.

<sup>75</sup> Izdanje Prop-odjela Oblasnog odbora Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) za Istru, 1944. HPM, Dokumentarna zbirka II, inventarni broj 9589.

<sup>76</sup> Izdanje Muzeja narodnog oslobođenja Hrvatske, Zagreb, 1945. HPM, Dokumentarna zbirka II, inventarni broj 9708.

zirane i sistematizirane, a vjerodostojnost njihovih opisa se stalno preispituje i nadopunjava novim saznanjima.

Sistematizacija Zbirke izvršena je u skladu s globalnom podjelom fotografija na originale i reprodukcije, prema kojoj se originali i reprodukcije inventiraju (stručno obrađuju) u zasebne knjige inventara i zasebno arhiviraju. Reprodukcije nastale presnimavanjem originalnih fotografija ne ubrajaju se u fond muzejske grade, osim kada se sa sigurnošću može utvrditi daje original (i pozitiv i negativ) izgubljen. Istovremeno sa stručnom obradom fotografija radena je i kartoteka u kojoj su sve fotografije (i originali i reprodukcije) odnosno njihove radne kopije, grupirane prema točno utvrđenim, vremenski i sadržajno raspoređenim grupama. Ovako organizirana kartoteka omogućuje brz i jednostavan pregled Zbirke i dostupna je, uz prisustvo kustosavoditelja svim istraživačima (muzejskim ustanovama, izdavačkim poduzećima i drugim sredstvima javnog informiranja, te pojedincima za njihova znanstvena ili stručna istraživanja).

Fond fotografija koje se odnose na Koncentracioni logor Jasenovac nalaze su u XIV grupi koja nosi naziv *Neprijatelji* u podgrupi D (*logori*) s brojevnom oznakom 3 (*Koncentracioni logor Jasenovac*). Broji sveukupno 1 200 fotografija, od čega 400 reprodukcija, uz napomenu da među reprodukcijama ima i presnimaka originalnih fotografija koji se također nalaze u Zbirci.

Najveću vrijednost, zbog svoje izvornosti i zapravo unikatnosti, ima šest izvornih filmova s negativima koji su u Zbirku ušli 1970. godine darovnim ugovorom između *Agencije za fotodokumentaciju* i bivšeg Muzeja revoluci-

je naroda Hrvatske. Ovim je ugovorom Muzeju darovan i predan u trajno vlasništvo fond izvornih negativa snimljenih u periodu 1941-1945. na teritoriju NDH. Darovani fond sadržavao je 27 kutija s ukupno 22.730 negativa vel. 6x6 i 6x9 cm, 12.778 leica negativa vel 2,4x3,6 cm u izvornim kartonskim uložnicama, te 26 albuma s ukupno 1.693 fotografije. Svi oni nastali u okviru djelatnosti *Slikopisnog (foto) ureda Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade NDH-a*.

Pregledom negativa pristiglih iz Agencije za fotodokumentaciju utvrđeno je da je prije njihovog ulaska u Muzej, a vrlo vjerojatno čak i mnogo ranije (iza 1945. godine) izvršen njihov pregled i selekcija, odnosno izuzimanje pojedinih negativa.<sup>77</sup> O tome govore i natpisi na pojedinim praznim vrećicama negativa: *izuzeto iz evidencije*. Pregled i izuzimanje pojedinih negativa, pa i cijelih serija negativa izvršili su, vjerojatno, predstavnici tadašnjeg MUP-a (Ministarstva unutrašnjih poslova) i Ministarstva pravosuda, a za potrebe sudskih procesa koji su se u to vrijeme vodeni protiv pojedinaca iz vlade NDH i ustaškog pokreta. Fotografija je u tim slučajevima poslužila kao nezaobilazni dokazni materijal i potvrda inkriminiranih dogadaja i ličnosti koje su u njima sudjelovale.<sup>78</sup>

Negativi su pohranjeni u izvornim kartonskim kutijama, na kojima su upisane serije negativa koje se u njima nalaze. Djelatnici *Slikopisnog ureda*, istovremeno s pohranom negativa vodili su i knjige evidencije (*Popis slika po datumima*) u kojima su upisivali vrijeme snimanja, opis svakog negativa po rednom broju, te ime fotografa koji ih je snimio. Nažalost, sve knjige evidencije nisu sačuvane (što bi znatno olakšalo identifikaciju negativa). Tako se pouzdani

<sup>77</sup> Ivanuš, Rhea, *Fotografski albumi iz Zbirke fotografija, filmova i negativa HPM-a*, Zagreb, 2006.

<sup>78</sup> Gdje se izuzete fotografije danas nalaze nisam uspjela utvrditi..

podaci za negative koji se odnose na KL Jasenovac, odnosno logor Staru Gradišku, mogu naći za samo pet filmova (odnosno serije negativa). Kako fond nije do kraja pregleđan i sistematiziran postoji mogućnost da se među preostalim nalazi još filmova koji se odnose na KL Jasenovac

Film inventarnog broja 11 299 snimio je Edmund Stöger 31. kolovoza 1942. godine. Nosi izvornu oznaku *kutija A film 102 A*. Od 64 cmo-bijelih negativa koliko bi ih prema *Popisu slika* trebao imati, sačuvano je samo šest. Na njima su snimljeni završni radovi na izgradnji trećeg po redu nasipa koji su gradili zatočenici KL Jasenovac.

F-23 Nasip se pružao okomito na rijeku Savu, odnosno pružao se paralelno s istočnom granicom Logora III Ciglana. Njegova izgradnja završena je prvih dana rujna 1942. godine, o čemu svjedoči i članak objavljen u *Hrvatskom narodu* od 9. rujna 1942. godine. Iz njega saznajemo daje sa-graden za samo 9 tjedana, daje bio dug 1.403 metra, te daje na njegovom vrhu bila uredena cesta široka 6 metara.<sup>79</sup> Ovaj je nasip jedino što je preostalo od nekadašnjeg Logora III Ciglana. Na fotografiji u prvom planu okrenut ledima vje-rojatno logornik - slobodnjak Bernhard Winer sa sinom.<sup>80</sup> U pozadini lijevo velika grupa zatočenika odlazi na rad.

<sup>79</sup> *Hrvatski narod*, od 9. rujna 1942., članak: *Godinu dana rada sabirnih logora ustашke obrane*, isto Miletić, Tom I, 444.

<sup>80</sup> U sjećanjima logoraša navodi se i kao Viner (Weiner), te Bernard. Prvi logornik Logora III Ciglana, privatni namještnik iz Zagreba, Židov Bruno Diamantstein, ubijen je u proljeće 1942. godine zbog sudjelovanja u tzv. *zlatnoj afери* (pljačka zlata od živih i ubijenih zatočenika). Na njegovo mjesto postavljenje Bernhard Winer, Židov iz Varazdina, dotadašnji zamjenik logornika. I on je ubijen, zajedno sa svim članovima obitelji (otac, žena, brat i troje djece) u siječnju 1944. godine, pod sumnjom daje sudjelovao u pobuni.



F-23

F-24 Nepregledna kolona mršavih, polugolih muškaraca odlazi na rad na nasip. Svaki pojedini vodi konja koji vučedvokolicu. Muškarci su uglavnom bosih nogu.<sup>81</sup>



<sup>81</sup> HPM/MRNH 11299-3.

F-25 Isti prizor kao i na prethodnoj fotografiji, ali nešto šireg kadra. Lijevo stoji čovjek (nadglednik radova?) s ustaškom kapom na glavi, oslonjen na batinu. Još više lijevo uočljiva je grupa zatočenika s konjima.<sup>82</sup>

Film inventarnog broja 11303 (*kutija A film 106 A - Promičba*) snimio je takoder Edmund Stöger. To su cmo-bijeli negativi vel. 6x6 em i ima ih trinaest u seriji. Prikazuju logor Staru Gradišku. Iako u izvornoj knjizi evidencije piše daje film snimljen 1. rujna 1942. smatram daje prilikom upisa datuma učinjena pogreška jer fotografije prikazuju radove na vršenju žita na jednoj od logorskih ekonomija. Žito se vrši u mjesecu srpnju, po kojem je, uostalom i dobio ime. Ukoliko je ova pretpostavka točna, vrlo je vjerojatno da je upravo to jedan od snimatelja koji su u srpnju 1942. dobili dozvolu za ulazak u logor, o čemu piše Diana Budisavljević navodeći kao datum 10. srpnja 1942.

Film inventarnog broj 11 372 (*kutija A film 147 A Promičba*) iz 1942. godine prema izvornoj NDH-aškoj evidenciji trebao je imati 98 cmo-bijelih negativa, ali sačuvano je samo 11. Zanimljivo je da prema *Popisu slika...* nedostaju negativi koji su opisani kao *Zabavite u logoru i razonoda* (78, 79, 86 i 87), te *Nakon rada malo zabave* (96).

<sup>82</sup>HPM/MRNH 11299-1.



F-26, F-27 Sačuvani negativi prikazuju Rome u *Ciganskom logoru* u Uštici (idilične snimke mlađih Ciganki i njihove djece odjevenih u odjeću sašivenu od iste tkanine), ali i izgradnju zatvora u mjestu Jasenovac.<sup>83</sup> Uzmemo li u obzir činjenica da je 1942. bila jedno od najkravajijih razdoblja u četverogodišnjem postojanju KL Jasenovac, te da su 1942. u njemu vršene masovne likvidacije upravo nad romskim (i srpskim pravoslavnim) stanovništvom, razotkriva se sva licemjernost ustaških vlasti i iznova potvrđuje moć fotografije kao propagandnog sredstva u prikazivanju stvarnosti onakvom kakvu je želimo (ili trebamo) vidjeti.

Od filma inventarnog broja II 716 (*fikutija A, film 149 A*) ostala su samo tri negativa vel. 6x6 cm i 7 kontakt fotografija izrađenih iz negativa koji također nedostaju. Prikazuju izgradnju nasipa u Logoru III Ciglana u kolovozu 1942. godine, te podjelu hrane zatočenicima. I ovaj je film snimio Edmund Stöger, vjerojatno u isto vrijeme kada i onaj pod inventarnim brojem 11 299.

<sup>83</sup> HPM/MRNH, 11372-93 i 1372-8.



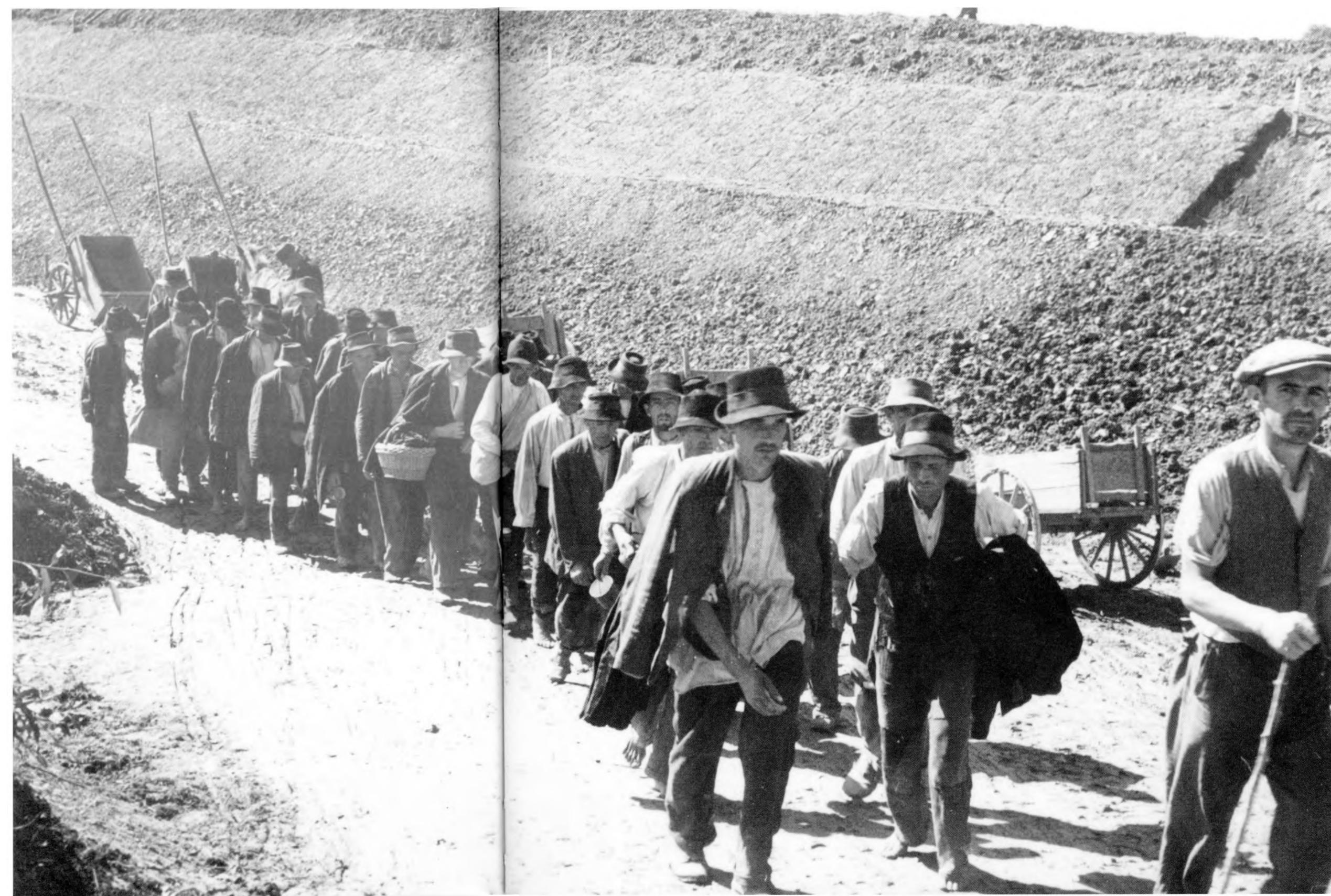


F-27

F-28, F-29 Analizirajući sadržaj ovih snimaka ostala sam potpuno zbumjena.<sup>84</sup> Naime, zatočenici koji odlaze ili se vraćaju s posla sasvim drugačije izgledaju od onih na filmu 12 299 koji bi trebao biti snimljen u isto vrijeme. Dok su na prvom zatočenici uglavnom goli do pasa, mršavi i bez ikakvih svojih osobnih stvari, na ovom drugom imaju na sebi seljačke košulje, preko leđa ili preko ruku prebačene jakne ili raznbojne uske seljačke čilime, a na glavama kape ili šešire. Kao da su tek došli s nekim od brojnih transporta i direktno upućeni na nasip na snimanje.



F-28



F-29

<sup>84</sup> HPM/MRNH, 11716-11 i 11716-4.



F-30

F-30 U istoj seriji, označena istim rukopisom i serijskim brojem nalazi se i ova fotografija.<sup>85</sup> Na kojem mjestu u logoru je ona snimljena, ni uz veliki trud nisam uspjela utvrditi. Na njoj su prikazane drvene ograde za izgradnju temelja nekih građevina, sedam u istom redu. O tome da su nekakve barake trebale graditi u kolovozu 1942. godine nisam našla podatke niti u jednom od sjećanja logoraša (sagradi svakako nisu bile). U desnom dijelu fotografije nalazi se bunar, a koliko mi je poznato bunara je od veljače 1942. godine u logom bilo samo dva: jedan pored ustaške kuhinje na području logorske *Ekonomije*, a drugi kod zatočeničke

<sup>85</sup> HPM/MRNH 11716-7

kuhinje u sjeveroistočnom dijelu logora. Ukoliko je na fotografiji upravo ovaj posljednji, u produžetku bi se trebao nalaziti Logor III C i logorska žica, a cijeli vidljivi prostor na fotografiji nije ograden nikakvom žicom. Kako vrlo lako može doći do krive interpretacije neke fotografije, ukoliko postojeći opisi nisu provjereni zorno svjedoči ovaj primjer. Naime, naknadnom provjerom, negativa i iz njih izrađenih kontakt-kopija, utvrdila sam da je osoba koja je sredivila i obilježavala negative (netko iz *Slikopisnog ureda NDH*) uložila u ovu seriju negativa i jedan negativ iz slijedećeg filma, koji prikazuje izgradnju nekog dječjeg ustaškog odmarališta.

Film inventarnog broja 12 209 pripada seriji izvornih leica filmova (veličina negativa 2,4x3,6 cm) i nosi oznaku *NDHOL 486*, a sastoji se od 28 leica negativa. Tko ga je uvrstio u ustašku arhivu i zašto nije mi poznato, ali tu mu po sadržaju, vremenu nastanka i snimatelju nije mjesto. On naime prikazuje Logor III Ciglanu i samo mjesto Jasenovac nakon povlačenja ustaša, odnosno odmah po završetku Drugoga svjetskog rata.

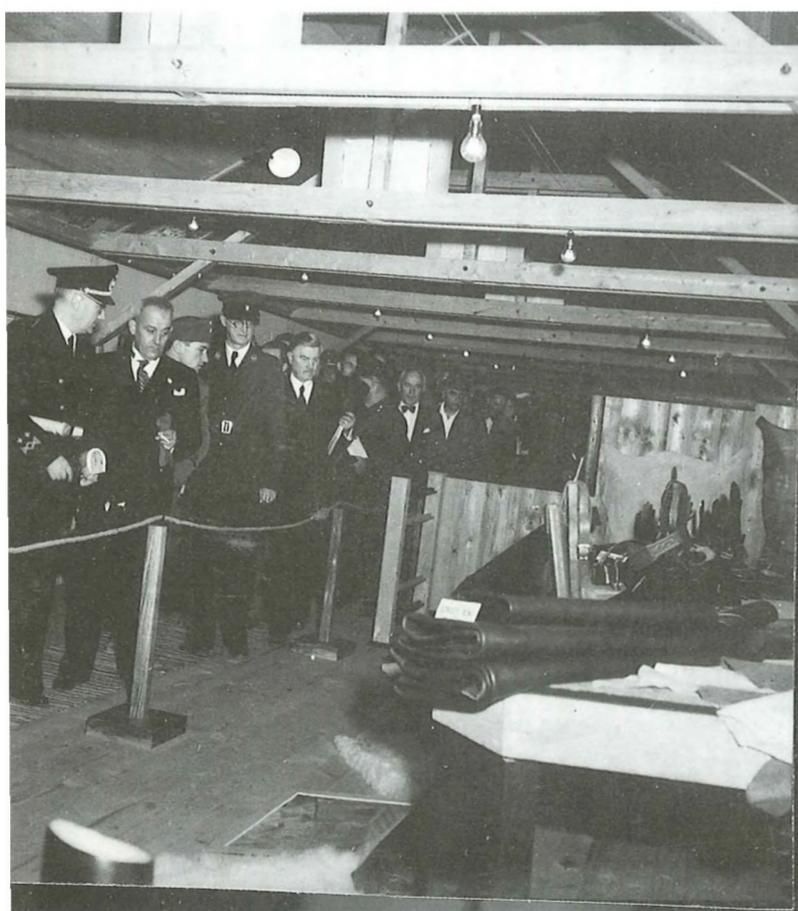
Film čije su fotografije, iako očigledno snimljene u propagandne svrhe, najčešće objavljivane u različitim ti-skovinama o KL Jasenovac, jest onaj pod inventarnim brojem 12 738 (izvorne oznake NDHOL, film 306) sa 47 leica negativa (prvih pet nedostaje). I kao njegov autor navodi se u *Popisu slika...* Edmund Stöger. Na njemu su snimljeni upravo oni prizori koje navodi Ljubo Miloš, kada govori o dolasku fotografa u KL Jasenovac u ljeto 1942. godine (gradevinarski radovi u logoru, radionice u *Laudari*, proizvodnja cigli, krojačka radionica, kuhinja, osiguranje logora, proizvodnja vapna, zatočenici na radu u reme-

nariji, stolariji...). U rujnu 1942. godine na velesajmu Zagrebačkog zbora otvorena je, naime izložba pod nazivom: *Pozitivni rad logora Ustaške obrane*. Izložbu je organizirala *Ustaška obrana pod nazivom i geslom: »Njihov prijašnji rad bila je politika, sadašnja naša politika jest rad»*. Izložba je bila postavljena u izvornoj zatočeničkoj baraci ogradienoj bodljikavom žicom i stražamicom u kojoj je svakodnevno bila straža. Unutrašnjost barake bila je ispunjena brojnim fotografijama, crtežima, modelima i najraznovrsnijim predmetima koji su se izradivali u logorima. Pobudila je veliki interes Zagrepčana. U *Hrvatskom narodu* od 10. rujna

1942. godine objavljene su i dvije fotografije s izložbe. Prva snimka prikazuje gradnju savskog nasipa kod Jasenovca, a druga zatočenike kod gradnje jedne zgrade. Navedene fotografije, trebale su jamačno prikazati KL Jasenovac kao dobro organizirani radni logor u kojem se zatočenici preodgajaju i privode korisnom radu.

F-31 Ambijentalizacija izgleda logora bila je na izložbi tako vjerna daje fotografija izložbenog paviljona (zatočeničke barake sa stražamicom) dobila u HPM-u opis: *Ustaška straža u logoru*.<sup>87</sup>

F-32 Prizor s izložbe na velesajmu Zagrebačkog zbora. Unutrašnjost barake. Među posjetiocima izložbe, prvi s lijeva Siegfried von Kasche, poslanik i opunomoćeni ministar Trećeg Reicha u NDH. Treći po redu Vjekoslav Maks Luburić.<sup>88</sup>



F-32

<sup>86</sup> *Hrvatski narod* od 9. rujna 1942. godine u članku *Godini dana logora Ustaške obrane*, Miletić, Tom 1,444.

<sup>87</sup> HPM/MRNH R-4874.

<sup>88</sup> HPM/MRNH 11304/1. Film izvorne NDH-aške oznake 107 A. Sačuvana su samo dva negativa.

U ovoj knjizi koristim veliki broj fotografija koje ne pružaju pravu sliku o stanju u logom, ali predstavljaju jedine doista autentične fotografije iz razdoblja djelovanja KL Jasenovac. Istovremeno, one su i dokument o načinu na koji je ustaška propaganda nastojala prikazati život u logom.

Drugu veliku količinu fotografija, njih 117 dobili smo od dr. Nikole Nikolića, bivšeg zatočenika KL Jasenovac, koji nam je dozvolio da iz njegovih izvornih negativa izradimo fotografije koje je snimio u lipnju 1945. godine (i nešto kasnije) na terenima bivših ustaških logora (Broćice, Uštica i Logor III Ciglana).

Trećeoj skupini fotografija pripadaju one koje smo dobili od bivšeg SUP-a (Sekretarijat za unutrašnje poslove SRH) 1971. godine.<sup>89</sup> Pojedine od njih nalaze se originalnim kuvertama sa štambiljom *Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, kao npr. 12 fotografija na kojima su snimljeni ustaše na službi u KL Jasenovac.<sup>90</sup>

F-33 Utvrdila sam da opisi fotografija, barem za jednu osobu, nisu točni. Naime, na kuverti i na poledini fotografije inventarnog broja 10 221/7 napisano je *SABLJIC ustaša u Jasenovcu*. Fotografija prikazuje mlađeg muškarca, odjevenog u ustašku uniformu, bez oznake čina, u društvu djevojke. Isti se muškarac samo u drugačijoj uniformi nalazi i na fotografiji inv. br. 10221/7 (ovaj put u društvu s još jednim neimenovanim ustaškim vojnikom). Prema podacima iz Hrvatskoga državnog arhiva, ZKRZ, Kartoteka zločinaca, Ilija Sabljić, zvan »stric« imao je oko 54 godine, što ne odgovara osobi na fotografiji koja ima, prema mojoj osobnoj procjeni, najviše 30 godina.



F-31



F-33

<sup>89</sup> HPM/MRNH 10221-10254, 12311-12 345.

<sup>90</sup> HPM/MRNH 10 221/1-12.

Osim fotografija logora na Pagu i Lepoglavi, ekshumacije žrtava logora Stara Gradiška u Uskočkoj šumi i dječjeg logora u Sisku, u ovoj se skupini najveći broj fotografija, prema dobivenim opisima odnosi na KL Jasenovac.

Dvadeset i dvije fotografije također su dar SUP-a, a među njima ima i nekoliko izvornih negativa.<sup>91</sup> Na njihovoj poledini nalazi se štambilj *Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu*. Sadržajno se odnose na ekshumaciju žrtava (logora Krapje ili Mlaka) i pojedine detalje iz logora snimljene nakon završetka rata: Granik, žičana ograda uz rijeku Savu, leševi u rijeci Savi, latrina (zahod za zatočenike).<sup>92</sup> Među njima se nalazi se i jedna fotografija koja se vrlo često koristi kada se ilustriraju zločini počinjeni u KL Jasenovac.<sup>93</sup> Prikazuje posljedice zločina počinjenog nad dvojicom muškaraca, odnosno dvije odrezane muške glave. Počiniteljima zločina činilo se vrlo zabavnim glave staviti na stol, te jednoj staviti kapu, a u usta cigaretu. No, to je samo jedna u seriji od sedam fotografija koje prikazuju zločine Njemaca počinjenih u Sloveniji.

F-34 Tri od sedam navedenih fotografija po prvi su put objavljene u *Borbi*, organu KPJ (Komunističke partije Jugoslavije) br. 15 od 29. studenoga 1944. godine uz članak: *Osvetimo krv i patnje naše braće iz Slovensačkog primorja* u kojem se navodi da su *jedinice našeg IX korpusa ...uništile jedan njemački štab i u njegovoj arhivi pronašli ova tri strahovita dokumenta*, te nastavlja: *Ujednom selu, sjeverno od Trsta, Nemci su odseldi glave dvoici naših rodoljuba.*

<sup>91</sup> HPM/MRNH 1411-1432.

<sup>92</sup> U Muzej su došle bez ikakvog popratnog spisa ili dokumenta.

<sup>93</sup> HPM/MRNH 1431.





F-35

F-35 Na prvoj grupa njemačkih vojnika gleda kako njemački časnik, s osmijehom na licu, zamahuje sjekirom prema vratu muškarca.

F-36 Na drugoj, isti sadistički prizor, osim što je žrtva drugi muškarac, a egzekutor gol do pojasa.

F-37 Na trećoj je fotografija odsječenih glava postavljenih na stol.

U knjizi Milana Bulajića uz prvu fotografiju (F-35) stoji opis: *U toku Luburićeve ofenzive u Slavoniji augusta 1942. godine načinjen je ovaj snimak na kome se vide ustaše kako žrh' i odsecaju glavu sekirom*, ali fotografija je tako loše reproducirana, da se odore vojnika koje bi upućivale o kojim se vojnim postrojbama radi uopće ne prepoznaaju.<sup>94</sup> Istu fotografiju donosi u svojoj knjizi i Antun Miletić s opisom: *Ustaše iz Jasenovca ubijaju sekirom žrtve*.<sup>95</sup> Nevjerojatno da takvi »poznavaočci« povijesti KL Jasenovac nisu bili upoznati s člankom objavljenim u *Borbi* i s *Izveštajem jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Medunarodnom vojnom sudu u Niirnbergu* tiskanim u Beogradu 1947. godine.<sup>96</sup> U njemu su na stranama 111 i 112 objavljene četiri fotografije koje prikazuju nekoliko različitih trenutaka navedenoga događaja. Fotografije su objavljene u izvornom formatu (bez upotrebljavanja škara ili željenog izreza), tako da se mogu razaznati lica okupljenih vojnika u njemačkim odorama, što potvrđuju, ovaj put, sasvim točno, njihovi opisi: *Zverskih lica, nasmijani nemački vojnici sekirom otsecaju glave dvojice zarobljenih boraca u Sloveniji i snimaju trenutak svog najvećeg zločinačkog zadovoljstva, trenutak udara sekirom*. Po posljednji put ove su fotografije iskoristene na već



F-36



F-37

<sup>94</sup> Bujačić, Milan, *Ustaški zločin genocida*, Beograd, 1988., 272-273.

<sup>95</sup> Miletić, Tom III, 222.

<sup>96</sup> Ili pak s točnim opisom fotografije u Hrvatskom državnom arhivu, ZI-1370: *Nijemci sjeku glavu jednom rođaju*.

spomenutoj pokretnoj izložbi Spomen-podmčja Jasenovac pod nazivom *Mrtvi živima oči otvaraju*. Slijede i opisi tih fotografija: *Činili su što nitko nije činio; Stravično ogledalo ustaškog zločina*; odnosno: *Živima za pamćenje: Glave jasenovačkih logoraša u Gradini.*<sup>91</sup> Serija od sedam originalnih fotografija navedenog događaja čuva se danas u *Muzeju novejše zgodovine u Ljubljani* (Slovenija).<sup>98</sup> Prema kućstvu Odjela za dokumentarnu fotografiju toga muzeja prikazuju zločin pripadnika SS divizije *Princ Eugen* nad dva nepoznata borca *Vojkove brigade* u području Idrijske Krnice, 11. lipnja 1944. Ali ni to nije sasvim provjerljivo, jer je 7. SS planinska (brdska) divizija *Princ Eugen* od kraja svibnja do polovice lipnja bila u zapadnoj Bosni u sklopu operacije *Rösselsprung* (Konjićev skok), odnosno desanta na Drvar, da bi potom bila prebačena u srednju Bosnu. Dakle, nije moguće da su njeni pripadnici izvršili taj zločin.

Mogućnost izrade izvornih fotografija iz izvornih negativa u jednoj, a u cilju popunjavanja određenog fonda fotografija u drugoj ustanovi, iskorištena je tako 1967. godine izradom fotografija iz negativa koji se i danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu (bivši fond Agencije za foto dokumentaciju). Na taj je način Zbirka fotografija, filmova i negativa MRNH povećana za 74 izvorne fotografije koje se sadržajno odnose, uglavnom na KL Jasenovac.<sup>99</sup>

SUP Zagreb poklonio je Hrvatskom povijesnom muzeju 1968. godine veliku količinu fotografija i nekoliko fotografskih albuma. Među navedenim fotografijama ima i onih koje su, prema darovaocu, snimljene u KL Jasenovac. Radi se o 47 fotografija koje prikazuju skupne ili portretne fotografije ustaša snimljene na istom mjestu - improviziraju-

<sup>97</sup> Iсти opisi i iste fotografije možete vidjeti i na web stranici: [www.balkan-archive.org.yu](http://www.balkan-archive.org.yu).

<sup>98</sup> Inventarni brojevi: 169/1, 2, 3, 5, 6, 11 i 12.

<sup>99</sup> HPM/MRNH 6502-6575.

nom studiju s cmom platnenom pozadinom i zemljanim podom.<sup>100</sup> Fotografije nemaju nikakve popratne opise.

F-38 Među njima je i jedna skupna fotografija nješmačkih vojnika (ali snimljena na drugom mjestu - zgrada ispred koje se nalaze za razliku od ostalih snimljenih zidana je). Drugi vojnik, s lijeva, oko vrata ima obješen fotoaparat.<sup>101</sup> O vremenu snimanja i snimljenim osobama nema nikakvih pratećih informacija.

Albumi fotografija sadrže fotografije različitog sadržaja, a pojedine se odnose i na KL Jasenovac.<sup>102</sup> Fotografije u albumu inv. br. 8972 izvorno su nosile oznaku A i bile su numerirane od broja 1 do 271. Nedostaje dvadeset fotografija. Najveći broj fotografija odnosi se na prizore ruševina pojedinih pogona u KL Jasenovac, te ekshumaciju žrtava logora Stara Gradiška na lokalitetu Uskočke šume. I u preostala tri albuma većinu fotografija čine prizori ekshumacija ustaških žrtava, no kako nije sačuvano i pripadajuće kazalo fotografija nemoguće je sa sigurnošću, osim za logor Lepoglavu, utvrditi o kojim se lokalitetima radi.

Tijekom cijele 1978. godine u Muzej revolucije naroda Hrvatske pristizale su originalne fotografije bivših zatočenika KL Jasenovac i logora Stara Gradiška, koje je prikupljaо *Odbor za uređenje Spomen-doma Kula* u bivšem ustaškom logoru Stara Gradiška. Fotografije su u Muzeju bile presnimavane, originali vraćani, a Muzej je dobio pravo izrade reprodukcija.<sup>103</sup> Uz svaku presnijeljenu fotografiju zadržan je i *Anketni listić* s osnovnim podacima o svakoj snimljenoj osobi, dogadaju ili lokalitetu. Iako se



F-38

<sup>100</sup> HPM 11 575/1-19, 11576/1-18 i 11577/1-10.

<sup>101</sup> HPM/MRNH 11577-1.

<sup>102</sup> HPM/MRNH 8972-8975.

<sup>103</sup> HPM/MRNH R-7434-7594.

radi o reprodukcijama, one danas imaju neospornu vrijednost originala, jer je sva muzejska grada postavljena 1981. godine na izložbi *Dokumenti zločina* u autentičnom prostoru Kule (objekta u sastavu logora Stara Gradiška) nestala u vrijeme Domovinskog rata. To su uglavnom fotografije iz obiteljskih albuma snimljene prije početka Drugoga svjetskog rata.

F-39 Sofija Bakarić - Velika Buca (Beograd, 1924. - logor Stara Gradiška, 1943.) stoji u sredini iznad djevojčice sa svijetlom kosom, snimljena s članovima svoje obitelji u Beogradu, 1940. godine.<sup>104</sup> Tipografska radnica, politički aktivna kao članica Saveza komunističke omladine Jugoslavije, uhićena je u srpnju 1941. godine. Prošla je kroz logore Gospić, Jastrebarsko i Danicu iz kojeg je u prosincu 1941. godine upućena u KL Jasenovac, odnosno Staru Gradišku. Zbog svoje hrabrosti i pomoći drugim začenicama više je puta bila zatvarana u samice Kule. Ubijena je u si-pnju 1943. godine.



F-39

<sup>104</sup> HPM/MRNH R-7515, fotograf: Svetozar Maljković.



F-40

F-40 Silvija Bizjak (Celje, 1927. - logor Stara Gradiška, 1944.), gimnazijalka iz Celja.<sup>105</sup> Nakon iseljenja njenе obitelji iz Slovenije u Hrvatsku, pridružila se hrvatskom antifašističkom pokretu. Zarobljena je kao borac Narodno-oslobodilačke vojske i internirana u KL Jasenovac, odnosno Staru Gradišku. Ubijena je 1944. godine.

F-41 Ružica Steiner iz Feričanca, studentica ekonomije.<sup>106</sup> Uhićena je, vjerojatno u Zagrebu, i internirana u logor Stara Gradiška. Bila je logornica Hrvatskog ženskog logora. Poklonila je svoju fotografiju prijateljici, također zatočenici logora Marijani - Buci Amulić s posvetom: *Mnogi dani, lijepi, ružni, bolni i veseli što smo ih zajedno proveli, neka ti ostanu u dragoj uspomeni... Odlazi i zaboravi sve što je ružno bilo u ovoj čitavoj tragikomediji, iza koje ćeš sigurno razumjeti i shvatiti moći da nisam bila ipak tako posve nemoguć čovjek kao što si u nekim trenucima možda i pomicala... Kasnije, mnogo kasnije u vrtlogu budućeg života, sjeti me se! St. Gradiška 13. IX. 1943.* Ubijena je u jesen 1943. godine.



F-41

<sup>105</sup> HPM/MRNH R-7538.  
<sup>106</sup> HPM/MRNH R-7553, fotograf: Studio Kovalski, Zagreb.

### **3. Javna ustanova Spomen - područje Jasenovac**

JUSP Jasenovac specijalizirana je muzejska ustanova osnovana 1968. godine sa zadatkom proučavanja, istraživanja, prikupljanja i prezentiranja povijesti Koncentracijskog logora Jasenovac. Iste je godine otvoren i Memorijalni muzej.

U fundusu Muzeja čuvaju se zbirke izvornih predmeta koji su pripadali logorašima ili su se upotrebljavali u logoru, izvornih dokumenata, fotografija i sjećanja. Muzej ima bogatu popratnu dokumentaciju: hemeroteku, dijateku, videotezu i filmoteku, fonoteku te biblioteku. Do 1991. godine u Muzeju je bilo 7.744 muzejskih predmeta, od čega 3.100 fotografija, 1.689 dokumenata i približno 2.500 naslova u biblioteci (uključujući i gradu Zbirke u Staroj Gradiški).

Zbirka fotografija danas broji oko 1 300 fotografija, većinom reprodukcija, odnosno presnimaka izvornih fotografija. Dvije najveće skupine reprodukcija su presnimci iz zbirke Dragoja Lukića, te iz zbirke fotografija bivšeg Muzeja narodne revolucije Bosne i Hercegovine iz Sarajeva. Prva sadržava fotografije različitog sadržaja, od deportacija stanovništva u logore na području NDH i kozaračke djece do predratnih fotografija budućih zatočenika KL Jasenovac 1 logora Stara Gradiška. Druga sadržava predratne fotografije komunista i simpatizera KPJ iz BiH, svih narodnosti, te fotografije oštakata logora snimljene poslije rata. U obje skupine nalaze se i pojedine fotografije čiji se originali nalaze u Hrvatskom povjesnom muzeju, odnosno Hrvatskom državnom arhivu.

Izvorne fotografije uglavnom su prikupljene kao darovi pojedinaca (Dragutin Cazin) i muzejskih ustanova (Hrvatski povjesni muzej). One koje su snimili djelatnici i sura-



F-42



F-43

dnici JUSP Jasenovac odnose se na razdoblje nakon završetka Drugoga svjetskog rata, odnosno na osnivanje i djelatnost ustanove.

F-42, F-43 Fotografija djevojčice obilježene židovskim znakom dovoljno je potresna i bez netočne interpretacije.<sup>107</sup> Nošenje židovskog znaka uvodi se u nekim mjestima Hrvatske već od travnja 1941. godine. Kako su ih propisivali lokalni ustaški organi vlasti, nisu bili istovjetni u svim mjestima.<sup>108</sup> U Zagrebu je tako, odredbom Ustaškog redarstvenog povjerenstva - Židovski odsjek - Bogoviševa ulica 7, od 22. svibnja 1941. godine bilo propisano da svi Židovi, bez obzira na dob (dakle i dojenčad) moraju nositi židovski znak koji se sastojao od dva komada žute tkanine s ucrtanim židovskom zvijezdom.<sup>109</sup> No, već, 4. lipnja 1941. godine ta je odredba prestala vrijediti, i umjesto žute trake uvedena je okrugla žuta pločica s otisnutim slovom Ž, koju su morali nositi svi Židovi stariji od 14 godina. Stoga je opis fotografije koju donosi Miletić: *Jevrejska deca žigosana u logoru Jasenovac - neistinit.*<sup>110</sup>

<sup>107</sup> JUSP Jasenovac, HPM/MRNH 8974/32-33

<sup>108</sup> Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 125-131

<sup>109</sup> Odredbom su bila obuhvaćena i naselja na zagrebačkoj periferiji: Vrapče, Stupnik, Remete, Šestine, Kustošija, Sesvete i Stenjevac. Vidi u *Hrvatski narod*, br. 100 od 23. svibnja 1941str. 7. *Židovske znakove moraju nositi svi Židovi*.

<sup>110</sup> Miletić, Tom 1, 195. Izvorna fotografija, odnosno serija od tri fotografije iste djevojčice nalazi se u Zbirci fotografija, filmova i negativa HPM-a, inv. br. 8974/32-34.

#### IV. KONCENTRACIONI LOGOR JASENOVAC

##### **Nezavisna Država Hrvatska**

Osnivanje koncentracionih logora kao mjesta zatočenja, prisilnog rada i likvidacija velikog broja pravoslavnih Srba, Židova, Roma i Hrvata, protivnika ustaškog režima (komunista i antifašista, a za odmazdu i članova njihovih obitelji) bio je rezultat politike nacionalne i rasne isključivosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uspostavljenoj od nacističke Njemačke, a posredstvom ustaškog pokreta, 10. travnja 1941. godine. Sustav koncentracionih logora u

NDH bio je smislen po uzoru na koncentracione logore u nacističkoj Njemačkoj.

Nosioci sve vlasti u NDH, tijekom njenoga četverogodišnjeg postojanja bili su pripadnici ustaškog pokreta. Ustaški pokret (*Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret*) izrastao je iz grupacije *Ustaše - hrvatska revolucionarna organizacija* osnovane u Italiji 1930. godine pod vodstvom dr. Ante Pavelića.<sup>111</sup> Bio je to radikalni odgovor dijela hrvatske opozicije u emigraciji na brojna velikosrpska nasilja i šestosiječansku diktaturu (6. siječanj 1929. godine) kralja Aleksandra I. Karadordevića.<sup>112</sup> Uz finansijsku pomoć i podršku fašističke Italije, zainteresirane za razbijanje Kraljevine Jugoslavije, Pavelić je osnivao vojne logore u kojima su se okupljali i vojnički obučavali prvi pripadnici ove organizacije.

Temeljni programski dokument organizacije, *Ustaško-domobraska načela* objavljen je 1933. godine. Prema njemu bila je to revolucionarna organizacija militarističkog karaktera kojoj je glavni cilj bio rušenje Kraljevine Jugoslavije (oružanom borborom) i uspostava samostalne i nezavisne hrvatske države. Dosljedno protusrpstvo i nacionalna isključivost, prema kojem su Srbi bili povjesni neprijatelji svake hrvatske države (*u samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda*) bila je konstanta organizacije (pokreta) od njenog osnivanja, te su već tada najavljivali radikalne mjere protiv Srba kada dođu na vlast. Antisemitizam se javlja tek od druge polovine tridesetih godina, a

<sup>111</sup> Dr. Ante Pavelić, odvjetnik i političar. Od 1918. godine član vodstva Hrvatske stranke prava. Nakon uvođenja šestosiječanske diktature, kao protivnik tadašnje velikosrpske politike i zagovornik uspostave neovisne hrvatske države, prisiljen je emigrirati iz zemlje (Beč, Sofija, Italija). U Italiji osniva organizaciju *Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija* s ciljem uspostave, uz pomoć Italije, također zainteresirane za razbijanje Jugoslavije, nezavisne hrvatske države. Oko sebe okuplja hrvatske političke i ekonomske emigrante i osniva logore za njihovu vojnu obuku u Italiji i Madžarskoj. Sudjeluje u organizaciji Velebitskog ustanka 1932., te atentata na kralja Aleksandra Karadordevića u Marsiciju, 1934. godine. Nakon atentata talijanske vlasti su ga uhićile, vojni logori su raspšireni, a ustaše internirane u logor na otoku Lipari. U Hrvatsku se vraća 15. travnja 1941., i preuzima svu vlast u NDH. Po uzoru na nacističku Njemačku, donio je niz rasnih zakona i zakonskih odluka kojima su Židovi i Romi bili potpuno obespravljeni, a osobito surov je bio njegov odnos (pa tako i ustaškom pokretu) prema srpskom pravoslavnom stolovanju kojeg je izvršeno progonu i genocidu. Hrvate, antifašiste i komuniste, kao i svoje protivnike ustaškog režima kažnjavao je smrću ili interacionu u logore. Zagreb napušta 6. svibnja, dva dana prije ulaska jedinica Jugoslavenske armije. Preko Italije i Austrije, odlazi u Argentinu, gdje 1956. osniva *Hrvatski oslobodilački pokret*. Umro je u Španjolskoj 1959. godine.

<sup>112</sup> Vidi u: Jareb, Mario, *Ustaško-domobrapskipokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., 114-119, 133, 167 i 195.

naročito po izbijanju Drugoga svjetskog rata pod utjecajem njemačkog nacionalsocijalizma.<sup>113</sup>

Glavni voda i organizator pokreta Ante Pavelić, stigao je u Zagreb iz Italije, 15. travnja 1941. godine. Istoga dana novu su državu priznale nacistička Njemačka i fašistička Italija. Do kolovoza 1941. (kao, uostalom i do kraja rata) priznalo ju je sveukupno dvanaest država. Sve su one bile potpisnice Trojnog ili Antikomintema pakta. Sva nastojanja da i Sveta stolica formalno prizna NDH, završile su neuspjehom. U ljeto 1941. došlo je samo do međusobne izmjene stalnih delegata.<sup>114</sup>

Dolazak ustaškog pokreta na vlast i njegova daljnja sudbina u potpunosti je ovisila o politici Trećeg Reicha, a u početku i Italije. Dominantan utjecaj ovih država najkonzistentnije se odrazio prilikom određivanja državnih granica NDH-a koje nisu bile istovjetne onima u kojima se nalazi današnji teritorij Republike Hrvatske. Veliki dio Hrvatskoga primorja, dijelove Gorskog kotara, znatan dio Dalmacije (od Zadra do Splita), istočnog dijela Konavla i Boke Kotor-ske, te gotovo sve otoke (osim Brača, Hvara i Paga), prepusten je na temelju Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine Italiji, koja je već od ranije držala Istru s Rijekom, kvarnerske otoke Cres i Lošinj, Zadar, Lastovo i Palagružu.<sup>115</sup> Mađarska je anektirala Baranju i okupirala Međimurje.<sup>116</sup> Teritorij NDH činili su preostali dijelovi Hrvatske, Bosne i Hercegovine, te Srijema. Zauzimala je prostor od 102 725 km<sup>2</sup> i imala 6 640 000 stanovnika.

Demarkaciona linija kojom je cijeli teritorij Kraljevine Jugoslavije bio podijeljen na njemačko i talijansko interesno područje prepolovio je i Nezavisnu Državu Hrvatsku

<sup>113</sup> Isto, 121-132.

<sup>114</sup> Za papinskog izaslanika u Hrvatskoj postavljen je opat Ramiro Marcone, a u Vatikanu je uspostavljen *Ured izvanrednog opunomoćenika*. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977., 21

<sup>115</sup> Fašistička Italije je temeljem Rapaljskog mirovnog ugovora o razgraničenju s Kraljevinom Srbaca, Hrvata i Slovenaca, iz 1920. godine već držala Istru s Rijekom, kvarnerske otoke Cres i Lošinj, Zadar, te otoke Lastovo i Palagružu.

<sup>116</sup> Baranja se ovdje spominje u kontekstu suvremenih granica Republike Hrvatske. Naime, ta pokrajina postaje dijelom Hrvatske tek po završetku Drugoga svjetskog rata.

na dva dijela. Područje južno od demarkacione linije, pod nadzorom talijanskih okupacionih snaga, bilo je podijeljeno na tri zone. Prvom zonom nazvana su područja koja je anektirala Italija. Drugu zonu (tzv. demilitariziranu zonu) činili su svi preostali dijelovi hrvatske jadranske obale i otoci, te vrlo široko zalede priobalja, uključujući Hercegovinu, Dalmatinsku Zagoru, Liku i dijelove Gorskog kotara. U toj zoni NDH nije mogla držati vojsku ni podizati vojne objekte. Područje sjeverno od Druge zone do demarkacionog pravca nazvano je Trećom zonom. Sjeverno od demarkacionog pravca bilo je područje njemačkog vojnog i političkog utjecaja. Do listopada 1941. godine talijanska vojska preuzeila je svu vojnu i civilnu vlast u Drugoj zoni i vojni nadzor u Trećoj zoni.

Prvi čovjek u vlasti Nezavisne Države Hrvatske, formiranoj 16. travnja 1941. godine, šef države s titulom Poglavnika, vrhovni zapovjednik oružanih snaga, i prvi ministar vanjskih poslova postao je Ante Pavelić. Na taj je način sva vlast u državi bila koncentrirana u rukama jednoga čovjeka. Rad Hrvatskoga državnog sabora, obnovljenje 1941. godine, ali je nakon tri reprezentativna zasjedanja, na kojoj je sve zastupnike pozvao sam Pavelić, prestao s radom. Kako država nije imala predstavničkog, zakonodavnog tijela koje bi donijelo ustav, unutrašnji sustav države temeljio se na različitim zakonima i zakonskim odredbama, koje je kao i sve odluke o vanjskoj i unutrašnjoj politici, donosio Ante Pavelić i od njega imenovani ministri.

Ustaški pokret, kao jedina politička organizacija u zemlji, jer je rad svim strankama bio zabranjen, dobio je posebno mjesto i ulogu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njezin vrhovni organ bio je *Glavni ustaški stožer*, na čelu s Pavelićem i od njega imenovani ministri.

lićem kao Poglavnikom. *Zakonskom odredbom o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta* iz lipnja 1941. godine cijelokupna djelatnost pokreta bila je podijeljena na tri grane: *političko-organizacijsku*, koja je organizirala članstvo i brinula se o njegovom duhovnom odgoju, *ustašku vojnicu*, kao posebne vojne jedinice organizirane po uzom na nacističke i fašističke stranačke jedinice i *Ustašku nadzornu službu* koja je imala zadatak sprečavanja svih pojava i radnji koje bi štetile hrvatskoj državnoj nezavisnosti.<sup>7</sup> Na taj je način cijela državna administracija bila pod kontrolom ustaškog pokreta.

Glavninu omžanih snaga NDH, pored ustaške vojnica i oružništva, činilo je *domobransko*. Ono je bilo redovna vojska koja se popunjavala novačenjem i mobilizacijom. Broj vojnika i njihovu opremu propisivalo je njemačko zavojedništvo. Domobranske pješačke pukovnije bile su razmještene po cijelom teritoriju NDH. *Oružništvo*, kao poseban pomoći rod omžanih snaga služilo je za održavanje javnog reda i sigurnosti, te je u tom pogledu bilo podređeno Ministarstvu unutarnjih poslova. U lipnju 1942. godine uključeno je u sastav Ustaške vojnica. Njihove postaje bile su također razmještene po cijelom teritoriju NDH.

U dragoj polovici 1944. godine započeto je stvaranje *Hrvatskih oružanih snaga* koje su trebale objediniti sve oružane postrojbe, a posebice domobranstvo i ustašku vojnicu (kao i oružništvo). Prva združena postrojba utemeljena je 9. listopada 1944. godine pod nazivom *Prva hrvatska udarna divizija*.<sup>8</sup>

U cilju ostvarivanja rasističke politike da od NDH treba stvoriti *čisti hn'atski životni prostor* koji će omogućiti egzistenciju *čiste hrvatske nacije*, za što je životni uvjet *istre-*

<sup>7</sup><sup>7</sup> Isto, 107-109.

<sup>8</sup><sup>8</sup> Mikulan, Krinoslav, Siniša, Pogačić, *Hrvatske oružane snage, 1941-1945*, Zagreb, 1999., 175.

*bljenje* u prvom redu Srba i Židova, koji su proglašeni *najvećim neprijateljima hrvatskog naroda* i njene legalizacije, izgrađen je cijeli sistem kaznenog zakonodavstva kojim se ozakonio teror i osnivanje logora. Tako je već prva *Zakonska odredba za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941. godine predviđala smrtnu kaznu za povredu časti i životnih interesa hrvatskog naroda i opstanka NDH.<sup>119</sup> Ona je postala jedna od temeljnih odredaba na kojoj se zasnivala reprezivna vlast ustaškog režima.

Već 30. travnja 1941. godine donesene su tri zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti: *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* i *Zakonska odredba o zaštiti arijevske krv i časti hrvatskoga naroda*, koje su određivale tko je *čisti arijevac*, a tko nije, te *Zakonska odredba o državljanstvu*, prema kojoj je državljanin NDH mogla biti samo osoba arijevskog porijekla. *Rasno političko povjerenstvo* koje je rješavalo sve dvojbene slučajeve rasne pripadnosti ustrojeno je 4. lipnja 1941. godine.<sup>120</sup>

*Naredbom Ministarstva narodnog gospodarstva NDH* od 17. svibnja 1941. godine o *otpuštanju svih Židova iz javnih službi*, Židovi su isključeni iz javnog života.<sup>121</sup> Odredbom, pak od 22. svibnja naređeno je da svi Židovi u Zagrebu moraju nositi židovski znak (dva komadića žute tkanine veličine 12x7,5 cm s utisnutom židovskom zvijezdom i velikim slovom Ž u crnoj boji: koji su se nosili na lijevoj strani prsiju, odnosno leda). Odredbom od 4. lipnja 1941. godine ovaj je znak zamjenjen žutom pločicom (žuta okrugla limena pločica promjera 5 cm s utisnutim velikim crnim slovom Ž) koje je bila obavezna za sve osobe starije od 14. godina. To je bila jedina protužidovska mjera u NDH koja

<sup>119</sup> Zbornik zakona i naredbata NDH, br. 1, 15.

<sup>120</sup> Zbornik zakona i naredbata NDH, br. 202,238 i 239.

<sup>121</sup> Naredba o kretanju Židova objavljena u sarajevskom *Novom listu*, br. 3 od 14. svibnja 1941. godine zabranjuje, između ostalog kretanje Židova van grada bez prethodne prijave i odobrenja Redarstvenog redarstva.

je prethodila istoj takvoj mjeri u Trećem Reichu (tek 1. rujna 1941. godine).<sup>122</sup>

Za provođenje takvih zakonskih akata osnovani su osim redovnih, izvanredni i pokretni prijeku sudovi sa širokim ovlastima. Oni su ubrzo proširili svoju aktivnost na sve one koji su izražavali nezadovoljstvo ustaškim režimom ili bili osumnjičeni kao pripadnici komunističkih grupa bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersku pripadnost.

Odmah po uspostavi NDH započela je politička propaganda protiv Srba koji su činili jednu trećinu njenog stanovništva. Uz opravdanje da su najveća i stalna opasnost za hrvatski narod, donose se brojne odredbe i naredbe kojima se zabranjuju pojedina srpska nacionalna i vjerska obilježja (*Zakonska odredba o zabrani upotrebe cirilice* od 25. travnja 1941.), otpuštaju se iz javnih službi (*Naredba MUP-a NDH-a* od 10. svibnja 1941. kojom je iz službi trebalo otpustiti sve Srbe koji su doselili na područje NDH poslije 1. siječnja 1900.) i oduzima im se imovina.

U dogovoru s predstavnicima njemačke vlasti u lipnju 1941. bila je dogovorena i masovna deportacija Srba u Srbiju.<sup>123</sup> Poslove oko *iseljavanja stranog življa iz NDH* preuzeo je *Državno ravnateljstvo za ponovit*, osnovano u istom mjesecu, koje je preuzimalo i svu imovinu iseljenih Srba. *Zakonskom odredbom o prijelazu s jedne vjere na drugu* od 3. svibnja 1941. godine, kao prvim aktom o prekrštanju, prelazak pravoslavnih Srba na katoličanstvo postalo je dio službene državne politike. Nešto kasnije (u lipnju 1942. godine) uslijedilo je i formiranje Hrvatske pravoslavne crkve.

<sup>122</sup> Goldstain, 125-131.

<sup>123</sup> Matković, Hrvoje, *Povijest NDH*, Zagreb, 1994., 159-160.,

Za »metropolitu zagrebačke mitropolije« postavljenje epi-skop Germogen, Grigorij Ivanović Maksimov.

Do srpnja i kolovoza 1941. ustaški je teror nad Srbima pokazao sve svoje bitne karakteristike: uhićenja pojedinača, u prvom redu predstavnika predratnih političkih stranaka, pravoslavnih svećenika i intelektualaca, strijeljanja zbog odmazdi, masovna uhićenja i interniranja u logore, iseljavanje, kao i masovna ubojstva na područjima naseljenim pretežno srpskim stanovništvom. Prvi masovni zločin nad srpskim stanovništvom izvršen je u selu Gudovcu kod Bjelovara već 27. travnja 1941., kada je ubijeno 186 osoba, zatim u Hrvatskom Blagaju kraj Slunja, 6-9. svibnja (250 osoba), u Glini 13. svibnja (260 osoba) i Suvaji kod Donjeg Lapca (oko 300 muškaraca i žena) 1. srpnja 1941. godine.

#### **Logori**

Pojedinačna, skupna i masovna uhićenja i deportacije Srba, Židova, Roma i Hrvata (u koje su ubrajani i svi Muslimani), sa ili bez sudbenih presuda, uvjetovala su osnivanje, uz već postojeće, novih zatvora i logora. Osnivanje i rad logora bili su u nadležnosti *Ravnateljstva za javni red i sigurnost* (RAVSIGUR-a) uspostavljenog Zakonskom odredbom od 7. svibnja 1941. godine radi *uvodenja jedinstvene organizacije i nadzora nad svim policijskim službama u NDH-a*. Za ravnatelja je postavljen Eugen Dido Kvaternik. Paralelno s ovim nastajao je i zaseban ustaški policijski aparat. Ustaška Nadzorna služba formirana je 16. kolovoza 1941. godine, sa zadaćom *pobijati sav onaj možebitni rad koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti*, a

na čelu joj je također bio Eugen Dido Kvatemik kao Ustaški nadzorni povjerenik. Sastojao se od četiri, odnosno pet odjela. Treći odjel, Ustaška obrana, bio je nadležan za koncentracione logore, njihovu organizaciju, održavanje, osiguranje i postupak prema logorašima. Nakon smrti Mije Babića u srpnju 1941. godine načelnikom ovoga odjela postao je Vjekoslav Maks Luburić i tako *de facto* (iako takva titula službeno nije nikada postojala) postao zapovjednikom svih logora u NDH. Ustaška nadzorna služba ukinuta je u siječnju 1943. godine, a njezine službe prešle su u nadležnost RAVSIGUR-a. Nadležnost za upućivanje u logore Ante Pavelić je 1943. godine proširio i na zapovjedničke vojnih odreda prema područjima koje su »ugrožavali« partizani.

Prva faza u stvaranju sustava ustaških logora bilo je osnivanje sabirališta, odnosno sabirnih logora. Bila su to mjesta privremenog boravka uhapšenih ljudi, uglavnom pravoslavaca, koji su odатle bili deportirani u Srbiju ili internirani u prave logore. Najpoznatija i najveća sabirališta bila su: Caprag kraj Siska, Bjelovar i Slavonska Požega, odakle je u Srbiju deportirano preko 13 000 osoba.

Na području NDH 1941. i 1942. godine formirano je više od trideset logora, ali gotovo svi su bili privremenog karaktera. Po svojoj namjeni i funkciji bili su uglavnom sabirni, tranzitni i iseljenički, a nekoliko od njih radni i koncentracioni. Uz Koncentracioni logor Jasenovac najveći su u Krušćici kod Travnika, u Tenji kod Osijeka, u Đakovu i Lobergradu kraj Zlatara, te u Sisku. Iz tih su logora zatočenici nakon izvjesnog vremena puštani kućama, a većim dijelom otpremani u KL Jasenovac (odnosno logore Krapje i

Broćice nedaleko mjesta Jasenovac), na prisilni radu u Njemačku ili u logore smrti u okupiranoj Poljskoj.

Prvi koncentracioni logor u NDH osnovan je u Koprivinci 15. travnja 1941. godine. Bio je smješten u prostorijama nekadašnje tvornice kemijskih proizvoda »Danica«, po kojoj je i dobio ime. Prvi zatočenici bili su pravoslavni Srbi iz Grubišnog polja i okolice, Židovi iz Zagreba i drugih građova sjeverne Hrvatske i Hrvati osumnjičeni kao antifašisti. Logor je rasformiran 1. rujna 1942. godine.

Prvi ustaški logori u kojima su vršene masovne likvidacije zatočenika bili su Jadovno na Velebitu, te logor Slana i Metajna na otoku Pagu, dijelovi velebitsko-primorskog sustava ustaških koncentracionih logora sa središtem u Gospiću. Djelovalo je od sredine lipnja do 25. kolovoza 1941. godine kada su Talijani reokupirali to područje NDH.<sup>124</sup>

Prvi sabirni logor koji su osnovali Talijani u području pod talijanskom upravom za Židove - izbjeglice iz NDH i ostalih krajeva pod njemačkom okupacijom bio je na otoku Korčuli (u gradovima Korčula i Vela Luka) u studenom 1941. godine. Osim njega bili su organizirani sabirni logori za Židove u Kraljevici (studeni 1942. - svibanj 1943.), Dubrovniku (mjesta Gruž, Kupari i otok Lopud), Braču (Supetar, Postira, Sumartin i Bol)<sup>125</sup> Hvaru (mjesta Hvar, Starigrad i Jelsa) i nisu bili logori u pravom smislu te riječi, već logori za izolaciju Židova (osim onoga u Kraljevici koji je jedini bio organiziran kao logor u pravom smislu te riječi). Iz svih ovih logora, osim Korčulanskog, internirci su krajem svibnja 1943. prebačeni u glavni talijanski sabirni logor na otoku Rabu, u uvali Kampor. Tu se već od srpnja 1942. nalazio poseban *Slovenski logor* za internirane Slo-

<sup>124</sup> Mussolini je 16. kolovoza uputio Paveliću telegram u kojem je službeno zatražio hitnu reokupaciju Druge zone u kojoj se nalazio logorski sustav Gospic - Velebit - Pag zbog neodgovnih mjera vojne sigurnosti. Vidi u Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 150-151.

<sup>125</sup> Logor u Kraljevici, Dubrovniku, Hvaru i Braču nalazili su se na teritoriji NDH, odnosno u II. Zoni koje je okupirala Italija, ali s hrvatskom vlašću ili ustašama nisu imali dodira.

vence, pripadnike partizanskog antifašističkog pokreta. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine dio zatočenika priključio se Narodno-oslobodilačkoj vojsci, a stariji, žene i djeca bili su prebačeni na slobodni teritorij u Liku, Kordun i na Baniju.<sup>126</sup>

Najveći talijanski logori za Hrvate, Srbe, Slovence i općenito za antifašiste (članove Komunističke partije Hrvatske i pripadnike Narodno-oslobodilačkog pokreta) bili su na otoku Molatu kraj Zadra (lipanj 1942.), otoku Rabu (srpanj 1942.), te na otoku Zlarinu (ožujak 1943.).

Nijemci su na području NDH od prosinca 1941. imali pod svojom upravom *Judenlager Semlin* - Židovski logor Zemun, u koji na početku nije upućivano stanovništvo s područja NDH, već iz Beograda i Srbije, najprije Židovi i Romi. Od 4. svibnja 1941. godine kada je dobio ime *Anhaltlager Semlin* - Prihvativi logor Zemun, pristaju u njega i Srbi iz Srbije, a potom tijekom 1942. i 1943. i dio uhićenika i zatočenika (većinom Srba i Hrvata) s područja NDH, te iz Koncentracionog logora Jasenovac i Stara Gradiška. Većina ih je bila je upućena na rad u Treći Reich. Stražu u zemunskom logom i likvidacije zatočenika obavljali su pripadnici specijalne policije Nedićeve Srbije, koji su na posao dolazili iz Beograda.<sup>127</sup> Nijemci su početkom 1943. uz logor u Zemunu, na području NDH osnovali i imali pod svojim zapovjedništvom logore u Sisku i Vinkovcima, te u Jančevu (Zagreb). U njih su masovno internirali stanovništvo s područja borbi s partizanima, te zarobljene partizane - od kojih su sposobne upućivali na rad u Njemačku ili u druge logore u okupiranoj Evropi, dio zatočenika strijeljali, a dje-

<sup>126</sup> Vidi: Kečkemet, Duško, *Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom*, u *Znali se? 1941-1945. Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, 1996., 120-132.

<sup>127</sup> Nedić, Milan, (Grocka, 1877. - Beograd, 1947.), prije početka Drugoga svjetskog rata načelnik Generalstaba i ministar vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije. Od kolovoza 1941. godine predsjednik kviziljske vlade u Srbiji. Uz pomoć Nijemaca organizirao žandarmeriju i Srpsku državnu stražu. Po završetku rata izvršio samoubojstvo.

cu i ostale predavali vlastima NDH na daljnju *istragu* i postupak, te su tako dospijevali i u KL Jasenovac.

Organizaciono sredivanje logorskog sustava u NDH započinje u lipnju 1941. godine, po povratku Eugena Dide Kvaternika, ravnatelja RAVSIGUR-a iz službene posjeti Njemačkoj. Iako su koncentracioni logori u NDH uspostavljeni već u travnju i svibnju, u aktima sa zakonskom snagom prvi puta se spominju tek 26. lipnja 1941. godine u *Izvanrednoj zakonskoj odredbi i zapovijedi* poglavnika Ante Pavelića. Više reda i sustavnosti trebala je uvesti *Zakonska odredba o upućivanju nepočudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore od 26. studenoga 1941.* godine, kada su mnogi logori već prestali postojati, a većina njihovih zatočenika ubijena. Prema toj odredbi u logore su se mogli otpremati samo politički nepodobni stanovnici NDH na osnovu pismenih odluka nadležnih redarstvenih ili sudskih vlasti. Vrijeme prisilnog boravka odredeno je od najmanje pola do najviše tri godine.<sup>126</sup> Po toj se odredbi postupalo u mnogo pojedinačnih slučajeva (uglavnom komunisti, pripadnici NOP-a i članovi njihovih obitelji), ali je još uvijek bilo znatno više zatočenika dopremljenih mimo propisanog postupka i bez pismenih kazni. U masovnim transportima, iz cijelog područja NDH dopremani su novi zatočenici, Srbi, Židovi i Romi u stičnim vagonima, bez hrane i bez vode, i bez obzira na spol i dob. Mnogi transporti nisu ni ušli u logore, već su njihovi »putnici« odmah odvedeni na likvidaciju.

### **Koncentracioni logor Jasenovac**

Najveći koncentracioni logor u NDH bio je Koncentracioni logor Jasenovac.<sup>128</sup> Osnovan je u ljetu 1941. godine na lijevoj obali rijeke Save, nedaleko mjesta Jasenovac, udaljenog 100-tinjak km od Zagreba i Slavonskog Broda. Do Jasenovca i dalje prema Novskoj vodila je željeznička pruga iz Zagreba, koja je omogućavala relativno brzi transport zatočenika. Močvaran teren, zbog čestih plavljenja triju rijeka (Save, Une i Velikog Struga) činio je, s druge strane, cijeli kraj većim dijelom godine gotovo nepristupačnim. Blizina močvarog Lonjskog i Mokrog polja i planovi za njihovu meliorizaciju omogućavala je ustaškim vlastima da »objasne« javnosti koncentraciju velikog broja ljudi na jednom mjestu. Uistinu važan razlog bio je što je cijeli kraj, nizvodno uz rijeku Savu, bio naseljen uglavnom srpskim pravoslavnim stanovništvom (sela Uštica, Mlaka, Jablanac), koje je ubrzo odvedeno u logore ili likvidirano. Napuštena industrijska postrojenja obitelji Bačić (ciglana, pilana, tvornica lanaca, mlin i mala električna centrala), čiji su članovi kao ugroženi pravoslavci emigrirali, pružala su mogućnost za besplatni, prisilni rad budućih zatočenika logora.

Koncentracioni logor Jasenovac sastojao se od nekoliko logorskih jedinica osnovanih u kratkim vremenskim razmacima, u većoj ili manjoj blizini mjesta Jasenovac: Logor I Broćice, Logor II Krapje i Logor III Ciglana. Logor Stara Gradiška osnovan u veljači 1942. godine, u prostorijama bivše kaznionice i zatvora, premda gotovo samostalan logor sa zasebnim zapovjedništvom i s izravnom vezom s Uredom III nadležnim za sve logore na području NDH-a,

<sup>128</sup> Službeni ustaški naziv za KL Jasenovac bio je *Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac*. Pored ovoga u službenoj upotrebi bili su i ovi nazivi: *Koncentracioni logor Jasenovac*, *Zbirni logor Jasenovac*, *Sabirni logor Jasenovac*, *Zbirni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac* i *Zapovjedništvo koncentracionog logora Jasenovac*.

bio je neraskidivim nitima povezan s KL Jasenovac<sup>129</sup>. Njihova blizina uvjetovala je čestu razmjenu zatočenika, a zatočenici oba logora odlazili su na prisilni rad na iste, obližnje ekonomije. Kako u Logom III Ciglana sve do kolovoza 1944. godine nije postojao ženski logor, osobe ženskog spola, ako prethodno ne bi bile ubijene, upućivane su u logor Staru Gradišku.

**Logor I (Bročice)** osnovan je između 19. i 21. kolovoza 1941. godine. Bio je podignut na ledinama Bročke Jasnene, u predjelu Bročki Sokak, uz rijeku Veliki Strug i šumu Krndija, na oko 2 km od samog mjesta Jasenovac u smjeru Novske. Prvi zatočenici dopremljeni su 21. kolovoza 1941. godine iz rasformiranih logora u Gospicu i na otoku Pagu (Slana i Metajna). Ubrzo zatim iz Zagreba i drugih mesta NDH stižu grupe zatočenika koje upućuju lokalna Redarstvena ravnateljstva i organi Ustaške nadzorne službe. Bili su to isključivo muškarci, u prvo vrijeme samo Židovi i Srbi, a nešto kasnije dopremljene su i prve grupe Hrvata, uglavnom komunista i antifašista. Bili su smješteni u tri drvene barake (u kojima su zatočenici bili raspoređeni prema nacionalnoj, odnosno vjerskoj pripadnosti) okružene bodljikavom žicom sa stražarnicom i nastambom za ustaše. Masovna ubojstva vršena su u obližnjoj šumi Krndija. Logor je napušten zbog plavljenja terena u studenom 1941. godine, a preživjeli logoraši otpremljeni su u novoosnovani Logor III Ciglana. Barake su ubrzo nakon toga porušene, a žica koja je okruživala logor uklonjena.

*Lokalitet bivšeg ustaškog logora danas se nalazi na terenu Parka prirode Lonjsko polje i do njega je gotovo nemoguće doći. Ne postoje nikakve vidljive oznake koje bi ga na bilo koji način obilježavale. Teren je zarastao u viso-*

<sup>129</sup> Njegov službeni naziv na nizu dokumenata, pečata i štambilja bio je: *Ustaška obrana*, Zapovjedništvo sabirnih logora Stara Gradiška.

*ku šikaru i raslinje, a neasfaltirani put prema njemu danas presijeca i kanal Lonja - Strug sagraden 1983. godine. Masovne grobnice nalaze se na području koje ni nakon 10 godina od završetka Domovinskog rata (1995.) još nije piro-tehnički pregledano, a prema kazivanju mještana i šumara koji se brinu o održavanju šume na tom lokalitetu ima ih pet.<sup>130</sup>*

**Logor II (Krapje)** - osnovan je na terenu između rijeke Veliki Strug i sela Krapje, oko 12 km uzvodno rijekom Savom od Jasenovca, oko 10. rujna 1941. godine. Na ovom močvarnom terenu, u dijelu šume Krndija bile su podignute drvene barake, a cijeli je teren logora također bio ograden visokom bodljikavom žicom.

U studenom 1941. jesenje kiše onemogućile su boravak i u ovom logora, te je i on napušten, a preživjeli zatočenici preseljeni u novoosnovani Logor III Ciglana. Time definitivno prestaje rad logora u Krapju.

*Mjesto bivšeg ustaškog logora Krapje ogradeno je 1967. godine, a nad centralnom grobnicom podignut je spomenik.<sup>131</sup> Na jugozapadnoj strani od nje na udaljenosti od cca 30 metara obilježena je druga masovna grobница u kojoj su većinom sahranjeni Zidovi, a na sjeveroistočnoj strani, na udaljenosti od oko 800 metara, cestom uz rijeku Strug, u šumi Krndija (Krapje Dol) nalazi se treća veća grobница u kojoj su sahranjeni ubijeni radnici Zagrebačkog električnog tramvaja. Prostor bivšeg logora i masovnih grobnica, iako zaštićeni Zakonom o zaštiti nepokretnih spomenika kulture, devastiran je u Domovinskom ratu.<sup>132</sup>*

Najraniji dokument u kojem se spominje *logor Jasenovac* datira 11. rujnom 1941. godine. Eugen Dido Kvatemik

<sup>130</sup> Karakaš, Marica; Mataušić, Nataša, *Revizija i slručna obrada lokaliteta Spomen podričja Jasenovac (Bročice, Krapje, Mlaka i Kožara za potrebe izrade Konzervatorske dokumentacije za Prostorni plan Parka prirode Lonjsko polje*, 2002. Original elaborata se čuva u JUSP Jasenovac.

<sup>131</sup> Rad ing. arh. Ninoslava Jankovića.

<sup>132</sup> Isto kao 130,...

(kao ravnatelj RAVSIGUR-a) uputio je telegram *Glavnom stožeru domobranstva* u Zagrebu, od kojeg traži dostavu točnog popisa 50 komunista i četnika (Srba) iz Bijeljine koje treba *otpremiti u sabirni logor Jasenovac* (odnosno, logor Bročice ili Krapje).

Pripreme za preseljenje logora u Krapju i Bročicama na teren novoga logora započele su već 12. listopada 1941. odabirom stručnjaka različitih profesija koji odlaze raditi na teren novoga logora: postavljaju žice, započinju izgradnju izvidnica i prvih baraka za smještaj zatočenika. Koncem mjeseca započela je i gradnja »malog nasipa« uz rijeku Savu, radi zaštite terena novog logora i postojećih industrijskih objekata i radionica.

Novootvoreni **Logor III Ciglana**, nalazio se nedaleko istoimenog mjesta uz lijevu obalu rijeke Save. Tu su se prije početka Drugoga svjetskog rata nalazili industrijski pogoni: ciglana, radionica za izradu lanaca, mlin, pilana i električna centrala Icoj i su pripadali *Prometnoj zadruzi Jasenovac*. Ona je do početka rata bila u vlasništvu Jovana Bačića & nasljednika, sinova Uroša i Ozrena. Kao ugroženi pravoslavci vlasnici su početkom rata emigrirali iz zemlje. Prema zakonima NDH sve nekretnine preuzeo je *Državno ravnateljstvo za ponovu*. Od 13. do 16. listopada 1941. godine obavljena je primopredaja nekretnina koje se preše u nadležnost *Ravnateljska za javni red i sigurnost*, a za potrebe *Zapovjedništvo sabirnih i radnih logora* u Jasenovcu. *Zapovjedništvo sabirnih logora* osnovano je u listopadu 1941. u mjestu Jasenovac kao centralna uprava za logore. Ono je bilo veza između jasenovačkih logora (Bročice i Krapje) i

glavne uprave za logore *Ustaške nadzorne službe*, odnosno njenog *Ureda III* u Zagrebu.

Preseljenjem dvaju prvih logora, između 14. i 16. studenoga 1941., te osnivanju novoga (Logor III Ciglana) osobno je rukovodio ustaški satnik Vjekoslav Maks Luburić. U rujnu 1941. godine desetak je dana boravio u središnjem njemačkom koncentracionom logom Sachenhausen-Oranienburg, gdje je stekao uvid u organizaciju logorske radne službe i funkcioniranje logora kombiniranog tipa (proizvodnja za potrebe vojske, te izolacija i likvidacija režimu nepoželjnih građana, po rasnom, nacionalnom ili ideološkom kriteriju). Stečena iskustva namjeravao je primijeniti u Jasenovcu.

Uz Logor III Ciglanu, postupno su osnivani i drugi dijelovi logora: radna grupa *Kožara* osnovana je 29. siječnja

1942. godine u samom mjestu Jasenovac. Tijekom 1942. osnovan je logor Stara Gradiška, smješten unutar objekta bivše kaznionice, te logorske ekonomije: Gredani, Bistrica Mlaka, Jablanac i Feričanci.

Četvrta radna grupa, radna grupa *Kožara*, zbog svoje dislokacije od centralnog logora, zbog veličine prostora koji je zauzimala i broja zatočenika koji su u njoj radili, često se u literaturi pogrešno označava kao Logor IV. Zatočenici ove grupe su bili pretežno Židovi, većinom stručnjaci u tehnološkom procesu proizvodnje i prerade kože. Bila je to ujedno jedna od rijetkih radnih grupa u kojoj zatočenici nisu bili izloženi čestim i masovnim likvidacijama.

*Dvije zgrade koje su pripadale bivšoj radnoj grupi Kožara, uz veliki nasip, danas su jedini sačuvani autentični objekti bivšeg Koncentracionog logora Jasenovac. Iako za-*

*štićene Zakonom o zaštiti spomenika kulture u Domovinskom su ratu bile su zapaljene i devastirane. Od veće zgrade, položene u smjeru sjever-jug ostali su samo vanjski zidovi. Krov je srušen, prozori razvaljeni, a unutrašnjost obrasla u raslinje. Spomen-ploča koja se nalazila na desnom krilu zgrade je uklonjena. Manja zgrada, lijevo od glavne, položena u smjeru istok-zapad, u nešto je boljem stanju i služi mještanima za spremanje poljoprivrednih strojeva. Zgrade bi trebalo vratiti u izvorno stanje, te ih osposobiti za različite multimedijalne aktivnosti Javne ustanove Spomen područje Jasenovac (predavanja, seminari, projekcije, povremene tematske izložbe...).<sup>133</sup>*

Jedina dva sela na lijevoj obali rijeke Save od Jasenovca do Stare Gradiške bila su pravoslavna sela Mlaka i Jablanac. Selo Mlaka udaljeno je 12 km nizvodno rijekom Savom od Jasenovca. Sredinom travnja 1942. godine ustaška satnija iz Jasenovca upala je u selo i pokupila svo stanovništvo (iako su mjesec dana ranije svi prešli na katoličku vjeru). Žene i djeca otpremljeni su u KL Jasenovac, odnosno Stana Gradišku, a muškarci (koji nisu bili ubijeni) u njemački logor u Zemunu. Sposobni za rad iz Zemuna su deportirani u logore u Njemačkoj ili Norveškoj. Selo je ostalo potpuno prazno. Stanovništvo susjednog sela Jablanac, osim nekoliko hrvatskih obitelji, samo je nekoliko dana prije »dizanja« sela Mlake izbjeglo na slobodni teritorij na Kozari. Za potrebe prehrane ustaških satnija koje su bile na službi u Jasenovcu, pa i samog logora, 15. svibnja 1942. godine, započela je radom logorska ekonomija u selima Mlaka i Jablanac. Tu su u sezoni poljoprivrednih radova uglavnom radile žene iz Logora Stara Gradiška. Po završetku radova, većina je žena bila ubijena, a manji dio vraćen u logor. U ljeto

1942., godine, a po završetku Kozaračke ofenzive, u Mlaci i Jablancu se nalazio veliki broj žena s djecom.

*Nedaleko sela Mlaka 1969. godine obilježene su dvije masovne grobnice. Prva se nalazi na oko 800 metara od glavne seoske ceste u pravcu sjevera. Do nje vodi put kroz šumu načinjen od betonskih ploča. Do grobnice danas ne postoji nikakav putokaz (ploča ili natpis) koji bi upućivao na mjesto gdje se nalazi. Betonske ploče do grobnice prekrivene su zemljom, a cijeli je put zarastao u šikaru. Žičana ograda podignuta oko grobnice je potrgana, a cijeli lokalitet zapušten. Druga masovna grobница nalazi se u šumi Žečeva sječa, u blizini livada Strmaca, cca 300 do 400 metara šumskom cestom prema Jablancu. U istom je stanju kao i ona prva. Štoviše, na cijelom su lokalitetu vidljivi tragovi divljih životinja. Lokaliteti se nalaze na terenu Parka prirode Lonjsko polje. Veći dio godine su pod vodom i nije im moguće prići, a jedina veza sa selom je cesta od Jasenovca koja je uska i dijelom neasfaltirana. Posjetioca gotovo da i nema, a nema ni stanovnika (u selu sada žive samo tri obitelji srpskih povratnika).<sup>134</sup>*

U jesen 1942. godine započela je radom i nova ekonomija u Bistrici kraj Bosanske Gradiške. Tu je radilo oko stotinjak zatočenika, uglavnom na sječi šume i osiguranju ogrijeva za radionice i ustaške stanove.

### **Zapovjedništvo logora**

Do listopada 1941. godine Logori I i II (Krapje i Bročice) djelovali su uglavnom samostalno. Privremeno zapovjedništvo smješteno u samom mjestu Jasenovac, vodilo je nadzor i brigu samo oko prehrane zatočenika. Istovremeno s formiranjem Logora III Ciglana uspostavlja se centralna uprava za logore pod imenom *Zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu*. Nakon ukidanja logora u Krapju i Bročicama, pod njegovim je zapovjedništvom ostao samo Logor III Ciglana. *Zapovjedničtvu* je bilo direktno podređeno *Uredu III Ustaške obrane* sa sjedištem u Zagrebu, kojem je sve do prosinca 1942. godine na čelu bio Vjekoslav Maks Luburić.

Prvi zapovjednik logora u Krapju bio je ustaški poručnik Ante Marić, a Bročica ustaški poručnik Ivan Rako. Područje logora Krapje osiguravala je 22. satnija, a Bročica postrojbe 14. i 17. satnije *Ustaške vojnica*. Logor III Ciglana imao je dva zapovjednika: zapovjednika logora i zapovjednika radne službe. Dužnost zapovjednika logora bila je sigurnosnog karaktera. U njegovoj su nadležnosti bile vojne jedinice koje su osiguravale logorsko područje, nadzirale zatočenike na radu i obavljale likvidacije. Pivi zapovjednik logora bio je zastavnik Joso Matijević. U prvo je vrijeme, logor osiguravala 17. satnija *Ustaške vojnica* koja je povučena početkom 1942. godine, a njezine dužnosti preuzima Prva satnija I. bojne I. *ustaškog obrambenog zdruga* (UOZ), pod zapovjedništvom zastavnika Mateša Sankovića. Tijekom 1943. godine taje satnija zamjenjena jednom od satnija II. bojne UOZ-a.

### **Prisilni rad**

Prisilni rad jedno je od glavnih obilježja svakodnevnog života zatočenika. Zatočenici prvih logora (logor I i II) radili su na izgradnji nasipa uz rijeku Strug, a zatim na izgradnji osiguranja Logora III Ciglana (postavljanje žice, izgradnja drvenih kula-izvidnica, prvih primitivnih baraka i malog nasipa uz rijeku Savu za zaštitu logora od poplava). Postojeći industrijski pogoni i radionice postupno su stavljeni u funkciju, a istodobno se organizirala i logorska radna služba. Formiranje radnih grupa i njihovo raspoređivanje po pogonima izvršeno tijekom zime 1941. na 1942. godinu zadržalo se sve do ožujka 1945., kada zbog učestalih savezničkih bombardiranja rad gotovo prestaje. Rad se u osnovi dijelio na unutrašnji (u samom logoru) i vanjski (izvan područja logora), a radne grupe su nosile ime prema vrsti posla koji su obavljale. Službeni broj grupe označavao se rimskim brojevima: I. Lančara, II. Pilana, III. Ciglana, IV. Kožara, V. Građevinarska sa stolarijom, VI. Električna centrala, VII. Tehnička poslovница, VIII. razni terenski poslovi, IX. Krojačka i postolarska radionica za ustaše, IXa. Krojačka i postolarska radionica za zatočenike, IXb. Upravna pisama, E Ekonomija, te UB. Ustaška bolnica i BS. Brzi sklop (automehaničarska radionica) u mjestu Jasenovcu. Broj zatočenika nije u svim grupama bio isti, a varirao je od svega nekoliko do više stotina (Lančara, Pilana, Građevinarska, Slobodanova grupa). Slobodanova grupa bila je jedina grupa koja je dobila ime po zatočeniku, Slobodanu Miciću, Srbinu iz Bijeljine, jednom od prvih zatočenika logora.<sup>135</sup> Grupa se brinula o čistoći u užem dijelu logora gdje su se nalazile barake za zatočenike, a činili su je uglačnjom intelektualci, nestručni radnici i seljaci koji nisu bili

<sup>135</sup> Ubijen je 1944. godine.

raspoređeni po radnim grupama. Slobodan Mieć pomogao je mnogim zatočenicima da se naknadno uključe u pojedine radne grupe i tako im, barem privremeno, spasio život. Nai-me, upravo su pripadnici ove grupe bili prvi *kandidati smrti* prilikom ubijanja talaca, egzemplarnih represalija i masovnih likvidacija.

Pripadnost određenoj radnoj grupi nije bila trajna. Zatočenici su često premeštani iz jedne radne grupe u drugu, a po osnivanju logora u Staroj Gradiški i iz jednog logora u drugi. Radne grupe »manjeg rizika« (Lančara, Kožara, Upravna pisama) bile su među zatočenicima osobito na cijeni, jer likvidacije u njima nisu bile česte (zapošljavale su uglavnom kvalificirane radnike neophodne za radni proces), pa su se zatočenici uz razne veze ili prijateljstva pokušavali domoći tih grupa. Najtežim radom smatrao se rad na *bajeru*, gdje se vršio iskop zemlje za proizvodnju cigle, jer se cijeli dan radilo u vodi i blatu.

Radni dan započinjao je u šest sati i s prekidom za ručak (od 12 do 13) trajao do 18 sati. Radilo se bez obzira na vremenske prilike, po kiši ili snijegu, a svaki slučajni ili namjerni nemar ili samo posustajanje u radu kažnjavao se batinama, pa i smrću. Tek od 1943. godine uveo se nedjeljni odmor.

Logorske radionice radile su ne samo za potrebe logora, već i za pojedine trgovачke tvrtke, te civilne i vojne osoobe. *Lančara* je bila jedina tvornica lanaca u NDH, pa je lančima (i drugim predmetima izrađenim od metala) opskrbljivala sve ustaške kaznionice i zatvore.

### **Zatočenička hijerarhija**

Svi zatočenici nisu imali isti status. Najbrojniji su bili obični zatočenici lišeni svih gradanskih prava i sloboda. Kretanje im je dozvoljeno samo unutar logorske žice i logorskog zida. Njihov život u logoru nije vrijedio ništa. Zatočenici - slobodnjaci (koji su odslužili kaznu ili bili oslobođeni, ali su i dalje ostali na radu u logom) bili su u znatno boljem položaju. Stanovali su u mjestu Jasenovac, za svoj su rad primali plaću, a bilo im je omogućeno da doveđu svoje obitelji. Mogli su se slobodno kretati, bez ustaške pratrje, čak do Zagreba i ostalih gradova NDH zbog nabave neke robe potrebne za logor. Takvi zatočenici morali su biti osobe od najvećeg ustaškog povjerenja. Kao oznaku svoga povlaštenog položaja nosili su ustaške kape, ali bez ustaških simbola.

U zatočeničkoj hijerarhiji najviši je položaj zauzimao LOGORNIK koji je upravljao svim radnim grupama, a primao je naredenja od ustaškog zapovjedništva radne službe. Slijedeći su bili GRUPNICI, zatočenici na čelu pojedinih radnih grupa, te zapovjednici pojedinih baraka. Zatočenici su samo u iznimnim slučajevima mogli utjecati na izbor gmpnika i zapovjednika baraka, redovito je to bila odluka samih ustaša.

Obični zatočenici bili su podijeljeni u tri skupine. Prvo su pripadali stručni radnici koji su radili u industrijsko-obrtnim grupama, ekonomiji ili u skladištu, kao i dio logoraša s »duljim stažom« u logoru. Njima su pripadali i zatočenici s manjim vremenskim kaznama, koji bi po njihovom isteku, premda ne i uvijek, bili puštani kućama. Postupak prema njima bio je nešto blaži i mnogi su preživjeli i nekoliko godina u logoru.

ko godina u logoru. Drugoj skupini pripadali su zatočenici bez ikakvih kvalifikacija za bilo koji od stručnih poslova koji su nekako uspjeli produžiti svoj »staž« u logom, kao i novoprdošli zatočenici osudeni na dulje vremenske kazne. Taje skupina činila već spomenuti »logor u užem smislu«. Rasporedinani su na najteže poslove u logoru. Smrt od iscrpljenosti i gladi u ovoj je skupini bila svakodnevna pojava, ali i likvidacije. Trećoj su skupini pripadali stariji i nemoćni zatočenici, kao i svi oni koji su unaprijed bili osudeni da što kraće ostanu u logom. To su uglavnom politički protivnici osudeni na trogodišnje kazne zatočenja u logoru.

#### **Životni uvjeti**

Odmah po dolasku u logor zatočenicima su oduzimane sve osobne stvari, kako one vrjednije, kao što su novac, zlato i dmge dragocjenosti, tako i one sasvim bezvrijedne, ali zatočenicima ipak važne: lijekove, osobne dokumente, fotografije. Zadržati u tajnosti bilo koju od navedenih stvari značilo je sigurnu smrt. Jedino što im je preostalo bila je odjeća i obuća u kojoj su došli i koja im je trebala poslužiti za cijelo vrijeme boravka u logoru. Nikakvu drugu odjeću nisu dobivali od logorske uprave. Uz odredenu naknadu (u hrani ili cigaretama), a ponekad i bez nje, odjeća se mogla dobiti preko »grobara« koji su prije pokopa mrtvih zatočnika skidali njihovu odjeću i obuću.

Tek od ožujka 1942. godine zatočenicima je bilo dozvoljeno pisati i primati dopisnice i pakete. Izgled dopisnika bio je unificiran, a tekst cenzuriran i ograničen na 20 riječi. Zatočenici su od rodbine i prijatelja najčešće traži-

li hranu i zimsku, toplu odjeću. Zabрана dobivanja paketa i pisama ubrzo je uvedena kao jedna od mjera kažnjavanja zatočenika.

Prvi zatočenici dolaze u Logor III Ciglana u studenom 1941. godine. Tada još nisu bile podignute zatočeničke barake. Spavali su u sušionici cigala, tzv. *Tunelu*, zgradi bez pregradnih zidova i bez ikakvih uvjeta za boravak. Spavalo se na golom podu. Prema sjećanju preživjelih logoraša mnogi su se zatočenici već prve noći smrznuli, mokri i iscrpljeni od napornog pješačenja od 12 km udaljenog logora Krapje. Tek nešto kasnije sami su zatočenici sagradili tri primitivne barake (20 x 6x 3 metra), bez prozora, ali s dvoja vrata. I u njima se spavalo na podu, ali su barem bili zaštićeni od hladnoće i snijega.

Izgradnja pravih zatočeničkih baraka započela je neposredno pred dolazak Međunarodne komisije u veljači 1942. godine. U samo nekoliko dana, a po izuzetno niskim temperaturama (i do -20°C) sagradeno je šest baraka njemačkog sistema na sklapanje (veličine 40x10 metara), a stare su barake bile srušene. Zbog močvarnog i vodoplavnog terena nove barake podignute su na visokim stupovima (između 60 i 70 cm) kao sojenice, a prostor između stupova bio je ispunjen ciglama. Postavljene su u dva reda, u svakom redu tri barake obilježene rednim brojevima. Desno: 1, 2 i 3, odnosno lijevo: 4, 5 i 6. U svakoj je spavalo preko 200 ljudi u »boksovima« na dva kata postavljenim u dva reda, jedan po sredini barake, drugi uz zidove. Izlazak iz barake noću je bio zabranjen, pa su zatočenici vršili nuždu u dvjema ogromnim posudama, tzv. *kiblama* postavljenim pored vrata. Dio zatočenika spavao je po radionicama u kojima su radili. Danju se nužda vršila u posebno sagrađenim drvenim bara-

kama tzv. *latrinama*, podignutim uz žičanu ogradu, nedaleko baraka. Pored zidova u podu su usječene rupe ograde- ne daskama čiji je gornji rub ojačan letvama. Ispod svake rupe bila je velika posuda koju su praznili sami zatočenici (i time gnjili ustaške vrtove). Tu su logoraši razgovarali i prenosili *vijesti agencije latrina*. Bolnički pisar Ozren osni- vač i »urednik« *vijesti agencije latrina* zbog takvih je vije- sti bio ubijen u tzv. *Zvonari*, primitivnom ustaškom zatvoru i mučilištu unutar samog logora. Toj maloj prostoriji, punoj drvenog ugljena, nedaleko južnog ulaza u logor, zatočenici su sami nadjenuli ime, naime, tko god daje u nju ušao »od- zvonilo mu je«.

Higijenske prilike bile su više nego očajne. Nisu po- stojali ni najprimitivniji uvjeti za održavanje čistoće tijela i robe. Tekuće vode i kanalizacije nije bilo, a do veljače 1942. godine postojao je samo jedan bunar uz časničku kuhinju na Ekonomiji, a kojem je zatočenicima bio zabranjen pristup. Zbog toga su vodu za piće i pranje uzimali iz logor- skog jezera, zagadenog. Tom su se vodom koristile i zatoče- ničke kuhinje. Zatočenici se mjesecima nisu prali. Pred dolazak Međunarodne komisije u veljači 1942. godine isko- pan je još jedan bunar za zatočenike, pored zatočeničke ku- hinje, što je barem malo olakšalo život zatočenika. Nečisto- ča je pogodovala ušljivosti i razvoju zaraznih bolesti: pje- gavog tifusa, trbušnog tifusa i dizenterije od kojih je umro veliki broj zatočenika.

Bolnica i ambulanta sagradene su pred dolazak Među- narodne komisije, dakle u veljači 1942. godine. Do tada su bolesni kao i oni na smrti spavalii u barakama zajedno sa zdravim zatočenicima. Svakoga jutra u baraci je bilo po ne- koliko mrtvih. Bolnica i ambulanta podignute su u nastav-

ku zatočeničkih baraka, odvojene bodljikavom žicom. U jednoj je bila ambulanta i nastamba za liječnike i drugo medicinsko osoblje također iz redova zatočenika. Njihova stručnost mogla je poslužiti i ustašama, te su uživali izvjesne privilegije i mogli su računati da neće biti likvidirani, ukoliko nisu bili politički aktivni. Trudili su se u okviru svojih mogućnosti i sa skromnim sredstvima kojima su raspolagali pomoći zatočenicima. Ispred ambulante svakodnevno je bio red od po stotinu zatočenika koji su se nadali barem jednodnevnoj poštedi od rada, premda u bolnicu nisu rado zalažili. Iako je u njoj bilo mjesta za 120 bolesnika, redovito je čekalo više od tristotinjak, uglavnom onih kojima su dani i sati bili izbrojani. Jednom tjedno, oni najbolesniji odvodeni su na »specijalno liječenje« u Gradinu, na likvidaciju.

Glad je bila duboko, osobno iskustvo svakog zatočenika logora. Nedovoljna ili nikakva prehrana, u kojoj je kruh bio rijetka i neredovita pojava, uz težak fizički rad, dovodi la je do tjelesne iscrpljenosti i smrti velikog broja zatočenika.

#### **Logor smrti**

Logor III Ciglana neprekidno je radio od 16. studenoga 1941. do 22. travnja 1944. godine. U tijeku njegovog četverogodišnjeg postojanja mogu se uočiti tri razdoblja u kojima su ubijanja bila češća i masovnija. Pojedinačna ubojstva bila su svakodnevna pojava. Svaki je, i najniže rangirani ustaša u službi u KL Jasenovac, mogao u bilo kojem trenutku i iz bilo kojeg razloga, a bez ikakve odgovornosti ubiti zatočenika: ako je ovaj na tren zastao u radu, pokle-

knuo pod teretom, pomagao slabijem, ukrao jedan krumpir ili klip kukuruza, izazvao bilo kakvu sumnju ili jednostavno bio »antipatičan«. Najčešće razloga uopće nije bilo.

Prvo razdoblje masovnih likvidacija započinje u jesen 1941. godine i traje sve do početka proljeća 1942. godine. U to vrijeme u logore stižu prvi transporti zatočenika iz Gospića, Paga, logora Krušćice, Danice i Jastrebarskog, kao i veće grupe zatočenika iz raznih krajeva NDH, a sama organizacija života i rada u njemu tek poprima osnovne organizacione oblike.

Zima je te godine bila neobično hladna i duga s puno snježnih padalina. Neprikladna odjeća i obuća, nikakvi higijenski uvjeti, težak i iscrpljujući fizički rad, nedovoljna prehrana kao i česta fizička i psihička zlostavljanja, odnijeli su te zime veliki broj života. Istovremeno započinju i prva masovna ubijanja zatočenika. Kako je učestalom transportima brojno stanje često premašivalo potrebe radne službe, uz naglasak da su ponekad cijeli transporti zatočenika odvoden direktno na likvidaciju bez da su i ušli u logor, povremeno se vršila likvidacija »viška« zatočenika. U početku ubijalo se strijeljanjem, a zatim klanjem ili umlačivanjem. Prve likvidacije vršene su u blizini samog logora na livadi Limani, koja se nalazila uz cestu prema selu Košutarici. Početkom 1942. godine ustaše su dopremile u Logor III Ciglane srpsko stanovništvo sela Gradine, sa suprotne, desne obale rijeke Save (uglavnom žene, djecu i starce). Od tada Gradina postaje mjesto masovnih likvidacija zatočenika.

U blizini zgrade *Ciglane*, po nacrtu ing. Hinka Dominika Piccillija, izgradena je i posebna peć za spaljivanje le-

ševa. Peć je radila samo kratko vrijeme - nakon tri mjeseca bila je srušena. Piccillijeva peć bila je primitivna varijanta masovnih krematorija nacističke kulture, a pokušaji spaljivanja leševa pokazali su se prilično neuspješnim. Nema nikakvih vjerodostojnih dokumenata koji bi potvrdili teze preuzete iz sjećanja nekih logoraša da je u njoj spaljeno preko desetak tisuća leševa, ali i živih zatočenika.

Na katolički Badnjak 1941. godine na više mjesta u logoru ubijen je veći broj ljudi. Iz transporta muškaraca iz Pakracca odmah po dolasku u logor ubijeno je nekoliko zatočenika, iz *Slobodčeve grupe* veći broj zatočenika, a prema iskazu Ljube Miloša taj je dan ubijeno oko 500 zatočenika.

U veljači 1942. u službeni posjet logoru stigla je i Međunarodna komisija koja je trebala utvrditi pravo stanje u logom, jer su se »glasine« o teškom životu zatočenika i njihovim masovnim likvidacijama nezaustavljivo širile među stanovništвом i izazivale prigovore Katoličke crkve i službenih talijanskih i njemačkih predstavnika.<sup>136</sup> U sklopu priprema za njezin dolazak uredjenje cijeli logor, izgradeno je šest novih drvenih baraka za zatočenike koje su dobile električnu struju, te bolnica i ambulanta. Postavljena je i nova pumpa za vodu, dostupna svim zatočenicima. Radilo se danonoćno, na temperaturi od -20°C. Ako bi netko posustao u radu ili pokazivao znakove umora odmah je bio ubijen. Poubijani su i svi teški bolesnici. Dva dana prije dolaska Komisije bili su izdvojeni i svi oni koji su loše izgledali, ali nisu bili ubijeni. Naime, napadao je visoki snijeg, a zemlja se tako smrznula da se nisu mogle kopati rake. Skriveni su od pogleda članova Komisije negdje u samom mjestu Jastovac. Tom su prilikom zatočenici prvi put dobili i vanjska

<sup>136</sup> Na razgledavanje logora bili su pozvani i prisustvovali su predstavnici tiska Italije, Mađarske, Njemačke, tajnik izaslanika Svete stolice pri hrvatskom episkopatu, tajnik nadbiskupa Alojzija Stepinca, predstavnik Feldkomandature, major Krähe i njemački poslanik u Zagrebu Sigfried Kasche. Razgledavanje je predvodio Eugen Dido Kvaternik.

obilježja svoga statusa - trake s brojevima: Židovi žute, Srbi bijele, a Hrvati crveno-bijele.

Koliko je dnevno ljudi umiralo u tom prvom razdoblju masovnih likvidacija teško je utvrditi. Neki preživjeli logoraši tvrde da je u to vrijeme bilo oko 120 zatočenika-grobara, koji su zakapali mrtvace ili ih bacali u rijeku Savu, što ukazuje ne izuzetno veliki broj pogubljenih zatočenika.

Drugo razdoblje, ljetо 1942. godine, po broju ubijenih zatočenika najkrvavije je razdoblje u četverogodišnjem postojanju Koncentracionog logora Jasenovac. Prema nepotpunom poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac objavljenom 1998. godine, te je godine ubijeno 28.665 od 50.002 osoba, odnosno više od polovine sveukupnih žrtava.<sup>137</sup> Već 27. travnja 1942. godine Poglavnikov *Glavni stan obavlјštava Glavni stožer Domobranstva, Glavni stožer ustaške vojnica Ministarstva unutrašnjih poslova i Vrhovno oružničko zapovjedničk'o - da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika.*<sup>TM</sup> A za obavljanje radne službe u logoru bilo je potrebno oko 3000 zatočenika.(!)

Sredinom 1942. godine dio livade koja se nalazila u sjeveroistočnom kutu Logora III Ciglana ograđen je bodljikavom žicom. Na otvorenom prostoru, bez ikakvih životnih uvjeta, uspostavljenje Logor III C. U njega su smještani svi oni koji su unaprijed bili osuđeni na smrt. Posljednja grupa od 160 zatočenika, većinom intelektualaca, likvidirana je gladi u mjesecu studenom iste godine. U proljeće 1943. žica je skinuta, a zemlja zasijana krumpirom i kukuruzom.

U tijeku mjeseca lipnja svakodnevno stižu novi veliki transporti iz Srijema i Slavonije, Bosne i ostalih krajeva

<sup>137</sup> Vidi biješku br 1

<sup>138</sup> Vojnoistorijski institut Srbije i Crne Gore, f. NDH, k. 73, reg.br. 32/1.

NDH. Teror nad srpskim pravoslavnim stanovništvom došao je kulminaciju napadom udruženih njemačkih, domobranskih, ustaških i četničkih snaga na Kozaru i okolna sela koja su oslobođili partizani. Tijekom ofenzive cijeli je kraj osvojen, spaljen i uništen. Mnoštvo civilnog, pravoslavnog stanovništva, uglavnom žena, djece i staraca našlo se u zbjegovima (oko 68 000). Transportirani su u KL Jasenovac, odnosno Staru Gradišku. Dio stanovništva preko Jasenovca upućivanje u Slavoniju, Đakovački kraj, Moslavinu i Bilogoru. Dio je ostao u logom, gdje je većina ubrzo likvidirana, a za rad sposobni muškarci i žene izdvojeni su i odvedeni na prisilni rad u Njemačku. U logom je ostao veliki broj djece, od dojenčadi do četmaestogodišnjaka.

Na poticaj Diane Budisavljević, suprige uglednog zagrebačkog kirurga, u srpnju 1942. godine započinje akcija spašavanja djece iz logora. Diana Budisavljević (rođena Obexer) rodila se u Innsbrucku (Austrija) 1891. godine, gdje se i školovala. Tu je upoznala budućeg supruga dr. Julije Budisavljevića, pravoslavnog Srbina, koji je radio kao asistent na kirurškoj klinici. Vjenčali su se 1917. godine. Kada je 1919. godine dr. Budisavljević imenovan profesorom kirurgije na novoosnovanom Medicinskom fakultetu u Zagrebu, napuštaju Innsbruck i sele u Zagreb. Već od listopada 1941. godine, zajedno s većim brojem suradnika, nastoje pomoći pravoslavnim ženama i djeci zatočenim u ustaškim logorima, kao i osobama koje su u velikim transportima prebacivane na prisilni rad u Njemačku, akcijom, koja je među upućenima bila poznata pod imenom *Akcija Diane Budisavljević*. Nakon što je saznaла za veliki broj djece koja se nalaze u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, po cijenu vlastitog života poduzela je akciju njihovog spa-

šavanja. Na njezin poticaj u akciju se uključio i dr. Kamilo Bresler iz Odjela za skrb Ministarstva udružbe (Ministarstva socijalne skrbi), kao i Hrvatski crveni križ, među čijim je članovima bilo više suradnika Narodno-oslobodilačkog pokreta.<sup>139</sup> Kako su djeca iz logora mogla biti otpremljena samo legalnim putem, Diana Budisavljević uspjela je preko satnika (kapetana) njemačke vojske Alberta von Kotziana dobiti dozvolu za preuzimanje djece. Odjevena u odoru sestre bolničarke Crvenog križa, dva puta je odlazila u logor Stara Gradiška, tri puta u Jablanac i jednom u Mlaku, kako bi preuzeila djecu i prebacila ih u Zagreb. U Zagrebu su djeca najprije bila smještena u bolnice i slične ustanove, gdje im je pružena, u izuzetno teškim ratnim uvjetima, sva dostupna njega. Iz Zagreba su zatim djeca bila odvodenja u dječja prihvatišta u Jastrebarskom, Reci, Sisku i Gornjoj Rijeci, od kojih je ono u Sisku bio pravi dječji logor, zastrašujući. Usprkos skrbi jedne nepoznate žene, mnoga su djeca, a naročito ona mlađa, umrla od bolesti i iscrpljenosti, odnosno posljedica boravka u logorima. Tek u kolovozu 1942. godine dobivena je dozvola da se djeca mogu udomiti u obiteljima. Udomljavanje se obavljalo preko Karitasa Zagrebačke nadbiskupije.

Pomoću transportnih lista i drugih izvora (bolničkih kartoteka) Diana Budisavljević i njeni suradnici izradili su posebnu kartoteku s osnovnim podacima za oko 12.000 djece koja su u to vrijeme prošla kroz Zagreb. Uspostavila je i korespondenciju s roditeljima na prisilnom radu u Njemačkoj. Akcija Diane Budisavljević sakupljala je do kraja rata,

<sup>139</sup> Bresler (Brössler, Bressler), Kamilo, pedagog i socijalni radnik, načelnik Odsjeka za socijalnu skrb pri Ministarstvu udružbe NDH.

novčane priloge, te priloge u hrani i lijekovima, koja su povremeno, preko Crvenog križa slana djeci u logorima.

Odmah po oslobođenju, svibnja 1945. godine, a na zahtjev *Ministarstva socijalne politike* odnosno *Odjeljenja zaštite naroda* (OZNE), morala je predati kartoteku djece, sve svoje bilježnice koje su sadržavale različite podatke o djeci, kao i pet albuma fotografija djece.<sup>140</sup> Nakon toga prestala je s radom i povukla se iz »javnog« života. Njezinu aktivnost na spašavanju djece i pomoći zatočenicima ustaških logora mnogi povjesni dokumenti neopravdano i zlonamjerno prešućuju. Dovoljno je prelistati udžbenike, leksikone i enciklopedije, u kojima se njeno ime gotovo nigdje ne spominje. Umrla je u svome rodom Innsbrucku 1978. godine.

Niti nad jednom od diskriminiranih rasnih i nacionalnih skupina teror nije tako sistematski i dosljedno proveden kao nad Romima toga ljeta 1942. godine. Gotovo niti jedan Rom, koji je ušao u logor, bez obzira na uzrast i spol, nije izšao iz njega živ. Tretman u logom prema njima bio je posebno okrutan i nehuman.

Uhićenja pojedinih skupina Roma počela su već u srpnju 1941. godine. Naredbom *Ustaške nadzorne službe* od 16. svibnja 1942. godine sve podmčne omžničke postaje imale su u sporazumu s kotarskim oblastima izdvojiti sve Rome i otpremiti ih s pokretnom imovinom u Koncentracioni logor Jasenovac. Time započinju masovna uhićenja Roma po cijelom teritoriju NDH. Popratni popisi Roma ne nose njihova imena već samo naznačen broj osoba, a najčešće tek broj teretnih vagona u kojima su transportirani. U slučaju Roma poimenični popisi bili su pravi izuzeci. Doklaskom u logor samo je mali dio Roma bio raspoređen u

<sup>140</sup> Četiri od pet albuma čuvaju se danas u Hrvatskom povijesnom muzeju, inv. br. 11734/I-488.

radne grupe. Radili su na najtežim poslovima. Najveći dio Roma smješten je u selu Uštica, u napuštene kuće nasilno iseljenih srpskih obitelji. Radili su na Gradini kao grobari, gdje su u grobnim jamama morali svačiti tek ubijene žrtve, sortirati njihovu odjeću i otpremati je na skladište.<sup>141</sup> Selo Uštica, na ušeu rijeke Une u Savu, »očišćeno« je od pravoslavnog stanovništva 8. svibnja 1942. godine. Žene i djeca otpremljeni su u logor Staru Gradišku, a muškarci sposobni za rad preko Zemuna u Njemačku i Norvešku. U Uštici je u srpnju formiran logor za Rome, tzv. *Ciganski logor*. U njega su u lipnju i srpnju bili dopremljeni i zarobljeni pravoslavni seljaci s Kozare.

Treće razdoblje masovnih likvidacija obuhvaća vremenski period od rujna 1944. do proljeća 1945. godine. Već početkom jeseni iz logora Stara Gradiška svakodnevno stižu transporti sa zatočenicima Hrvatima. Većina ovih zatočenika nije niti ušla u logor, već je odmah odvedena na likvidaciju u Gradinu.

U Logom III Ciglana, od početka 1945. godine svakodnevno se smanjuje broj zatočenika. Transporti zatočenika koji u to vrijeme dolaze iz Lepoglave, Sarajeva i drugih mesta NDH - odmah se upućuju na likvidaciju u Gradinu ili na Granik. Nakon savezničkih bombardiranja logora u ožujku i travnju 1945., u kojima su uništeni mnogi objekti unutar logora a rad zatočenika gotovo i prestao, od preostalih se formiraju radne grupe koje rade na iskopavanju i spaljivanju leševa ranije ubijenih zatočenika na Gradini i ispred bolničke barake u samom logom.

Posljednja grupa žena likvidirana je 21. travnja 1945. Istoga dana svi preostali muški zatočenici (na večernjoj

prozivki bilo je još samo 1073 živih zatočenika) premještene su u zidanu dvokatnicu u istočnom dijelu logora. Oko 10 sati ujutro 22. travnja 1945. godine oko 600 posljednjih zatočenika odlučilo se na pokušaj probroja iz logora. Od njih 600 probor je preživjelo 106. Svi ostali ubijeni su na putu od logorske zgrade do istočnih logorskih vrata, na livadama prema Košutarici, ili su se potpuno iznemogli utopili u hladnoj rijeci Savi. Oko 470 bolesnih, starih i nemoćnih zatočenika nije sudjelovalo u proboru. Njihova sudbina potpuno je nepoznata. Vjerojatno su bili ubijeni i spaljeni zajedno s logorskim objektima.

Istioga dana, samo nekoliko sati kasnije, probor su izvršili i posljednji zatočenici Kožare. Od 167 zatočenika probor je preživjelo samo njih 11. Prema brojčanim pokazateljima o broju posljednjih zatočenika Logora III Ciglana, navedenim u sjecanjima logoraša, nakon ubojstva posljednjih žena u logom, preostalo je 1.240 muških zatočenika. Kako je probor preživjelo samo 117 logoraša, dolazimo do zastrašujuće brojke od 1.223 muškaraca koji su izgubili život u posljednjem danu postojanja logora.

U samom mjestu Jasenovac preostalo je još nekoliko zatočenika na radu u ustaškoj bolnici i mehaničkoj radionici *Brzi sklop*. Povlačeći se prema Zagrebu, pred dolaskom jedinica Jugoslavenske armije, ustaške su postrojbe ostavljajući leševe i ruševine napustile Koncentracioni logor i samo mjesto Jasenovac. Sa sobom su poveli i dio posljednjih zatočenika logora.

### **Ženski logor u Logoru III Ciglana**

Do lipnja 1943. godine Logor III Ciglana bio je isključivo muški logor. Žene i djeca koje su do toga datuma stizali u logor bili bi ubrzo premešteni u Staru Gradišku ili likvidirani. Najraniji dokument iz kojeg je vidljivo da se u Koncentracijski logor Jasenovac šalju i žene je datiranje 18. studenog 1941. godine. Župska redarstvena oblast u Sarajevu dostavlja Velikoj župi Vrh - Bosna popis osoba upućenih u logor u Jasenovcu. Na popisu se nalazilo 116 osoba, među kojima i 23 žene, od kojih je najmlađoj bilo 16 godina.

Početak organiziranog ženskog logora započinje u lipnju 1943., kada u logor stiže prva grupa od stotinjak zatočenica iz Stare Gradiške. Bile su to većinom mlade i zdrave žene, Srpskinje, Židovke i Hrvatice, odabrane za težak fizički rad na sezonskim poljskim radovima. Bile su isprava smještene u dvije barake na logorskoj *Ekonomiji* nedaleko *velikog jezera*, u krugu ogradenom bodljikavom žicom. Po završetku jesenjih radova, većina je žena bila vraćena u Staru Gradišku, a one koje su ostale (njih dvadesetak) raspoređene su na rad u praonici ustaškog rublja.

Tijekom zime 1943. na 1944. godinu broj zatočenica se povećao dolaskom većeg broja žena prikupljenih iz okolnih sela i ratom zahvaćenih područja. U proljeće 1944. godine ponovo dolazi veća grupa žena iz Logora Stara Gradiška na poljske radove. Ženska partijska organizacija uspostavila je vezu s logorskim komitetom iz muškog logora, preko kojega su dobivali najnužnije potrepštine (lijekove, obuću, odjeću i hranu). U rujnu 1944., nakon neuspjelog pokušaja organizacije probosa i samoslobodenja iz logora, te

kažnjavanja smrću 20-ak muškaraca - organizatora akcije, ženski je logor bio premješten u zidanu jednokatnicu u istočnom djelu logora. Uslijedilo je najgore razdoblje postojanja ženskog logora. Prekinuta je veza s muškim logorom, a time i pomoć u opskrbi, a likvidacije žena postaju sve češće. U kasnu jesen 1944. u ženski su logor svakodnevno stizale zatočenice, uglavnom Hrvatice iz logora Stara Gradiška. S porastom broja žena pogoršao se ionako težak život zatočenica. U lošim higijenskim uvjetima zavladao je tifus, nije bilo lijekova... Spasiti se moglo jedino razmjenama za zarobljene njemačke časnike, koje su upravo u to vrijeme postajale sve učestalije. Posljednja grupa žena ubijena je u predvečerje 21. travnja 1945. godine.<sup>142</sup> Nije poznato kako i gdje su žene ubijene, jer niti jedna žena nije preživjela da o tome svjedoči. Postoje samo različite interpretacije upitne vjerodostojnosti: da su odvedene u Gradinu i tamo likvidirane ili da su žive spaljene u jednoj od logorskih nastambi.

Koliko je doista ljudi prošlo kroz Koncentracioni logor Jasenovac ne može se pouzdano utvrditi. Većina koja je u njega ušla, ubijena je u logoru. Jedan dio logoraša napustio je logor po odsluženju utvrđene kazne, intervencijom nekog od nadležnih ustaša ili otpuštanjem iz logora povodom nekog važnog državnog blagdana. Mali je broj onih koji su se uspjeli spasiti bijegom (oko 300), znatno je veći broj onih koji su u tim pokušajima izgubili živote. Za sada je poznat samo jedan slučaj da se grupa zatočenika spasila intervencijom partizanskih jedinica. Prema njemačkim podacima, od rujna 1942. do travnja 1945. u razmjenama zatočenika za ustaške i njemačke vojnike koje su zarobili partizani zamjenjeno je oko 2000 zatočenika (iz svih ustaških logora i zatvora). Teško je utvrditi i broj zatočenika koji su bili inter-

<sup>142</sup> Podaci o broju posljednjih ubijenih žena su različiti i kreću se od 700 do stotinjak.

nirani iz KL Jasenovac u druge njemačke logore, kao i broj onih koji su odvedeni na prisilni rad u Njemačku.

Za cijelo vrijeme NDH i postojanja logora stanovnici mjeseta Jasenovac živjeli su pod posebnim režimom. Kao posebna logorska zona cijelo je mjesto bilo posebno čuvano i štićeno. Tu se nalazilo Zapovjedništvo logora, ustaška bolnica i ustaški zatvori, te nekoliko radnih grupa (radionica za proizvodnju predmeta od kože za potrebe vojske i privatnih lica - *Kožara*, i strojarska radionica *Brzi sklop*). Sudbina mještana Jasenovca bila je neposredno povezana s obližnjim logorom. Svakodnevno su bili svjedoci otpremanja zatočenika u logor i njihovih likvidacija. Pokušavali su pomoći koliko su im prilike dozvoljavale, ali uvijek po cijenu vlastita života: komadićem kruha, voćkom, preuzimanjem kakve poruke ili sitne usluge.<sup>143</sup>

<sup>143</sup> U vremenu od 1941. do 1945. godine poginulo je i umrlo u logorima i zatvorima, te partizanskim jedinicama 367 mještana Jasenovca. Najveći broj stradao je u logoru Stara Gradiška (128) i Logoru III Ciglana (114). Među njima bilo je i pedeset četvoro djece u starosti do 12 godina.

## V. IZBOR FOTOGRAFSKE GRAĐE O KONCENTRACIONOM LOGORU JASENOVAC

Izbor fotografija odnosi se prema tematsko-faktografskim zahtjevima sadržaja knjige. Njihova selekcija iz fondova fotografske grade o Koncentracionom logoru Jasenovac iz Hrvatskoga povjesnog muzeja, Hrvatskoga državnog arhiva i Javne ustanove Spomen - područje Jasenovac izvršena je s obzirom na njihovu autentičnost, dokumentarnost i izražajnost. Odabrane su samo one koje pokazuju važne trenutke za dokazivanje povjesne istine o tome kakav je Koncentracioni logor Jasenovac uistinu bio. Ideja koju izražavaju je jasna, nastoji biti što objektivnijom i istinitijom. Za pojedine je teme postojala mogućnost izbora, a za neke je i najsigurnija veza s konceptom istraživanja bila dovoljan razlog za odabir.

## VI. LOGORI KRAPJE I BROČICE

**G**otovo niti za jednu od sačuvanih fotografija, koje se prema postojećim opisima odnose na KL Jasenovac, ne može se s potpunom sigurnošću utvrditi da su snimljene upravo u jednom od ova dva (prva) logora. Razlog tomu je njihovo kratkotrajno postojanje - od osnivanja 21. kolovoza -do 16. listopada 1941. godine - kada su logori napušteni, a svi sagrađeni objekti porušeni.

Najranije snimljene i objavljene fotografije KL Jasenovac (odnosno logora Krapje ili Broćice) objavljene su u »suvremenom« ustaškom tisku.

F-45 *Hrvatski narod* br. 190. od 23. kolovoza 1941. godine na petoj strani donosi članak *Izsušiju se polja uz tok Save* uz koji se u gornjem desnom kutu nalazi fotografija na kojoj se nalaze dvije drvene barake ispod kojih je opis: *Barake za radnike na Lonjskom polju.* Tekst objašnjava:

... *Tako su ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radničtvoto koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom... u pivom redu potrebno je zaštiti područja sela Purke, Krapja i... te nastavlja: Da se to ne dogodi podići će se veliki nasip koji leži nedaleko željezničkog nasipa na pruzi Jasenovac-Novska prema Trebežu i time će se podizanjem ovog nasipa omogućiti da to područje bude uz nasip Savu i uz nasipe Struge... Ljubo Miloš, prvi zapovjednik radne službe u KL Jasenovac, u izjavi na sudu, vrlo nedvosmisleno iskazuje: *Tko je izabrao Jasenovac za novo središte logora, nije mi poznato. Jedan od razloga radi čega je izabran Jasenovac, jeste projekt da se pomoći logorske radne snage izvrši isušivanje Lonjskog polja.* To potvrđuje i narudžba od 24. srpnja 1941. kojom *Ravnateljstvo melioracijskih i regulacijskih radova* naručuje drvo za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu.<sup>145</sup>*

Prvi zatočenici Logora I i Logora II dopremljeni su između 19. i 21. kolovoza 1941., a tekst u *Hrvatskom narodu* objašnjava (opravdava pred javnošću) razloge koncentracije velikog broja ljudi u području mjesta Jasenovac.

F-46 Samo nekoliko dana kasnije *Hrvatski narod* br. 198 od 31. kolovoza 1941. uz članak: *25 000 jutara najbolje zemlje* donosi osam fotografija od kojih sedam prikazuje radove na izgradnji nasipa, a u samom tekstu između ostalog piše: *Potom smo... pošli do Novske i Jasenovca da vidimo kako napreduju radovi na izsušenju Lonjskog i Mokrog polja,* te nastavlja: *Čim su odobreni krediti za iz-*

<sup>144</sup> Miloš, Ljubo, o radu Ureda III - Ustaška obrana, HDA, 1540-ZIG NDH, 1-96/225.

<sup>145</sup> HDA, Fond 1496, Ravnateljstvo melioracijskih i regulacijskih radova NDH, Uručbeni zapisnik, knjiga I, Ur.br. 671. Iako se u dokumentu spominje Jasenovac, misli se na logore Krapje ili Broćice.

## IZSUŠUJU SE POLJA UZ TOK SAVE

U toku su golemi državni javni radovi kojima će biti izsušeno Lonjsko, Jelas i Crnac polje te poplavna područja Velike Župe Posavje i područja oko Bosanskog Šamca i Brčkog

### STANJE RADOVA NA ODVODNJAVAÑU POLJA I NA UREDJENU TOKOVA RIEKA

Zagreb, 22. kolovoza

Od 800 milijuna kuna, koliko je ustaška vlast Nezavisne Države Hrvatske odredila za izvedbu javnih radova na Hrvatskoj, odпадa zamašna svota na uređenje toka pojedinih rijeka, pritoka, brzica i ponornica i na izsušivanje velikih poplavljениh područja u nekoliko desetaka tisuća hrvata.

#### Lonjsko polje

Tako su upravo ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radništvo, koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom. Za ovo veliko poplavljeno područje na Lonjskom polju određena je svota od 20 milijuna kuna za početne radove. Od ove će se sviote započeti sada najhitniji radovi, t. j. radovi na proširenju, proširenju i produženju korita Velike Struge, Trebeža i Lonje i gradnja kanala koji će služiti kao glavna odvodna žila za odvod svih unutarnjih voda, koje će zadržavati na Lonjskom polju, nekad po više od 6 mjeseci i tako onemogućiti redovitoj rjetvi i žetvi i dosljedno tome uzrokuju goleme štete.

Tako su omogućeni izvrsili odtok tih voda, koje će se odvuci produženjem, proširenjem i proširenjem Struge, Trebeža i Lonje i prvoj redu je potrebno zaštiti područje sela Purke, Kradje i Drenodola, da se ne bi odklonom jedne nesreće, t. j. odvodnjavanjem Lonjskoga polja navukla druga još teža nesreća i ovom odvedenom vodom poplavila do sada suha i plodna područja. Da se to ne dogodi podiće će se veliki nasip, koji leži nedaleko željezničkog nasipa na pruzi Jasenovac–Novska prema Trebežu i time će se podizanjem ovog nasipa omogućiti da to područje bude uz nasip Savu i uz nasipe Struge popuno zaokruženo i lišeno svake mogućnosti nepredvidive opasnosti.

Barake za smještaj radnika su postavljene a jedan malji bater za podizanje nasipa kod Velike Struge započet će u najskorije vrijeme radom. Odmah će se pristupiti i podizanju nasipa na Trebežu i Lonju, te će se tako podpuno zaštiti područje u kojem su smještena sela Mušilovčica i Kratčko. Podizanjem ovog nasipa umanjit će se donekle velika šteta, koja je nastala sljevanjem voda okolnih bregov, koje su se nesmetano u ovom području zadržavale. Isto će se tako i podići nasip, koji će zaštiti sela Oktali i Orechovo.

Radovi na izsušenju Lonjskog polja ne će biti skoro završeni, jer



BARAKE ZA RADNIKE NA LONJSKOM POLJU

učake potreba. Na radnji ovog obuhvatnog kanala i kanala koji odobrema je prva svota od 10 milijuna kuna i to za izgradnju nasipa na potoku Orubice—Davor i za dovršenje nasipa od Mačkovca i Doline. Radovi na izsušenju ovog velikog naplavnog područja već su započeli i u vremenu od tri a najduže četiri godine, bit će 25 tisuća više plodne i obradive zemlje u slobodnoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

#### Crnac polje

Za izsušenje Crnac polja kod Bosanske Gradiške, čija je veličina preko 25.000 jutara zemlje, odobrema je prva svota od 10 milijuna kuna i to za izgradnju nasipa na potoku Orubice—Davor i za dovršenje nasipa od Mačkovca i Doline. Radovi na izsušenju ovog velikog naplavnog područja već su započeli i u vremenu od tri a najduže četiri godine, bit će 25 tisuća više plodne i obradive zemlje u slobodnoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

#### IMENOVANIE

ZAGREB, 22. kolovoza. Odlukom ministra vanjskih poslova imenovan je Dr. Hinko Fuxa za tajnika VI. polazne grupe kod ministarstva vanjskih poslova, te se određuje u Poslanstvo Nezav-sne Države Hrvatske u Madrid.

*Hako to*



F-46

*sušenje ovih polja započeli su radovi na izsušenju prostora od Purke do ceste Novska - Jasenovac... Na izsušenju rade Zidovi i svi oni koji su osuđeni na prisilni rad, što nedvosmisleno potvrđuje pretpostavku da objavljene fotografije prikazuju zatočenike logora na prisilnom radu.*

F-47, 48, 49, 50 i 51 Dolazak zatočenika u logor, kolovož 1941. godine.<sup>146</sup>

Samo jedna od pet fotografija do sada nije objavljivana, a dovela me do zanimljivog otkrića: povezala je svih pet fotografija u jednu cjelinu, odnosno seriju fotografija snimljenih na istom mjestu, u isto vrijeme i s istim fotoaparatom (istи формат негатива). Iako su preostale četiri vrlo često objavljivane u tiskovinama i na izložbama o KL Jasenovcu, nitko do sada nije zamijetio očiglednu sličnost pojedinih detalja okoliša i snimljenih osoba na svih pet fotografija.

Prva od njih prikazuje starjeg muškarca koji skida prsten s ruke. Lijevo od njega stoji muškarac sa crnim muslimanskim fesom na glavi. Između njih je baraka napravljena od starih dasaka. Muškarac u dugom crnom kaputu sa svijetlim šeširom okrenut je le-



F-47



F-48

<sup>146</sup> HPM/MRNH 12345, HDAZ-949; HPM/MRNH R-1340; HPM/MRNH 12342, HDAZ-332; HDAZ-982; HPM/MRNH 6548, HDAZ-137. Raznovrsnost brojeva stručnih inventara u obje institucije upućuje na činjenicu da se sada nitko nije primijetio da se radi o seriji fotografija.



F-49



F-50

dima, a do njega stoji i gleda u snimatelja mladi muškarac odjeven u ustašku uniformu.<sup>147</sup>

Slijedeće tri fotografije prikazuju grupu muškaraca i ustaških vojnika koji ih pregledavaju i oduzimaju im osobne stvari (razbacane po tlu), a vjerojatno su doista i snimljene u jednom od prva dva logora. *Ustaše su nam oduzele sav novac, odjeću i rezervnu obuću, pribor za brijanje, pa i svu hranu koju smo bili ponijeli*<sup>148</sup>. Prijedni okoliš odgovara opisima mjesta i okoliša logora koje su dali njihovi prvi zatočenici: *U sred logorskog kružga leže tri napukle barake, skalupljene od starih dasaka.*<sup>149</sup> (vidi baraku lijevo). *S jedne strane logora je bila mlada šumica*<sup>150</sup> *Približili smo se nekoj mlađoj, ali gustoj šumi.*<sup>151</sup> (vidi šumicu desno).

Sadržajnom i tehničkom analizom fotografija može se vrlo lako utvrditi da su sve četiri snimljene na istom mjestu: muškarac u crnom dugom kaputu sa svijetlim šeširom na glavi pojavljuje se na prve tri fotografije: na prvjoj je okrenut ledima (između muškarca koji skida prsten i ustaškog vojnika), na drugoj i trećoj ustaški vojnik s rasporenim desnim rukavom, okrenut ledima, gura mu ruke u džepove.

<sup>147</sup> Ista osoba nalazi se i na jednoj iz grupe fotografija koje bi trebale prikazivati ustaše na službi u KL Jasenovac. Vidi fotografiju broj 33.

<sup>148</sup> *Sećanja Jevreja, Sjećanje Jakova Atijasa na dolazak u Broćice 19. rujna 1941.*, 74.

<sup>149</sup> Vladimir Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb, 196132.

<sup>150</sup> Adolf Fridrih, *Sećanja Jevreja...*, 28.

<sup>151</sup> Jakov Kabiljo, isto, 84.

Ustaški vojnik sa crnim muslimanskim fesom na glavi na prvoj je fotografiji krajnje lijevo, na trećoj prvi s desna. Usjek između stabala u šumi identičan je na svim fotografijama. Na četvrtoj fotografiji (F-50) ponovo se javljaju isti detalji. Ustaški vojnik s rasporenim rukavom stoji okrenut ledima pored iste hrpe stvari na blatnjavom tlu. Baraka napravljena od dasaka različitih boja s malim limenim dimnjakom vidi se cijela, dok se na trećoj nazire samo njegov dio. Na blatnjavom tlu raširena su dva komada svjetlog platna na kojemu su odložene oduzete stvari. I upravo je četvrta fotografija značajna za povozivanje s petom iz ove serije. Naime, na njoj oko platna stoji ili sjedi nekoliko pripadnika njemačke nacionalne manjine, tzv. *Folksdojčera*, u svjetlim košuljama s nacističkim amblemom oko rukava i u tamnim hlačama.<sup>152</sup> Krajnje desno, na niskom rasklopljennom stolcu, okrenut ledima, sjedi muškarac u svjetloj košulji. Iznad njegove glave vidi se glava vojnika s brkovima i s ustaškom kapom na glavi.

Peta fotografija (F-51) snimljena je najvjerojatnije poslije kasnije, kada se na raširenom platnu (ovdje se vrlo lijepo vidi da se radi o vojničkim šatorskim krilima) sakupila velika količina najraznovrsnijih;



<sup>152</sup> Šapsko-njemački kulturni savez, *Schwaabisch-deutscher Kulturbund* ( Volksdeutsche udruženje za očuvanje i širenje kulture osnovan je 1920. godine u Novom Sadu. Ubzro po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije *Kulturbund* prestaje djelovati, a u krajevinama pod neposrednom njemačkom okupacijom i u NDH *Folksdojčeri* se konstituiraju u njemacke narodne skupine *Der Deutsche Volksgruppe* s javnopravnim ovlastima. Imale su karakter vojnih i poluvojnih nacional-socijalističkih organizacija, a bile su podređene vodstvu svih Nijemaca koji su živjeli izvan Trećeg Reicha ( *Volksdeutsche Mittelstelle* ). Vidi u: Geiger, Vladimir, *Sudbina podunavskih Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji, Medunarodni znanstveni skup Jugoistočna Evropa 1918-1995.*, Zagreb, 1995. )

jih predmeta. *Folksdojčer*, na prethodnoj fotografiji okrenut leđima, ovdje sjedi na istom rasklopnom stolcu, a do njega je ustaški vojnik (s brkovima) s činom vodnika.

Još jedan podatak upućuje na mogućnost da se doista radi o fotografijama KL Jasenovac, odnosno o logorima Krapje ili Bročice. Osim prethodno opisanih dijelova okoliša, bilježim sjećanje jednog od zatočenika, Jakova Kabilja: *Policijski agent me je samo predao nekim kulturbundovcima...* odnosno, po iskrcavanju iz vlaka na željezničkoj postaji Jasenovac: *Tako smo jadni i neispavani, natovareni našom preostalom prtljagom, propješaćili oko 6 lan...* (kolika je i udaljenost logora od Jasenovca). *U toj grupi je bilo i staraca slabog zdravlja, pa ni prema njima nije bilo obzira... Kada nisu mogli ići, onda su kundaci bili u akciji... Kulturbundovci su to sve sa užitkom promatrali... Uz tu šumu vidjeli smo nekoliko drvenih baraka. ...a onda sveopći pregled stvari. Grupa ranije dospjelih zatočenika promatrala nas je iz daljine.,<sup>153</sup> Detalji na fotografiji slažu se s navedenim opisom.<sup>154</sup>*

F-52 Rad na nasipu uz rijeku Strug, rujan - listopad 1941.<sup>155</sup>

Radovi na »velikom nasipu« uz rijeku Strug započeli su u rujnu 1941. godine i nikada nisu bili dovršeni. Rijeka je, naime, zbog čestih i obilnih kiša stalno probijala nasip. *Radilo se gotovo bez ikalcvog alata, samo lopatama i rukama.*<sup>156</sup> Izgradnja drugoga »malog nasipa« koji je trebao zaštiti teritorij budućeg Logora III Ciglana, započela je krajem listopada 1941. godine (prije preseljenja zatočenika iz logora Krapje i Bročice). On se gradio na lijevoj obali rijeke Save, u blizini industrijskih postrojenja obitelji Bačić. Nemoguće je sa sigurnošću utvrditi koju gradnju, »velikog« ili

<sup>153</sup> Kabiljo Jakov, u Sećanja Jevreja..., 83.84.

<sup>154</sup> Dragutin Roller i Čedomir Huber, preživjeli zatočenici Logora III Ciglana, izjavili su u srpnju 1970. kustosu MRNH daje ova fotografija snimljena 1944. godine, te da se radi o *kulturbundovcima iz Slavonije, jer su oni dovodili narod 1944. u logor*. Izvještaj Roller-Huber, HPM/MRNH, Dokumentarna zbirka II, bb. To ne može biti točno. Naime, tijekom 1944. godine većina za vojnu službu sposobnih Nijemaca iz NDH bila je u sastavu postrojbi SS-a i njemačko-hrvatskoga redarstva, čije su odore bile potpuno drugačije od ovih na fotografiji, te je malo vjerojatno daje snimljena 1944. godine.

<sup>155</sup> HPM/MRNH 12 341, HDAZ-334

<sup>156</sup> O ovim radovima raspravljalo se na V. Sjednici užeg Gospodarskog odjela Hrvatskog državnog sabora održanog 6. lipnja 1942. godine. Ing. Görlih izvjestio je o radovima na Lonjskom i Mokrom polju tijekom 1941. godine i izvjestio: »Dobili smo logor u Jasenovcu, ali je uspjeh slab. Ta radna snaga nije za ništa i svaki danje sve manje radnika.« Njegovo izlaganje dopunio je Hundrić: »Ja sam ih gledao kako rade, jedni su kopali lopatama, a drugi su zemlju nosili rukama.« HDA, Fond 211, Hrvatski državni sabor NDH, k. 30, 267.

»malog« nasipa prikazuje ova fotografija. Ne znamo čak ni to radi li se uistinu o logoru Krapje ili Broćice. No, prema izgledu zatočenika: samo muškarci različite životne dobi, od staraca (muškarac u crnom dugačkom kaputu naslonjen na lopatu ili granu drveta) do gotovo djece (dječak u tamnoj jakni i svijetlim kratkim hlačama) odjeveni u građanska i radnička odijela sa šeširima ili radničkim kapama na glavi, okoliša (blatnjav teren bez puno stabala) i vremenu snimanja (oblačno vrijeme - nema sjena, sa stabala još nije otpalo lišće, svi su u jaknama ili kaputima), može se pretpostaviti da se doista radi o zatočenicima na radu, u jesensko doba, krče blatnjavi teren - što bez svake sumnje asocira na sve opise prvih dana postojanja logora da muškarac na fotografiji desno nije oslonjen na lopatu već na granu drveta, dokazujući zapis: *Za one koji nisu imali nikakva oruda drugi lopatama usjekoše najdeblje grane vrba da njima ruju i razmekšavaju ilovaču.<sup>15</sup>*

Kada se danas govorи o Koncentracionom logom Jasenovac uglavnom se misli na Logor III Ciglanu - koji je zauzimao prostor od oko 1,5 km<sup>2</sup> i prostirao se uz tok rijeke Save nedaleko mjesta Jasenovac. Kako je logor izgledao može se samo približno rekonstruirati na osnovu sačuvanih fotografija, memoarskih zapisova, te nacrta logora nastalih uglavnom po završetku Drugoga svjetskog rata.

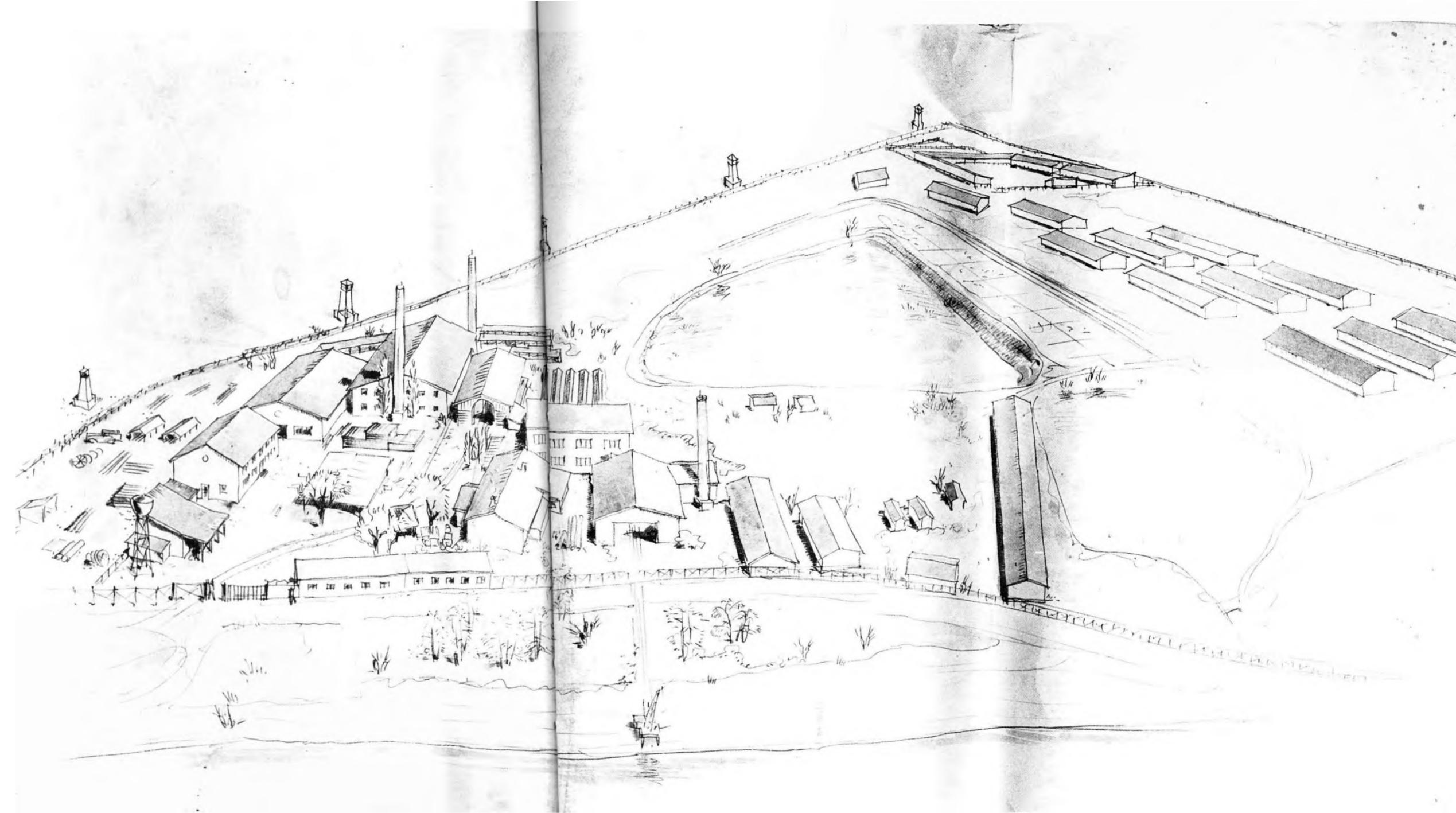


F-52

<sup>157</sup> Carin, Vladimir, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb, 1961, 42.

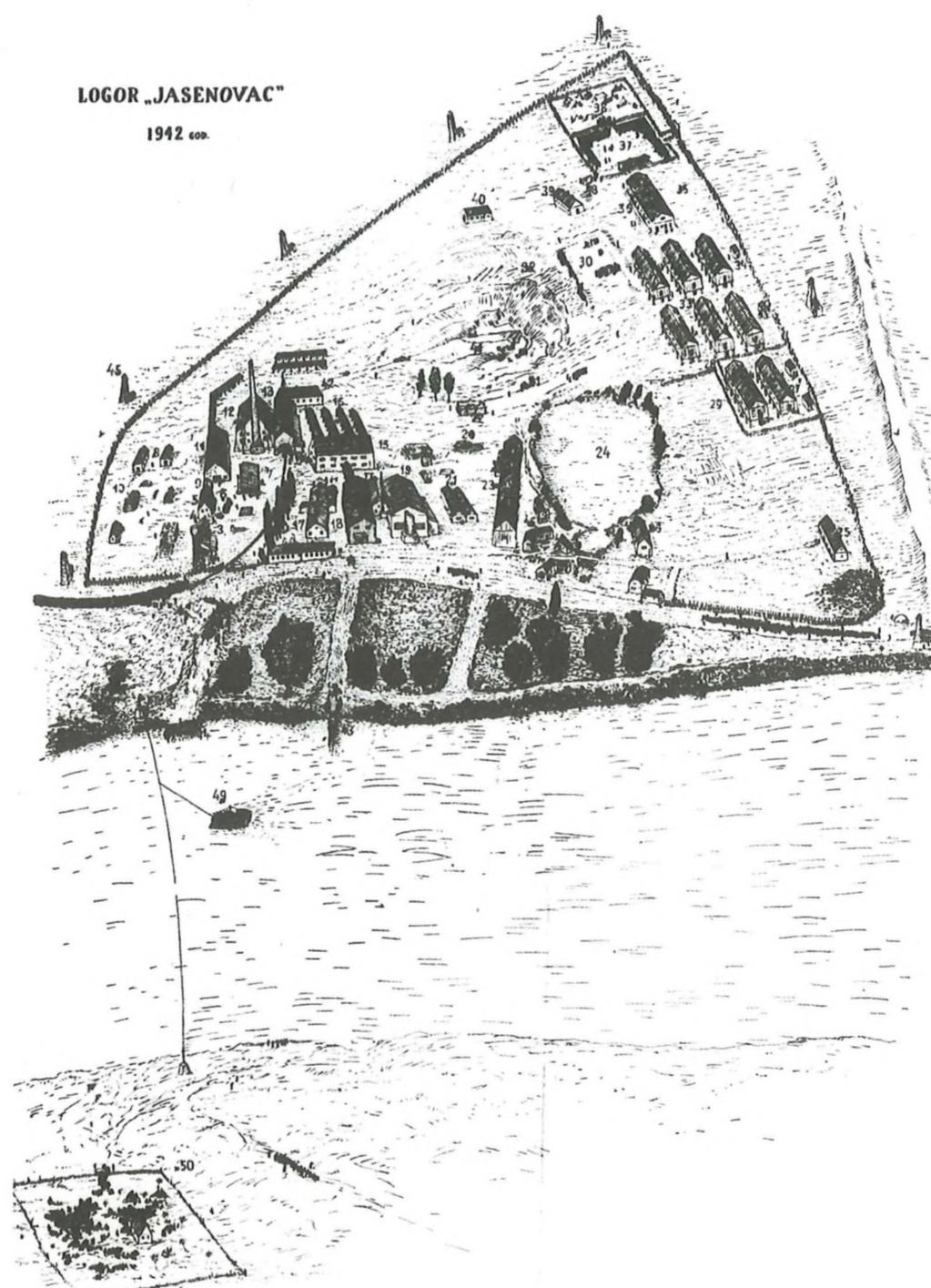
Skice i nacrti su slijedeći:

1. F-53 *Skica logora Jasenovac*, nepoznatog autora, čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju. Godina nastanka nije navedena, ali se po ucrtanim objektima (nema logorskog zida) može pretpostaviti da očrtava situaciju prije srpnja 1943. godine kada započinje gradnja logorskog zida. Desni dio logora s barakama za zatočenike nije vjerodostajan. U prvom redu bile su samo dvije, a ne tri barake.<sup>158</sup>

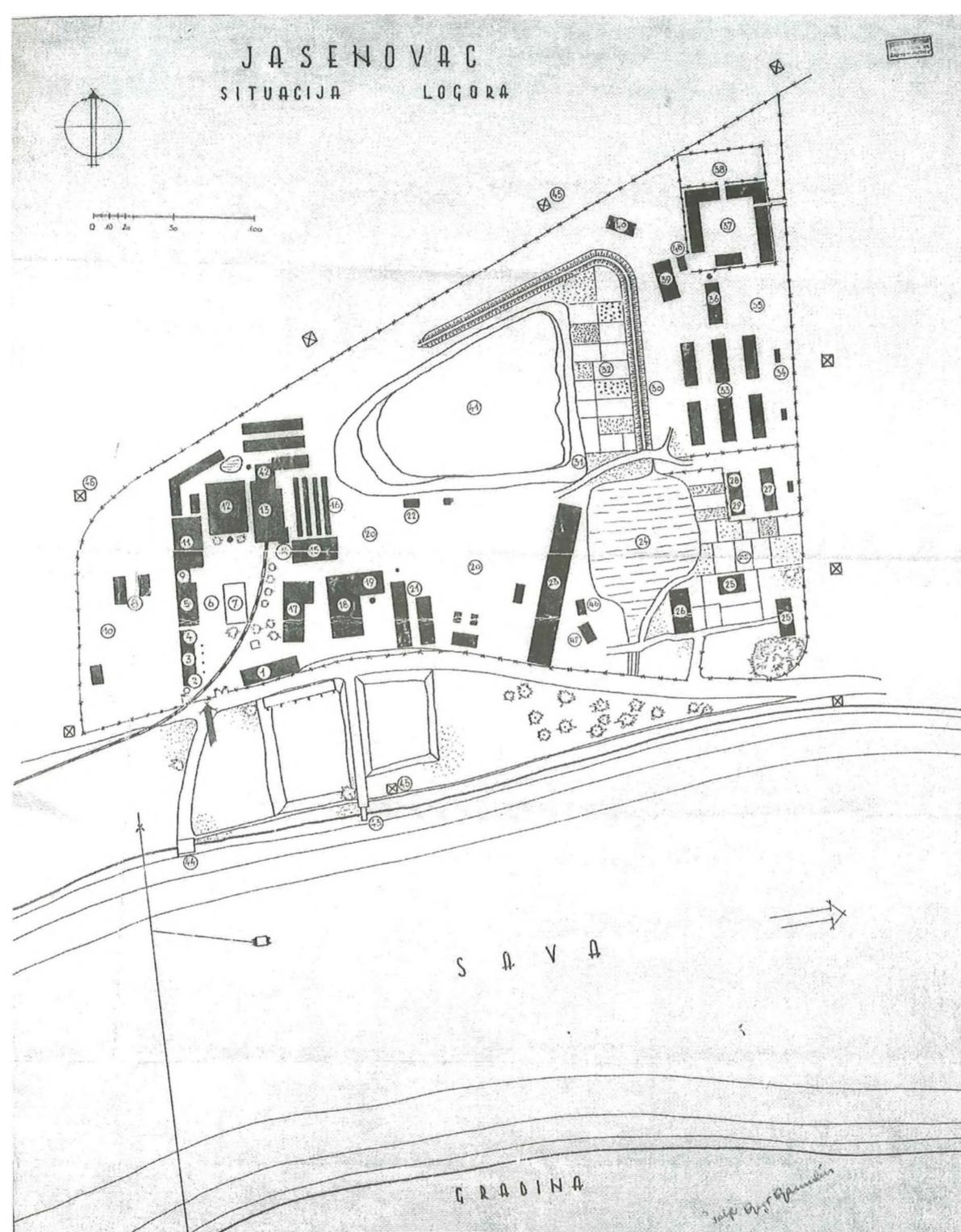


<sup>158</sup> HPM/MRNH, Dokumentarna zbirka II, 3626.

2. F-54 Logor Jasenovac, 1942. godine, s tumačenom za svaki pojedini ucratani objekt.<sup>159</sup>



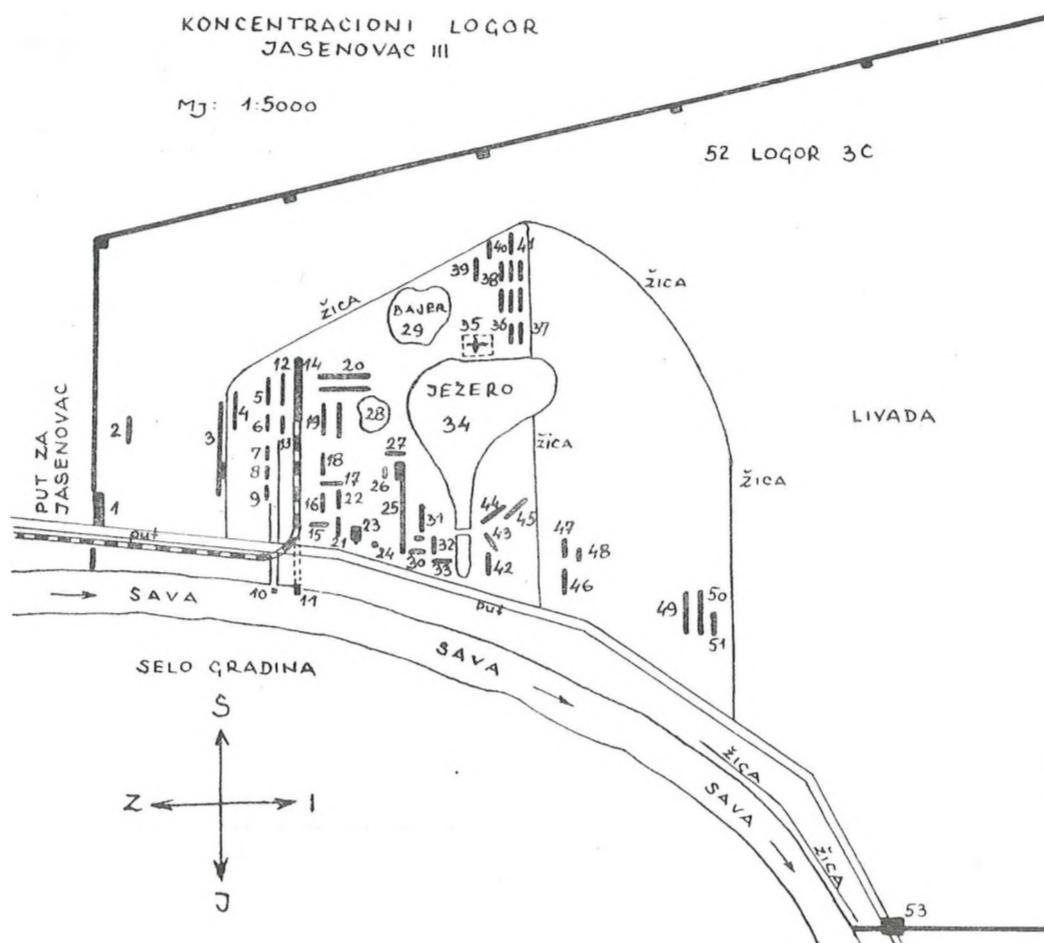
<sup>159</sup> Reprodukcija ove skice, kao jedan od najvjernijeg prikaza izgleda logora bila je izložena i na oba stalna postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. Original se nalazi u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu. KK KPH Novska uspostavio je polovinom 1942. godine, posredstvom općinskog blagajnika Ante Risovića, vezu s logorašima ljeđnicima iz ustaške bolnice u mjestu Jasenovac. Za planiranje pomoći logorašima u pokušaju oslobođenja iz logora, bilo je potrebno znati brojno stanje ustaške posade, kojemu i raspored naoružanja. Načrt logora s rasporedom bunkera, opisom naoružanja i ustaške posade izrađen je u logoru i ljeđnicima logoraši iz ustaške bolnice predali su ga Ivanu Mačkoviću (Bačić) koji je tobože došao na ljeđnički pregled. Kompletan izvještaj proslijeden je OK KPH Nova Gradiška koji je nakon razmatranja zaključio da nemaju dovoljno snaga za napad na Jasenovac i osiguranje ceste i pruge. Vidi: Vlašić, Josip: *Trebalо je uspostaviti vezu i suradnju. Poruke*, SPJ, 15. 9.1973, god. IV, br. 2 (7), str. 4.



3. F-55 Situacija logora — položajni nacrt, bez oznake godine. Ucrtni objekti identični su onima na skici pod rednim brojem dva. Dolje lijevo je tekst: Šalje Grgo Gamulin. Načrt se čuva se u Hrvatskom državnom arhivu.<sup>160</sup>

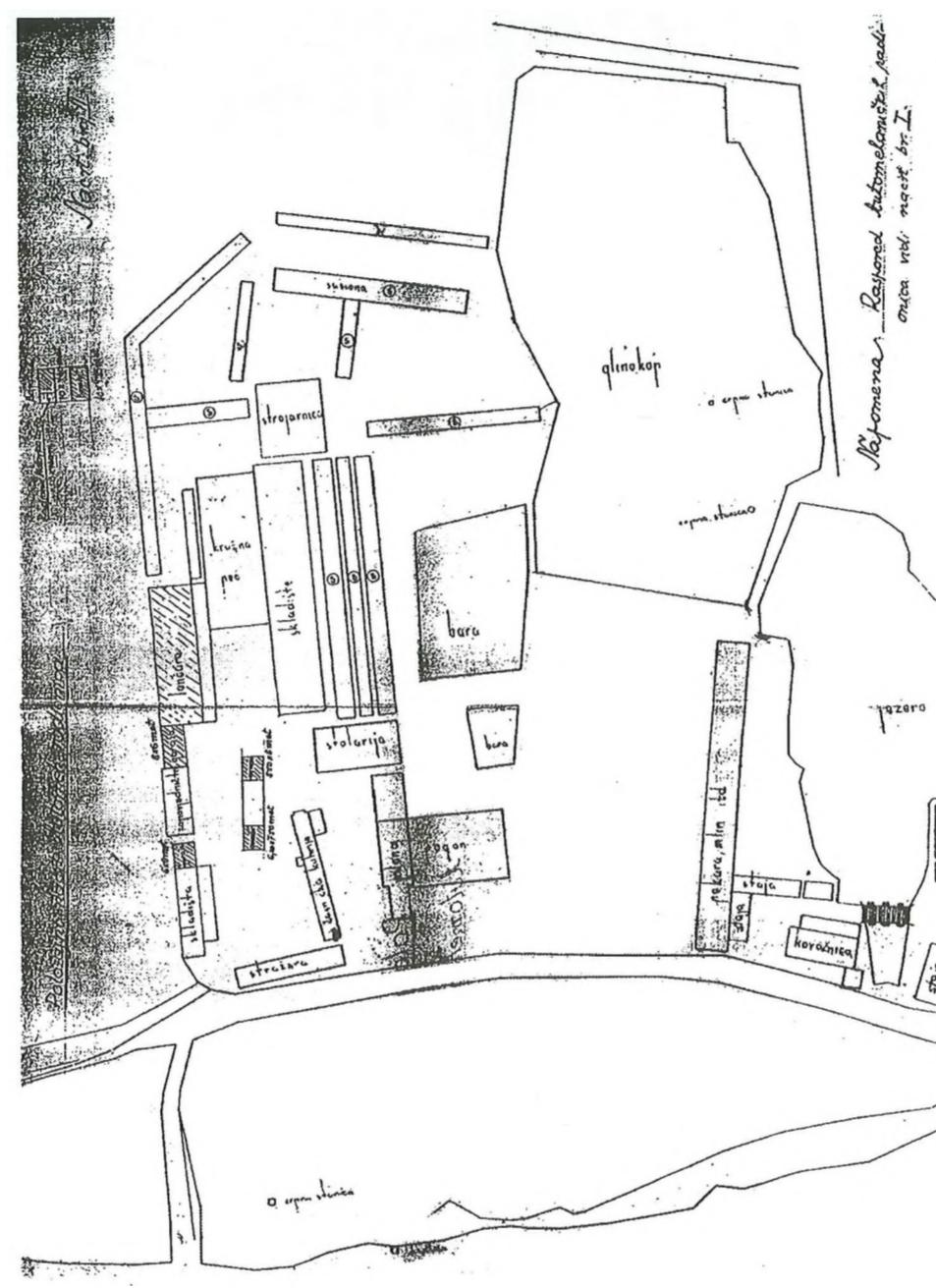
<sup>160</sup> [IDA, Fond 306, ZKRZ, GUZ, kut 7, br. 1768/451. Gamulin, Grgo, povjesničar umjetnosti i književnik. Kao student djeluje u ilegalnom komunističkom radu, zbog čega je uhićen i interniran u ustaške zatvore. Prilikom transporta zatočenika iz logora Lepoglava u KL Jasenovac, uspio se spasiti bijegom.

4. F-56 Skica logora Jasenovac, objavljena u knjizi Zločini u logoru Jasenovac Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina na okupatora i njihovih pomagača iz 1946. godine. Nacrt je izrađen prema zatečenom stanju u svibnju 1945. godine i sjećanjima logoraša.



TUMAČ NACRTA LOGORA JASENOVAC

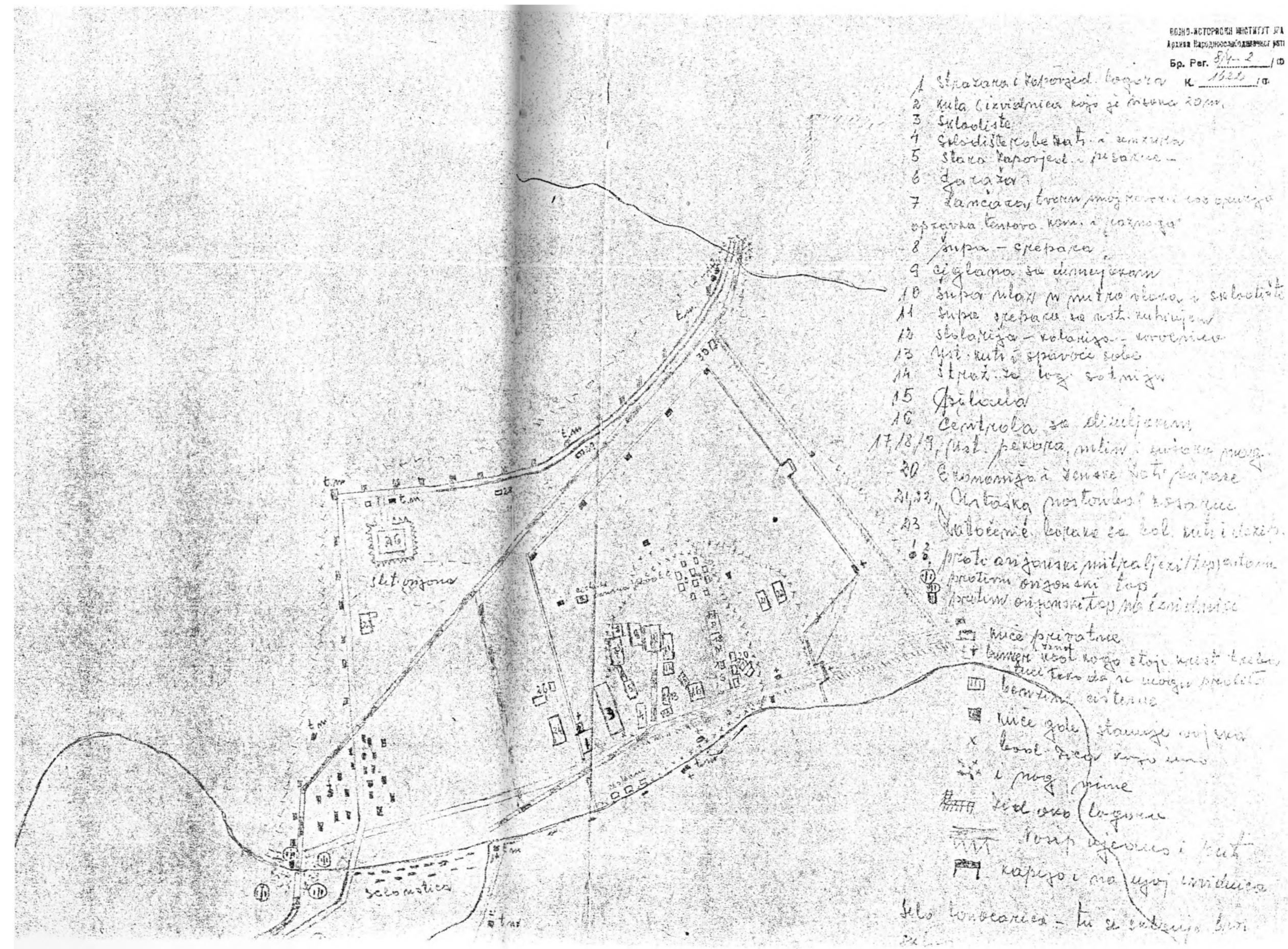
- |   |  |
|---|--|
| 1. STRAŽARница I UPRAVITELJSTVO LOGORA (ULAZ U LOGOR) | MALA ZEMLJA ZA CIGLU                               |
| 2. RAFINERIJA   | 29. TZV BAJER ODAKLE SE UZIMALA ZEMLJA ZA CIGLU    |
| 3. GLAVNI SKLADIŠTE                                   | 30. REMENARIJA                                     |
| 4. SKLADIŠTE I RADIONICE                              | 31. STALA  |
| 5. SUPA ZA CIGLE                                      | 32. KANCELARIJA NADZORNika                         |
| 6. LANCARA  | 33. KANCELARIJA GRUPNIKA I RADIONICE               |
| 7. UPRAVITELJSTVO LOGORA                              | 34. VELIKO JEZERO S DRVENIM MOSTOM                 |
| 8. PAKETARNICA  | 35. ZATOČENICKO GROBLJE                            |
| 9. ZVONARA  | 36. BOLNICA  |
| 10. SKELA NA SAVI                                     | 37. AMBULANTA                                      |
| 11. GRANIK NA SAVI                                    | 38. G BARAKA ZA NASTAMBU                           |
| 12. SUPA ZA CIGLE                                     | ZATOČENIKA   |
| 13. CIGLANA   | 39. POMOĆNA KUHINJA                                |
| 14. SUPA RADIONICE (TZV. TUNEL)                       | 40. KUHINJA  |
| 15. SVAZARA   | 41. BARAČKA OBRTNE GRUPE                           |
| 16. NASTAMBA USTAŠKIH ČASNIKA                         | 42. STALA  |
| 17. STOLARIJA   | 43. KUHINJA  |
| 18. KUHINJA I NASTAMBA USTAŠA                         | 44. MLJEKARNA I MESNICA                            |
| 19. DVije ŠUPE ZA CIGLE                               | 45. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA                          |
| 20. DVije ŠUPE ZA CIGLE                               | 46. NOVA MESNICA                                   |
| 21. PILANA  | 47. LEDANAC  |
| 22. SUPA  | 48. SVINJAC  |
| 23. POGON SA DIMINJAKOM (ELEKTRIČNA CENTRALA)         | 49. USTAŠKE RADIONICE I NASTAMBE                   |
| 24. KRECANICA   | 50. ZGRADA ŽENSKOG LOGORA                          |
| 25. EKONOMIJA   | 51. KUHINJA  |
| 26. UGLJENARA   | 52. LOGOR in-e                                     |
| 27. DRVARA I PEKARA                                   | 53. IZLAZ IZ LOGORA I STRAŽARница (ISTOČNA VRATA). |
| 28. ISKOPANA JAMA, ODAKLE SE UZI-                     |  |



5. F-57 Raspored automehaničarskih radionica, jedini je dosad poznat nacrt Logora III Ciglana napravljena za potrebe ustaških nadležnih službi. Nema oznaku godine nastanka, ali su zato upisani nazivi pojedinih objekata.<sup>161</sup>

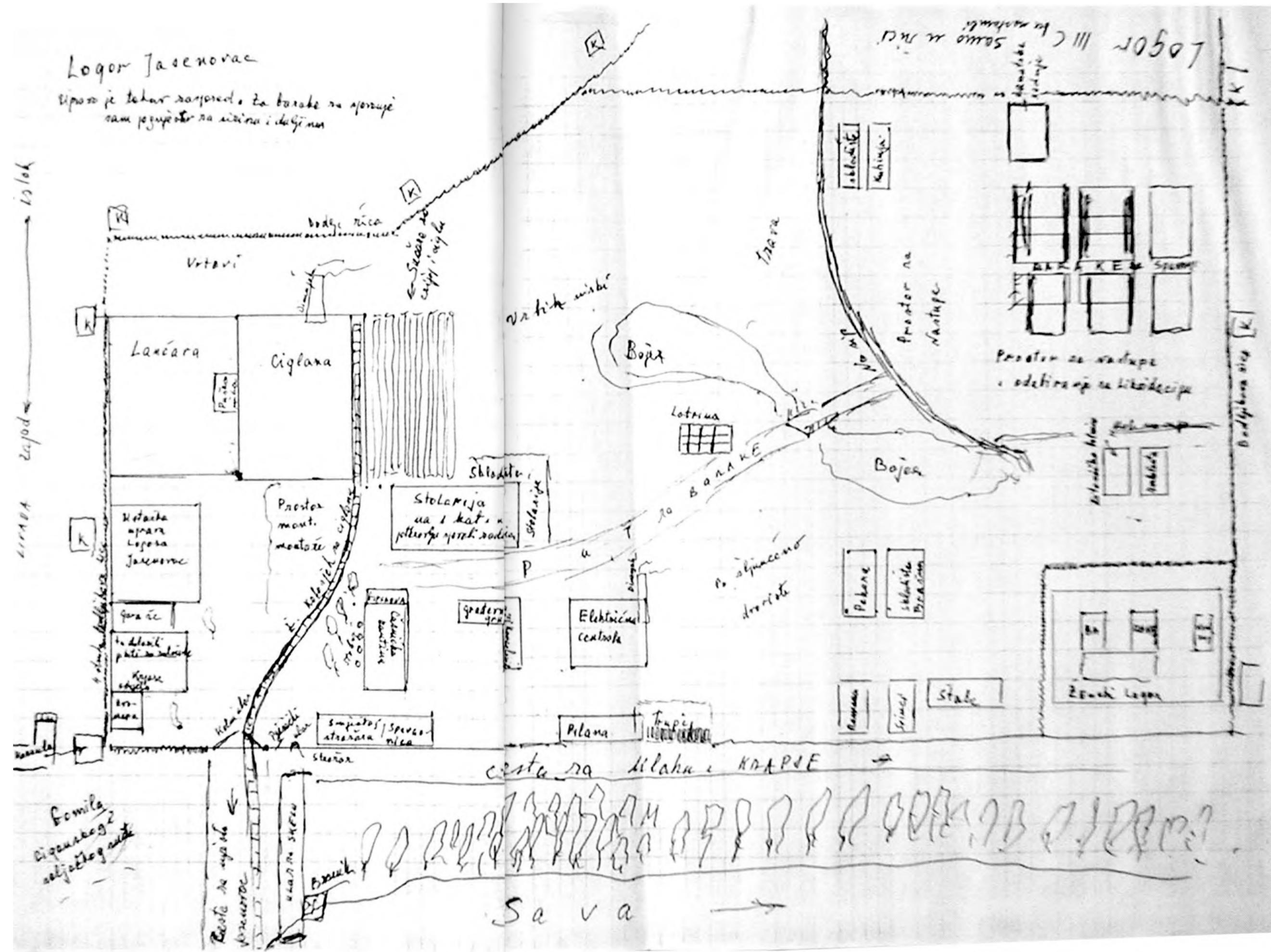
<sup>161</sup> HIDA, MUP RH, I-91/438.

6. F-58 *Nacrt mjestra i logora Jasenovac*, s ucertanim objektima iz 1945. godine čuva se u *Vojnoistorijskom institutu Srbije i Crne Gore*.<sup>162</sup>



<sup>162</sup> VII Srbije i Crne Gore, Arhiva NOP-a, reg. br. 8/4-1 k.1622.

7. F-59 Skica logora Jasenovac iz 1943. godine, koju je prema sjećanju izradio bivši zatočenik Antun Štipak, čuva se u JUSP Jasenovac.<sup>163</sup>



<sup>163</sup> JUSP Jasenovac, inv.br. ?



F-60 Ploča s natpisom na njemačkom jeziku<sup>164</sup>

Ploča je bila postavljena nedaleko zapadnog zida Logora III Ciglana (vidi se u pozadini). Tekst u prijevodu glasi:  
*U.O. (Ustaška obrana) Područje radnog logora - Pristup zabranjen, beziznimno svima.*

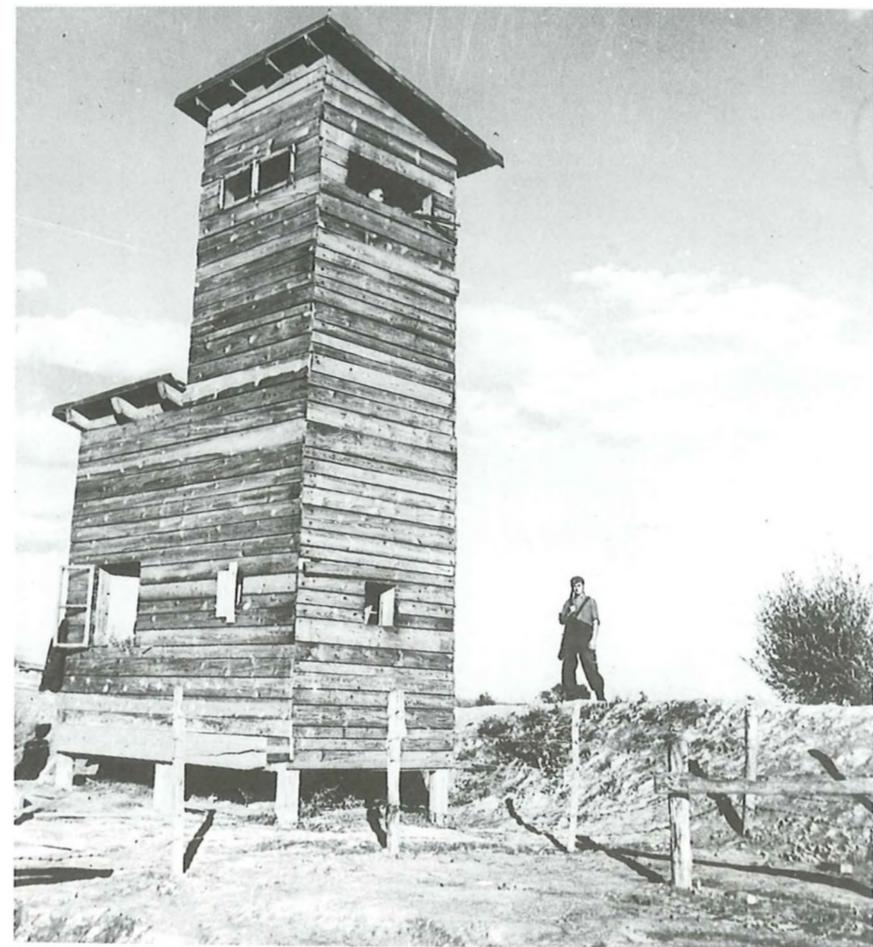
<sup>164</sup> HPM/MRNH 12 209/1.



F-61 Zidani bunker s ustaškom posadom, drvena *Kula*  
- izvidnica i redovi bodljikave žice - osiguranje logora.<sup>165</sup>

U pozadini nasip željezničke pruge Jasenovac - Novska. Krajnji sjeverozapadni dio logora. Snimljeno prije izgradnje logorskog zida, u kolovozu 1942. godine.

<sup>165</sup> HPM/MRNH 12 738-24, fotograf: Edmund Stöger



F-62 Visoke kule - izvidnice sagradili su zatočenici logora.<sup>166</sup>

Bile su sagradene od dasaka i podignute, zbog močvarnog terena na drvene stupove. Bile su visoke oko 10 metara i razmještene na svakih 100 metara oko logora. Snimljeno u kolovozu 1942. godine. Nakon izgradnje logorskog zida bile su srušene.

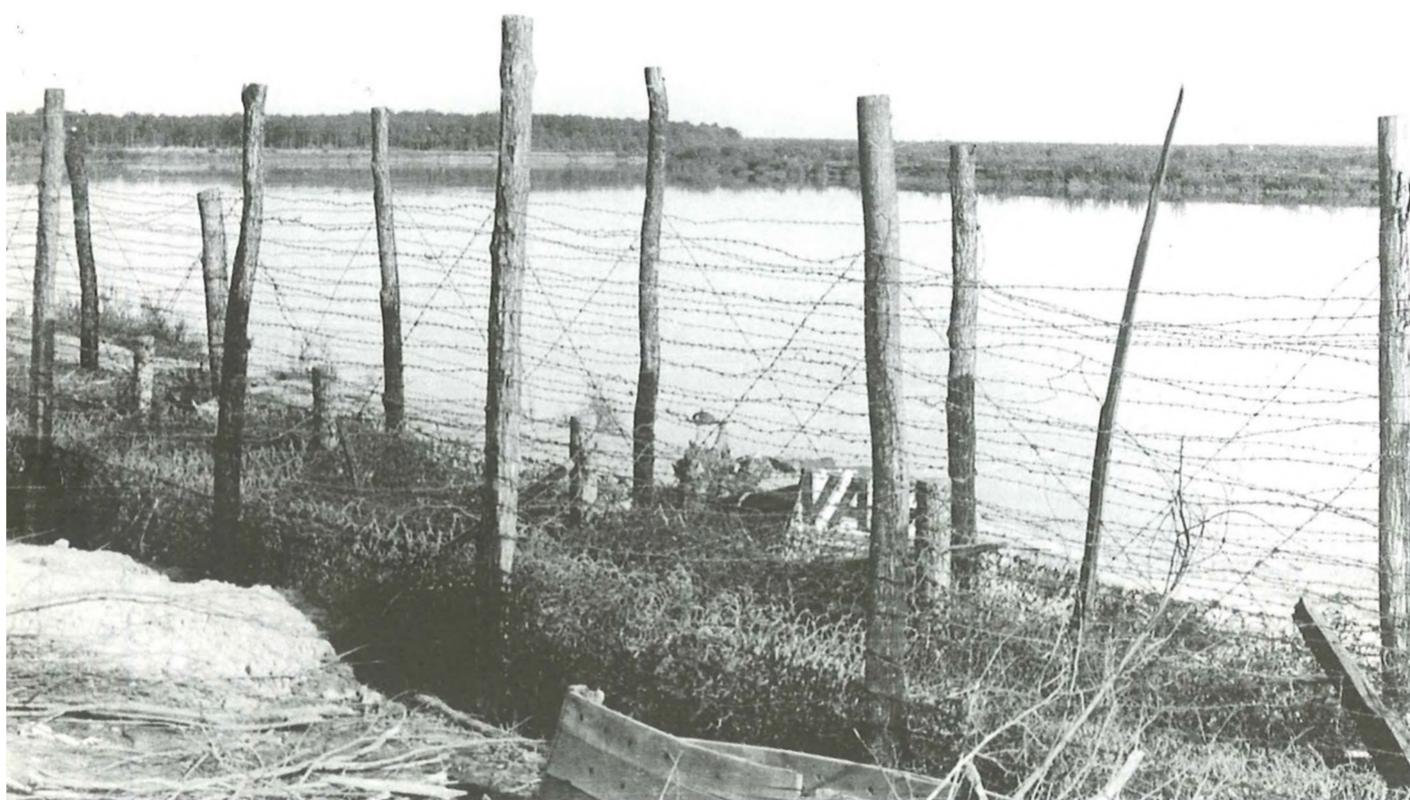
<sup>166</sup>HPM/MRNH 6553, fotograf Edmund Stöger



F-63 Žičana ograda - osiguranje logora<sup>167</sup>

Žičanu ogradu oko logora činila su dva reda žica, razmaknuta oko jednog metra, visine od 2,5 do 3 metra. Na visini od metra taj je razmak bio ispunjen smotuljcima bodljikave žice. Okruživala je sve radionice i nastambe u logoru. Nedaleko zatočeničkih baraka okomito se spuštalala prema rijeci Savi. Žica je išla uz rijeku Savu u duljini od oko 1 200 metara. Nakon izgradnje logorskih objekata u istočnom dijelu logora, a izvan žice, podignut je i drugi red žice kojom su ogradeni i ti objekti.

<sup>167</sup> HPM/MRNH 7 407, fotograf Edmund Stöger



F-64 Žičana ograda uz rijeku Savu<sup>168</sup>

Snimljeno u svibnju 1945. godine.

<sup>168</sup> HPM/MRNH 12209-12

F-65 Prvosagradeni, južni ulaz u Logor III Ciglana, kolovozi 1942.

...pri stupanju u logor Jasenovac svaki zatočenik zapazio je prvo velika ulazna vrata uz samu ciglanu, na vratima stajao je natpis: Sve za Poglavnika Ustaška obrana. Vrata je otvarao jedan stari Židov koji je imao kapu portirsku na kojoj je pisalo portir, on je otvarao velika vrata, mala su bila otvorena jer su ustaše, svaki čas prolazile van i unutra. Uz vratara se nalazio stražar...<sup>69</sup> Iza vrata, u pozadini vide se otvorena vrata Tunela do kojeg je vodio odvojak željezničke industrijske pruge uskog kolosijeka iz Jasenovca, desno još nedovršena zgrada Stolarije (u prizemlju) i Upravne pisarne (na katu). Fotografija je prensimljena s izvornog ustaškog filmskog materijala iz 1942. godine, a korištenog u dokumentarnom filmu *Jasenovac* Gustava Gavrina iz 1945. godine. To je ujedno i jedini autentični dokument o izgledu južnih logorskih vrata



<sup>69</sup> Korošec, Josip, *Sjećanja na logor Jasenovac*, HPM/MRNH, Dokumentarna zbirka II, 3798.

F-66 Zapadni ulaz u Logor III Ciglana, veljača 1945.<sup>170</sup>

Ovo je jedina sačuvana fotografija zapadnog ulaza u Logor III Ciglana, sagradenog tek u drugoj polovini 1944. godine. *Kula* - izvidnica, na koju se s lijeve strane nastavljao logorski zid, bila je visoka 24 metra. Do njenog vrha vodile su uske zavojite stepenice. Zidana zgrada do nje je zgrada *Upraviteljstva logora*. Desno od nje protezao se visoki zid od cigle s manjim ulaznim vratima, do kojih su bila velika, masivna trokrilna vrata. Kroz ova je vrata prolazila željeznička pruga uskog kolosijeka koja je dolazila iz mjesta Jasenovac. Zanimljiva je činjenica da se gotovo u svim opisima logora spominje samo stari, južni ulaz u Logor. Na opis ovoga, zapadnog ulaza, nisam naišla niti u jednom izvoru. Sve su ove zgrade sagradili logoraši *Gradevinarske grupe*, od cigli proizvedenih u *Ciglani*. Voditelj radova bio je Tibor Lovrenčić, koji je nakon odsluženja propisane kazne, ostao na radu u logom kao civil-slobodnjak. Fotografija je snimljena za vrijeme posjete ministra Unutrašnjih poslova doglavnika Mate Frkovića logoru (desno, u dugačkom crnom kožnatom kaputu s kapom tanjuračom sa štitnikom) u veljači 1945. godine. Lijevo od njega Vjekoslav Maks Luburić, zapovjednik logora. Obje su zgrade, kao i ulazna vrata, ustaše po povlačenju iz logora minirali.

<sup>170</sup> HDAZ- 1065, HPM/MRNH 12 170.





F-67 Pogled na zapadni ulaz u logor s ceste prema mjestu Jasenovac.<sup>171</sup>

U prvom planu zapovjednik logora Vjekoslav Maks Luburić u društvu s jednim od ustaških časnika. Iza njega u kožom kaputu Ministar unutrašnjih poslova NDH-a Mate Frković. Snimljeno u veljači 1945. godine. Ispred ulaza u logor, lijevo, nalazi se jedna zgrada položena u smjeru sjever-jug, nepoznate namjene. Niti ona se ne spominje u izvorima.<sup>172</sup>

<sup>171</sup> HDAZ- 1061, HPM/MRNH 12 175.

<sup>172</sup> Miletić, Tom III, 288/289, donosi netočan opis:



F-68 Isto mjesto, samo tri mjeseca kasnije (svibanj ili lipanj 1945. godine).<sup>173</sup> Ostale su samo insevine, a na ostaci ma logorskog zida, desno, okrugle rupe nastale miniranjem zida od strane ustaša. U unutrašnjosti logora, lijevo ruševine *Glavnog skladišta*.

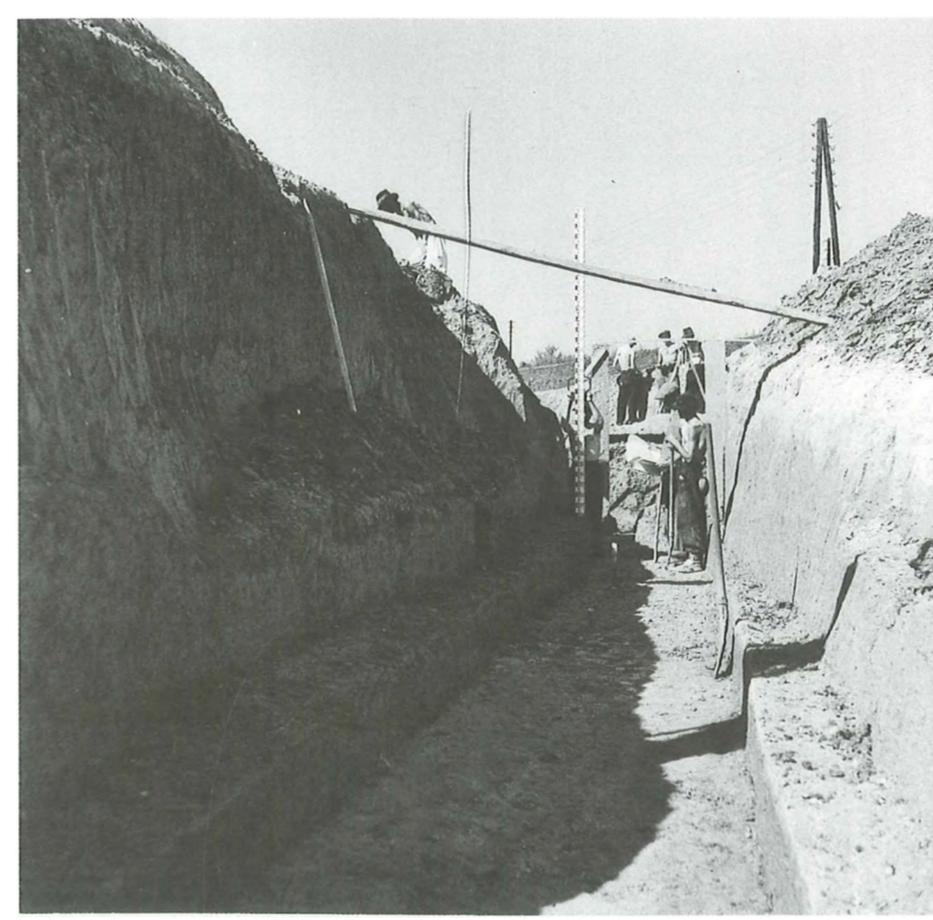
<sup>173</sup> HPM/MRNH 12209-2.

F-69 Radovi na izgradnji logorskog zida<sup>174</sup>

U srpnju 1942. počela je (izvan žičane ograde) izgradnja logorskog zida i izvidniča, koje su mogle poslužiti i kao bunkeri. Zid je bio visok oko 3 metra, izrađen od cigli koju su proizvodili sami logoraši u Ciglani. Kada je bio gotov okruživao je logor s tri strane: zapadne (420 m), sjeverne, uz željezničku prugu (1.350 m) i istočne (1.300 m). Na istočnoj strani mijenjao je smjer i okomito se spuštao prema rijeci Savi (290 m), pri čemu je presijecao cestu za Košutaricu. Tu su se nalazila Istočna vrata logora. Ako se zna standardizirana veličina cigle, te da je zid bio širok oko 56 cm, a visok oko 3 m i 60 cm (s temeljem) može se, uz određena odstupanja zbog veziva između cigli izračunati daje za potrebe izgradnje zida Ciglana morala proizvesti oko 3.100.000 cigli, odnosno daje iskopano preko 12.500 tona zemlje, potrebne za njihovu proizvodnju.



174 HPM/MRNH 12 736-25, fotograf: Edmund Stöger.



F-70 Radovi na izgradnji logorskog zida, kolovoz 1942.  
godine.<sup>175</sup>

Grupa radnika *Građevinarske grupe* polaže temelje za  
budući zid. U pozadini nasip željezničke pruge.

<sup>175</sup> HPM/MRNH 11299-7, fotograf: Edmund Stöger.

F-71 Ostaci zapadnog logorskog zida. Snimljeno u svibnju ili lipnju 1945. godine.<sup>176</sup>

Dolje desno u zidu rupa od mine koju su prije svoga povlačenja postavile ustaše.



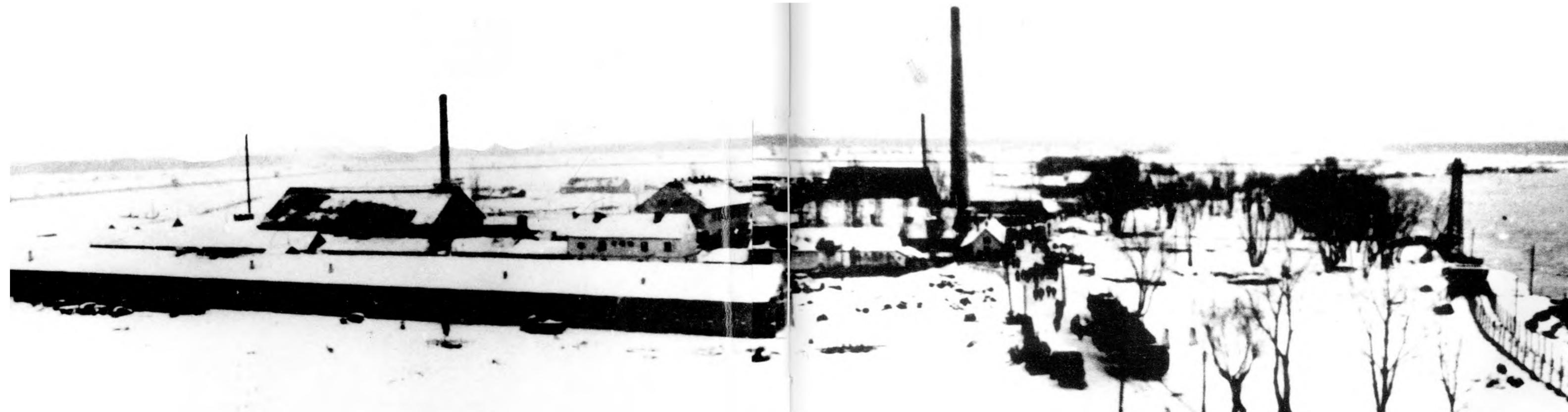
<sup>176</sup>HPM/MRNH 11 209-20.

F-72a+b Pogled na Logor III Ciglana, veljača 1945. godine. Snimljeno s *Kule -izvidnice*.<sup>117</sup>

Ova fotografija moj je osobni »falsifikat«. Nastala je, u procesu proučavanja izgleda logora na temelju sačuvanih fotografija. Zbunjena brojem dimnjaka na dvije fotografije koje su očigledno bile snimljene s istoga mesta i s neke uzvisine, okretala sam ih i preokretala dok nisam užviknula: *Imam je*. Naime dugačka zgrada na jednoj, imala je svoj početak na drugoj fotografiji. Režući prvu fotografili i nastavljajući na spomenutu zgradu njezin dio s druge dobila sam, dotad nevideni pogled na cijeli Koncentracioni logor Jasenovac. U prvom planu zgrada *Glavnog skladišta* (zgrada dugačka 150, a široka 8 metara). Iza skladišta s lijeva na desno: krov *Lančare*,

iza njega veći dimnjak *Ciglane* i manji dimnjak njenog pogona. Zgrada, katnica s četiri veća i tri manja prozora je zgrada *Zapovjedništva logora*. Nedaleko nje, položena u smjeru istok-zapad je visoka katnica - zgrada *Stolarske radionice i Upravne pisarne*. U centru fotografije je dimnjak *Pogona*, a iza njega manji dimnjak starog pogona. Lijevo je zgrada *Časnike kuhinje*. Desno, željeznička lokomotiva na odvojku željezničke pruge koja je ulazila u logor, te žica uz rijeku Savu. Iza žice se vidi i skela koja je spajala dvije obale rijeke Save i visoki vodo-toranj. U izmaglici sasvim lijevo vidi se logorski zid s bunkerima, (smjer istok-zapad) koji okomito skreće i nastavlja se u smjeru sjever-jug.

<sup>117</sup> HPM/MRNH 12 173 i 12 174, HDA, Z- 1051 i 1052.

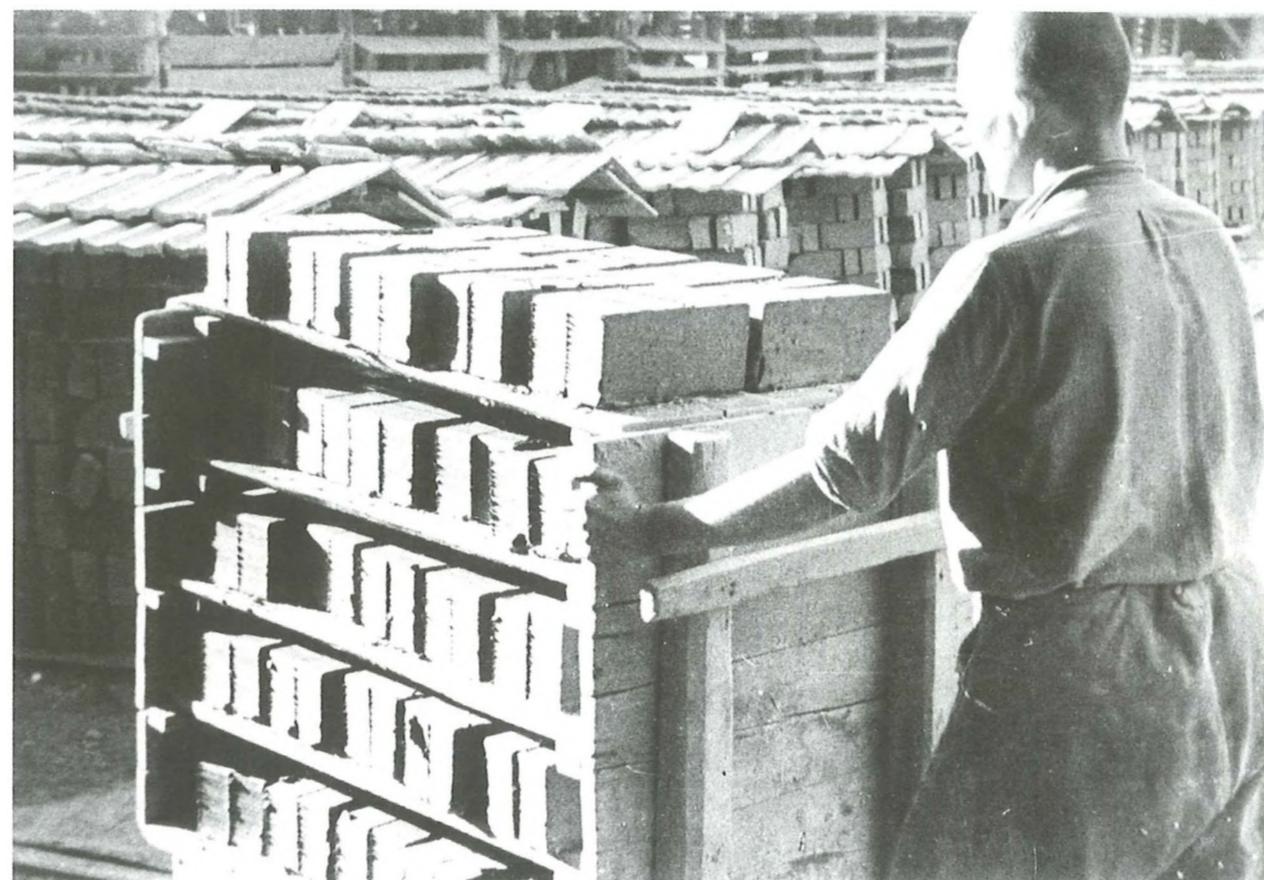




F-73 Rad u logorskoj *Ciglani*, kolovoz 1942. godine.<sup>178</sup>

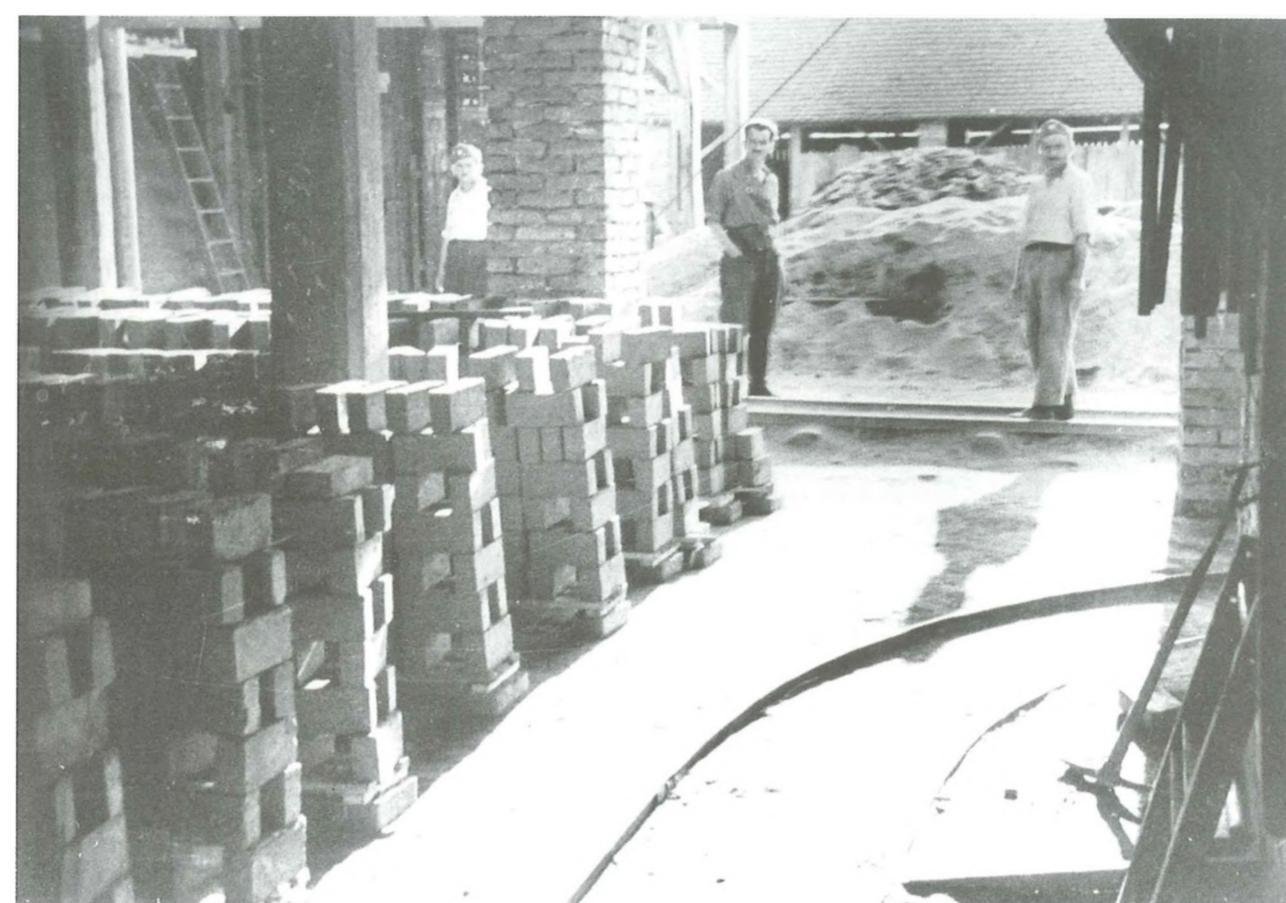
Skupina mršavih radnika, go-  
lih do pasa, s velikim zakrpama  
na hlačama (po izgledu, vjeroja-  
tno Roma), demonstrira fotogra-  
fu proizvodnju cigle. Ispred su-  
šionice gomila poslaganih cigli.  
Radna grupa *Ciglana*, po kojoj je  
i cijeli logor dobio ime zapošlja-  
vala je oko 300 radnika. Obuhva-  
ćala je sve one zatočenike koji su  
radili na iskopu zemlje kao i one  
na proizvodnji cigle i crijevova.  
Postupno je izrasla u najveći ra-  
dni pogon. Rad na bajeru, mjestu  
na kojem se vadila zemlja za pro-  
izvodnju cigle, smatrao se, uz rad  
na izgradnji nasipa, najtežim, jei-  
se cijeli dan radilo u vodi i blatu.

<sup>178</sup> HPM/MRNH 12 736-14a, fotograf: Edmund Stöger



F-74 Ispred sušionice cigli iza zgrade *Stolarje*, muškarac gura drveni vagonet natovaren ciglama.<sup>179</sup>

<sup>179</sup> HPM/MRNH 6468.

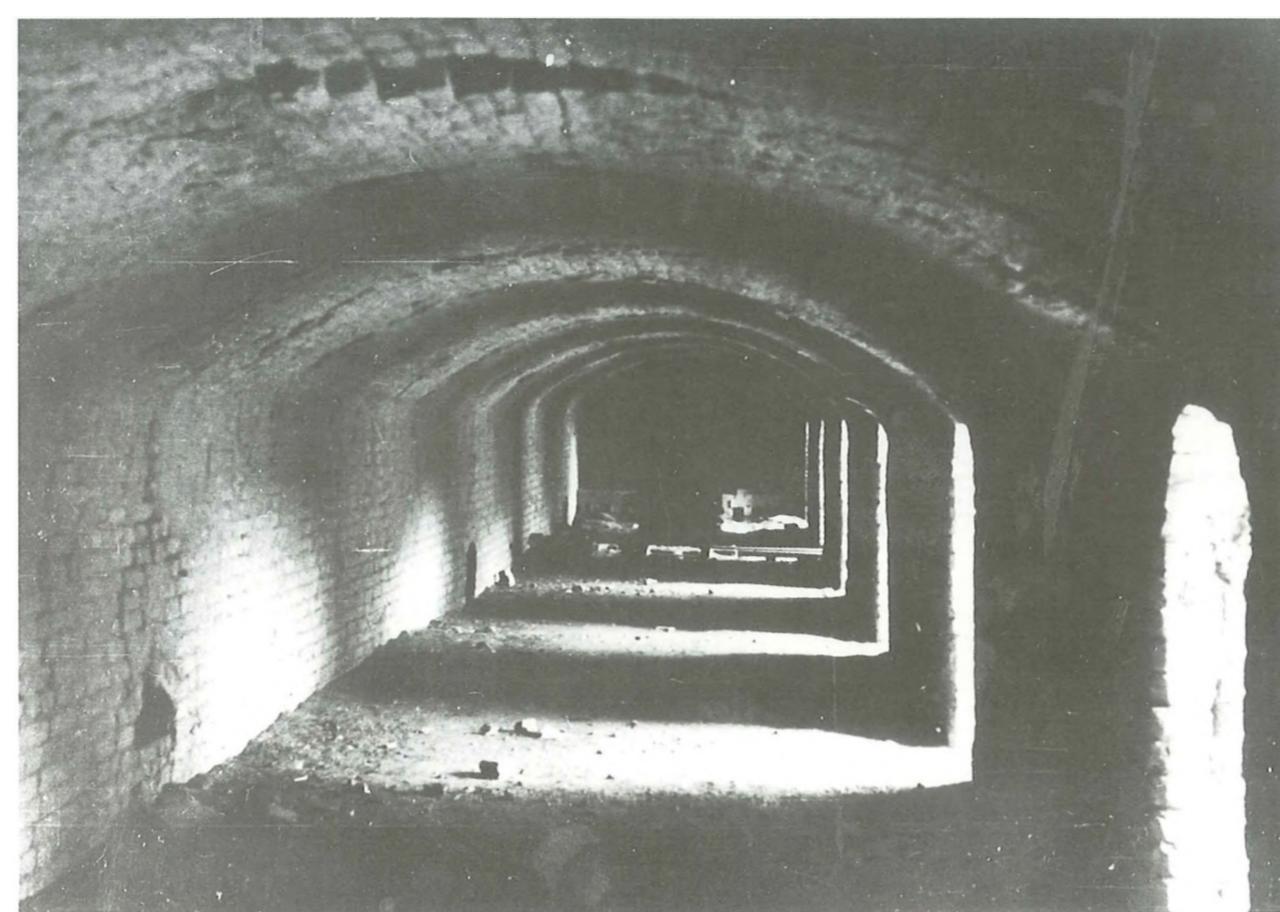


F-75 Prilično dugo mije trebalo da odredim prostorni smještaj zgrada s ove fotografije.<sup>180</sup>

Zgrada s krovom kojoj su zatočenici dali ime *Tunel*, bila je dugačka remiza bez pobočnih zidova. U nju je vodio odvojak željezničke pruge.<sup>181</sup> Trojica muškaraca, od kojih dvojica imaju na glavama ustaške kape, stoje na pruzi koja se protezala između zgrade *Ciglane* i *Tunela*. Mala pruga koja ulazi u zgradu je pomoćna pruga za vagonete na kojima se vozila cigla. Upravo u ovom *Tunelu* su spavalii, po hladnoći i snijegu prvi zatočenici ustaškog Logora III Ciglana.

<sup>180</sup> HPM/MRNH 11 736-12.

<sup>181</sup> Kroz šupu u kojoj smo noćivali proveden je nonnalni kolosijek., Čolaković, 63.

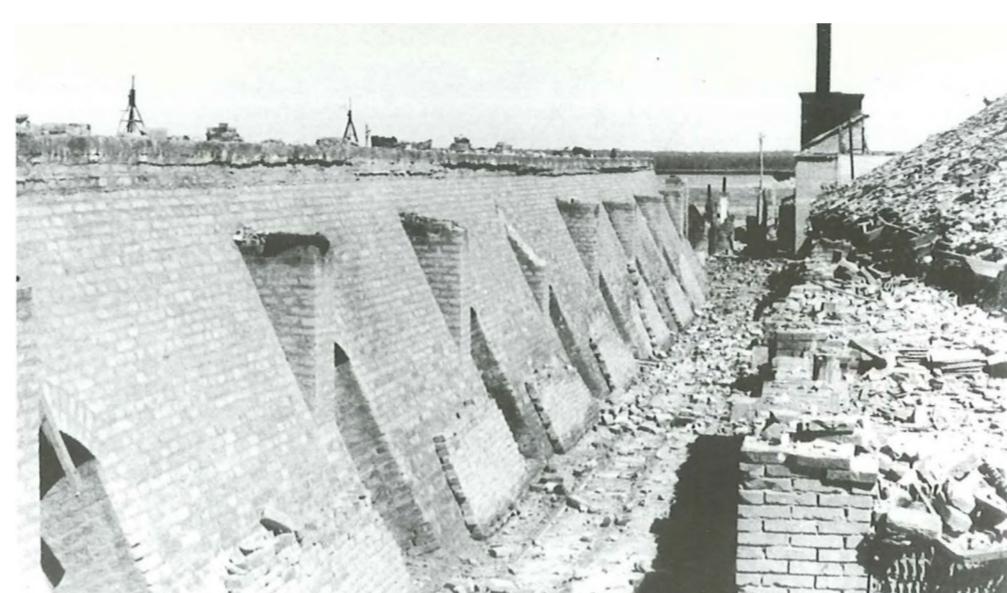


F-76 Nažalost, nije sačuvana niti jedna fotografija zgrade *Ciglane*. Njezin izgled može se rekonstruirati samo na osnovi sačuvanih skica logora. Bila je to zidana dvokatnica s dva dimnjaka: veliki dimnjak same *Ciglane* i dimnjak strojarnice (iza zgrade). Ova fotografija unutrašnjosti snimljena je po završetku rata, a snimio ju je bivši zatočenik logora dr. Nikola Nikolić.<sup>182</sup> Kako izgleda kao tunel, zatočenici su je prozvali *Tunelom užasa*. Naime, zatočenici, predodredeni za likvidaciju, često su bili zatvarani upravo u ovom prostom.

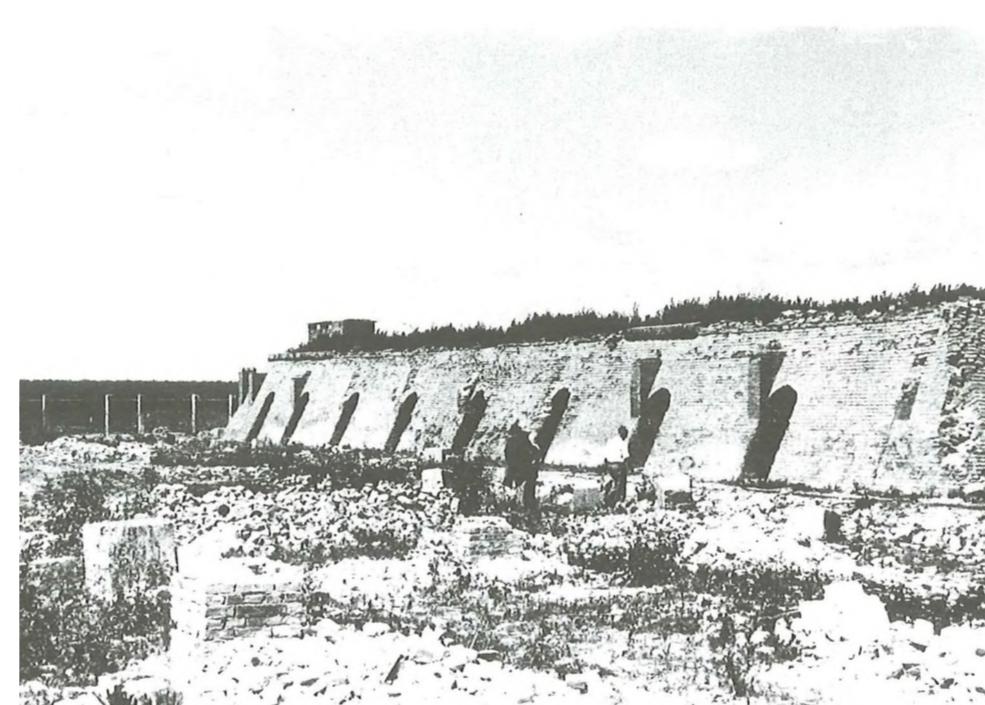
<sup>182</sup> HPM/MRNH 10 220.

F-77, F-78, F-79 Kako su zgrade logora postupno bile srušnjene sa zemljom vrlo zorno svjedoče ove tri fotografije ostataka zgrade *Ciglane*.<sup>183</sup>

Sve tri snimio je dr. Nikola Nikolić koji se, očigledno, u tri navrata vraćao na mjesto bivšeg ustaškog Logora III Ciglana (iako je za sve tri naveo da su snimljene u lipnju 1945. godine). Na prvoj lijevo, ruševine *Ciglane* (kružne peći za pečenje cigle) i njene strojarnice s dimnjakom, a desno ruševine sušionice (*Tunela*). Mala zgrada strojarnice s dimnjakom još je cijela. Na drugoj, snimljenoj sa zapadne strane, odnosno s mjesta gdje se nekad nalazila zgrada *Lančare* od koje je preostalo tek nekoliko cigli, dimnjaka strojarnice više nema. Na trećoj je i zgrada *Ciglane* gotovo potpuno srušena. U pozadini se vidi nasip željezničke pruge, što implicira da je sjeverni logorski zid već potpuno srušen.



F-77



F-78



161

F-79



F-80

F-80 Gradevinarski radovi u Logoru III Ciglana na izgradnji buduće zgrade *Stolarije* i *Upravnepisarne*.<sup>184</sup>

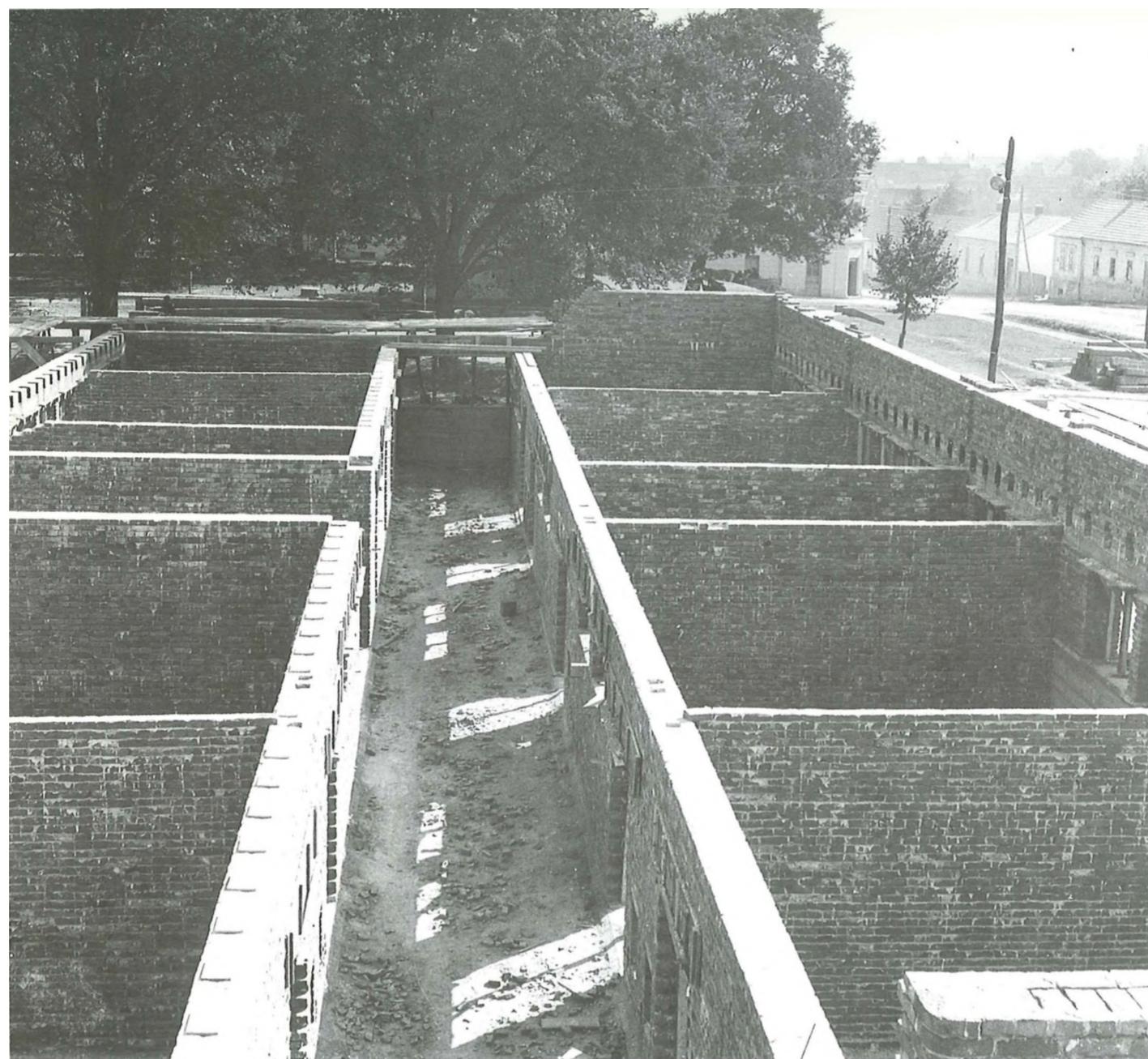
*Gradevinarska grupa sa Stolarijom* (koja počinje sa radom tek u kolovozu 1942. godine), bila je najbrojnija radna grupa u logoru koja je znala zapošljavati i do 500 zatočenika, uglavnom inženjera, geodeta, tehničara, zidara i sobotnikara. Sagradila je sve bunkere i izvidnice, zgradu stolarije, mlin, pekamu, glavno skladište, radionice obrtne grupe, novu električnu centralu, tri zgrade u istočnom dijelu logora, te ustašku bolnicu i zatvor u mjestu Jasenovac, kao i zid oko logora. Većina radova odvijala se pod vodstvom ing. Hinka Piccilia. Jedan od najvećih radova grupe bila je izgradnja velikog nasipa za zaštitu logora od poplava.

Kada je zgrada bila dovršena, u prizemlju su bile smještene prostorije *Stolarije*, a na katu *Upravnepisarne* ili kako su je logorskim žargonom zvali *Trustom mozgova*.<sup>185</sup> U velikoj dvorani nalazio se stol logornika Wienera s telefonom i stolovi grupnika svih radnih grupa. Tu se vodila sva zatočenička administracija. *Istočni, manji dio* (dvorane) bio je zabačen risaćim stolovima, na kojima je dvadeset inženjera svih mogućih struka risalo megalomske gradevinske i tehničke nacrte za Piccilija...<sup>186</sup> U potkovlju zgrade spavalo je oko 150 zatočenika iz *Stolarije* i *Upravne pisarne*.

<sup>184</sup> HPM/MRNH 12 738-6, fotograf: Edmund Stöger.

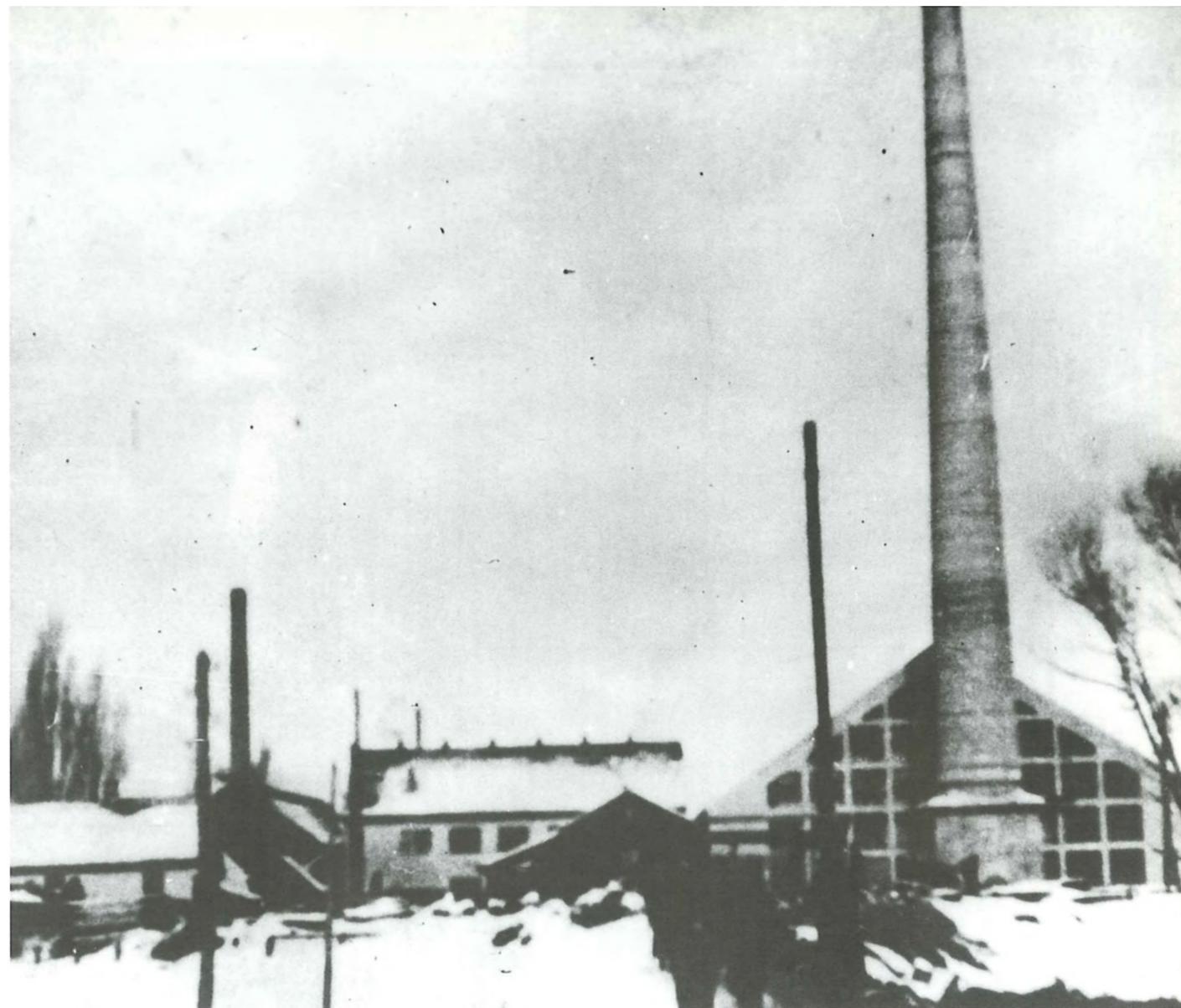
<sup>185</sup> Riffer, 125.

<sup>186</sup> Isto.



F-81 Pogled na gradilište u mjestu Jasenovac, kolovoza 1942.<sup>187</sup> Zgrada ustaškog zatvora bila je dovršena krajem godine.

<sup>187</sup> HPM/MRNH 11 372-7a.



F-82 Pogled na zgradu električne centrale - *Pogona*, veljača 1945. godine.<sup>188</sup>

U prvom planu grupa ljudi na puteljku koji je prolazio između zgrade *Stolarije* (jednokatnica s krovom prekrivenim snijegom) i *Pilane* (niska zgrada s kosim krovom ispred *Stolarije*) i nastavlja se prema zatočeničkim barakama. Lijevo: *Časnička kuhinja* ispred koje je u ljetnim mjesecima bio posaden mali travnjak i nekoliko stabala mladih jablana. U pozadini zgrada *Ciglane* s dimnjakom. Desno: *Pogon* zgrada visoka 15 i duga 20 sa zidanim dimnjakom od 25 metara, te stari limeni dimnjak stare električne centrale. Novi *Pogon* je po završetku izgradnje opskrbio jivao električnom strujom ne samo logor, već i samo mjesto Jasenovac.<sup>189</sup> Pogon je bio na drva, kojeg je okolica logora imala u izobilju, a nije stajao ništa, jer su ga pribavljali i dopremali sami zatočenici.<sup>190</sup> Zgrada je sagradaena 1943. godine prema projektu grupnika *Montaže Miška*, a dimnjak je projektirao, također zatočenik logora građevinski ing. Spindel (Spindl) koji je, neposredno prije početka probosa logoraša izvršio samoubojstvo.

<sup>188</sup> HDA/HPM/MRNH 12 177.

<sup>189</sup> Miletić, Tom IH, 187.

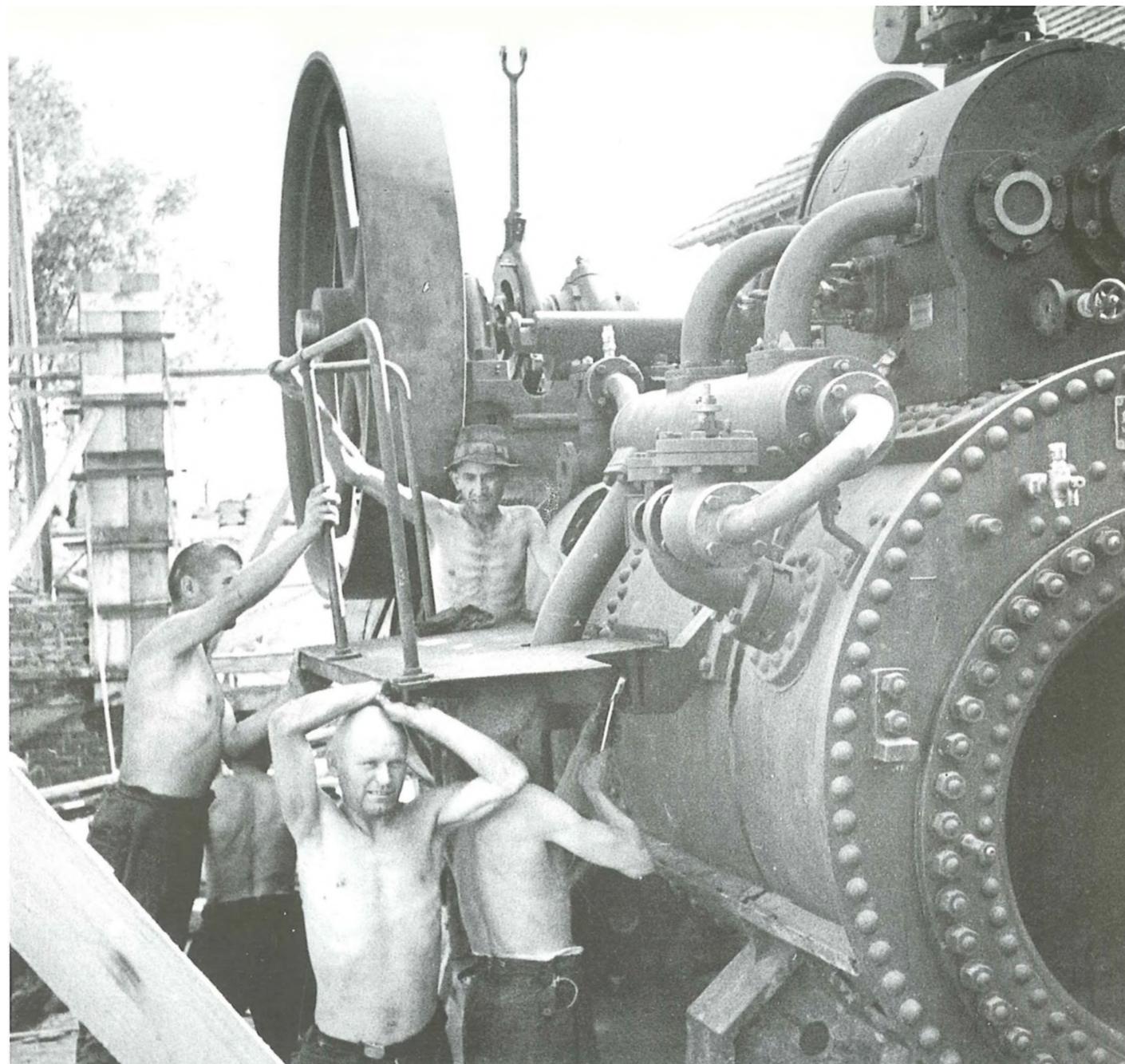
<sup>190</sup> Huber, Čedomil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, SPJ, 1977., 20.



F-83 Zatočenici Šumarske grupe na radu - sječa i cjejanje drva za Pogon.<sup>191</sup> Osim Građevinarske grupe, vanjske rade obavljala je Šumarska grupa. Bila je to jedna od grupe »visokog rizika«, jer se zatočenici vrlo često nisu vraćali s posla ili je njihov broj bio znatno manji nego prije odlaska na rad. U kolovozu 1943., napadom partizanskih jedinica na ustašku stražu u pratnji Šumarske grupe, oslobođeno je 20 zatočenika. Zasad je to jedini poznati slučaj spašavanja grupe zatočenika intervencijom partizanskih jedinica.<sup>192</sup>

<sup>191</sup> HPM/MRNH R-4 887.

<sup>192</sup> *Slobodna Dalmacija*, br. 21 od 12. kolovoza 1943. godine objavljuje vijest: *Naši borci izveli uspješan napad na zloglasni logor u Jasenovcu*, HPM, Dokumentarna zbirka II, inv. br. 1 644. Iako kratka, vijest donosi megalomske podatke o ubojstvu čak 73 Nijemaca i 30 ustaša, među kojima i zloglasnog upravnika logora Pavlovića. Prema Dodatku sjećanja Alberta Maestra u Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, 136-138, akcijom protučetničkog bataljona spašeno je 20 zatočenika, a ubijeno 13 ustaša.



F-84 Parni stroj - *lokomobil*, pogon električne centrale, kolovoz 1942. godine.<sup>193</sup>

Prema preživjelom zatočeniku Logora III Ciglana Jovanu Živkoviću, električna struja dobivala se pomoću četiri parna stroja - *lokomobila*. Jedan je već od ranije davao pogon maloj elektrani Ozrena Bačića, a po izgradnji nove, veće elektrane, dopremljena su još tri iz opljačkanih pilana u Bosni.

<sup>193</sup> HPM/MRNH 12 738-, fotograf: Edmund Stoger.

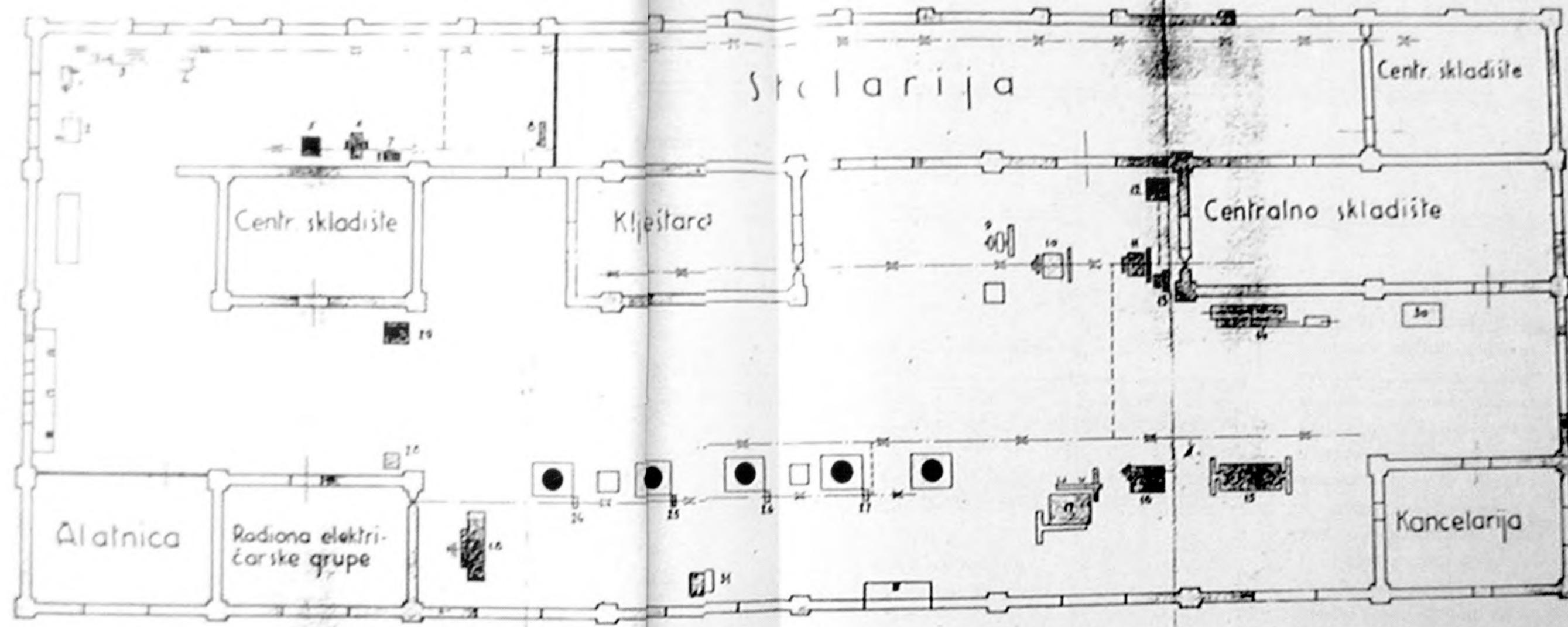
F-85 Ostaci *Pogona* snimljeni u lipnju 1942. godine.<sup>194</sup> Zgrada je vjerojatno porušena u savezničkim bombardiranjima u veljači i travnju 1945. godine. Desno ruševine *Stolarije* i *Upravne pisarne*. Prema bivšem zatočeniku logora Egonu Bergeru *Jednog dana u mjesecu martu pojave se iznenada tri partizanska aviona, u niskom letu nad logorom... Spustili su se ravno nad lančaru i Upravnu pisarnu i malim bombama obe zgrade srušili. Pri tom je poginulo osam drugova... Poslije prvog napada aviona slijedila su još druga dva i tako su uništeni svi tvornički objekti na području logora.*<sup>195</sup>

<sup>194</sup> HPM/MRNH 6532, HDAZ- 65.

<sup>195</sup> Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966., 81-82. Na strani 77: *Tada se najednom pojave dva mala aviona iza Kozare i stadoše bacati bombe na Šavski most... Za nas su ovi mali avioni, na kojima smo prviputa vidjeli petokraku, značili novu nadu. Dalj smo im simbolično ime »Prcandusie, kako smo u logoru zvali naše omladince.*



# TVORNICA LANACA 1941-2. sa postrojenjem u pogonu



F-86 Nacrt Tvornice lanaca s postrojenjima u pogonu, 1941/1942. godine.<sup>196</sup>

Prema nacrtu su 1941. na 1942. godinu u pogonu bila samo četiri postrojenja: Stolarija, Klještar, Alatnica i Radionica električarske grupe.

1 Žeping hub 300 %  
2 Separacij hub 350 %  
3 Tovarski stol 600/250 %  
4 Elektromotor 4 kW  
5 Brusilica do 22 %  
6 Delir - mlinica

7 Brusilica molo  
8 Pila za željezo  
9 Stroj za sanjanje debeli lanaca 20 %  
10 " " 30 %  
11 " " Šepanje željeznih šipki i 22 %  
12 Pogonski elektromotor 7 kW

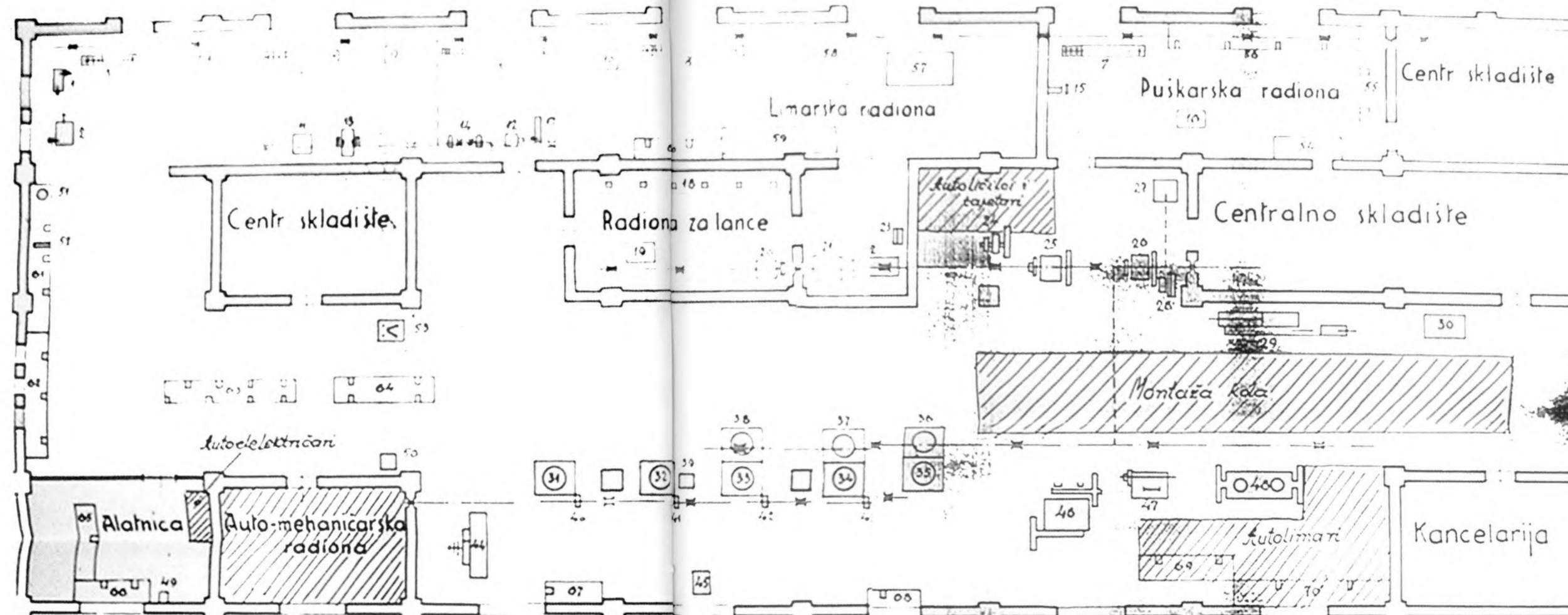
13 Stroj za spajanje željeznih šipki do 5 %  
14 Hidraulični stroj za ispitivanje lanaca 300 t  
15 Trikciona presa  
16 Ekscentar - presa  
17 Padni bal  
18 Stroj za kalibriranje lanaca

19-23 Kovačke peći  
24-27 Koražki  
28 Ventilator 2X3 za kovačke peći  
29 Fundament - kopča hidraulične prese  
30 Vago  
31 Škore

<sup>196</sup> HDA, 1549, ZIG NDH/MUP RH I-91/413-414.

# TVORNICA LANACA 1942-3., sa postrojenjem u pogonu

Načrt broj 7



F-87 Načrt Tvornice lanaca s postrojenjima u pogonu, 1942.-3. godine.<sup>197</sup> Postrojenja Lančare postupno su stavljanu u pogon kroz cijelu 1942. godinu. Stolarija je premještena u prizemlje nove zidane katnice, a na njenom mjestu organizirana je Limarska radionica. Osim nje u pogon su stavljeni i Ptiskarska radionica, Radionica za proizvodnju lanaca, Alatnica, Automehaničarska radionica (autoelektričari i autolimari, montaža kola, autoličiovi i tapetari), te Kovačnica s pet kovačkih peći

<sup>197</sup> HDA, 1549-ZIG NDH/MUP RH I-91/413-414.

LEGENDA		Rodna odjeljenja	Automehaničke grupe
1	Čeping hub 300 °	23	Radložnik
2	Čeping hub 350 °	24	Stroj za savijanje lanaca do 35 %
3	Tokarska klupa 600/250 °	25	... " " " 30 %
4	Revolver tokarska klupa -eo 200 °	26	... sjedjenje željeznih ipki 12 °
5	Tokarska klupa 2700/260 °	27	Igoniski elektromotor 7 kW
6	-- 2700/200 °	28	Stroj za sjedjenje željeznih ipki do 5 °
7	-- 1000/190 °	29	Hidraulični stroj za ispitivanje lanaca 300 at
8	Zučna preša na vreteno	30	Ventilator 2 KS za kovačke peći
9	Elektromotor 9 KS	31-32	Revolver probijajući rupu
10	Bušilica do 22 °	33	Skure za lim
11	-- 22 °	34	Funnar za ukopacu hidrauličnu prešu
12	Bušilica do 35 %	35-37	Radni stolovi sa ukupno 35 skripta
13	Brus		
14	Stroj za poliranje		
15	Brus		
16	Glodalica		
17	Pila za željezo		
18	Spreže za rezanje		
19	Aparat za el. svarivanje lanaca		
20	-- motanje karika lanaca		
21	Bubanj za čišćenje, duljine 90 cm		
22	-- -- -- -- 160 m		

F-88 Zatočenici na radu u *Lančan*, kolovoz 1942. godine.<sup>198</sup>

*Lančara* je bila velika industrijska zgrada od crvene cijele - najveća u logoru. U njoj su se izradivali razni željezni predmeti: lanci, okovi, rešetke, žice... Sastojala se od više radionica, a zapošljavala je oko 130 zatočenika, uglavnom radnika metalske struke. Bila je to jedina tvornica lanaca na području cijele NDH, koja je opskrbljivala lancima i rešetkama sve ustaške zatvore.

<sup>198</sup> HPM/MRNH 12 738-7, fotograf: Edmund Stöger.





F-89 Zatočenici na radu u *Kovačnici*, kolovoz 1942.  
godine.<sup>199</sup>

1QQ HPM/MRNI 12 738-9a, fotograf: fotograf: Edmund Stöger.

F-90 U Logom III Ciglana, veljača 1945. godine.<sup>200</sup>

Za vrijeme službenog posjeta Ministra unutrašnjih poslova NDH Mate Frkovića (u kožnom kaputu). Opis fotografija nalazimo u članku iz *Hrvatskog vojnika*: ... *U pokrajnjoj prostoriji zakupio je našu pažnju stroj, koji je sam proizvodio gotove lance. Posao oko nadziranja strojeva obavljao je dječak, od kojih 12 godina. Na glavi je imao ustašku kapu. Partizani su mu ubili roditelje i popalili selo! Mi smo ga primili ovđe le sebi i ovđe uči zanat. Vidjet ćete kod nas još mnogo ovakvih malisana, izbjeglica iz Bosne i Hercegovine..., te možemo s pouzdanjem gledati u njihovu budućnost<sup>201</sup> Budućnost u groboj raki. U KL Jasenovac i logoru Stara Gradiška ubijeno je 18 812 djece mlađe od 14 godina.<sup>202</sup>*



<sup>200</sup> HDAZI-1067, HPM/MRNH 12 187.

<sup>201</sup> *Hrvatski vojnik*, br. 7. od 15. veljače 1945.

<sup>202</sup> *Poimenični popis žrtava...*



F-91 Tri zvona pravoslavnih srpskih crkava među hrpolom željeznog otpada na prostom za tehnički otpad koji se nalazio zapadno od zgrade *Lancare*, kao sirovina za proizvodnju metalnih predmeta, svibanj 1945. godine.<sup>203</sup>

Na prvom zvonu može se pročitati ime sela iz kojega je dopremljeno: *i zaštitnice sela Str...* (ostala su slova izbrisana) *episkopa Gornjo-Karlovačkog... god 1939.* Vrlo vjerojatno se radi o zvonu sa crkve Sv. Ane sagrađene 1835. godine iz sela Strmen (ili Stremen) koje se nalazi u Gomjо-Karlovačkoj episkopiji.<sup>204</sup>

*Zatim nas je naš vodič poveo do skladišta starog željeza, da nam odkrije tajnu, iz koje se crpi sve blago ovog logora. Bilo je tu razlupanih samovoza željezničkih vagona i uništenih oklopnih kola, koja su zarobljena od neprijatelja. Svaki komad željeza upotrebljen je ovdje u korisne svrhe.*<sup>205</sup> Zvona pravoslavnih crkava se ne spominju.

<sup>203</sup> HPM/MRNH 6 575

Vidi Izveštje Velike Župe Gora - Petrinja MUP-u NDH o odvođenju stanovništva sela Crkveni Bok, Ivanski Bok i Strmen u sabirne logore od 14. listopada 1942. godine, prema kojem su ustaše iz Jasenovca pod vodstvom Ljube Miloša upale u ova tri sela, popalila ih i oplaćkala, a dio stanovništva protjerali u logor. Vojnoistorijski arhiv Srbije i Crne Gore, a. NDH, k-213, reg. br. 43/7.

? n *Hrvatski vojnik*, br. 7. od 15. veljače 1945.



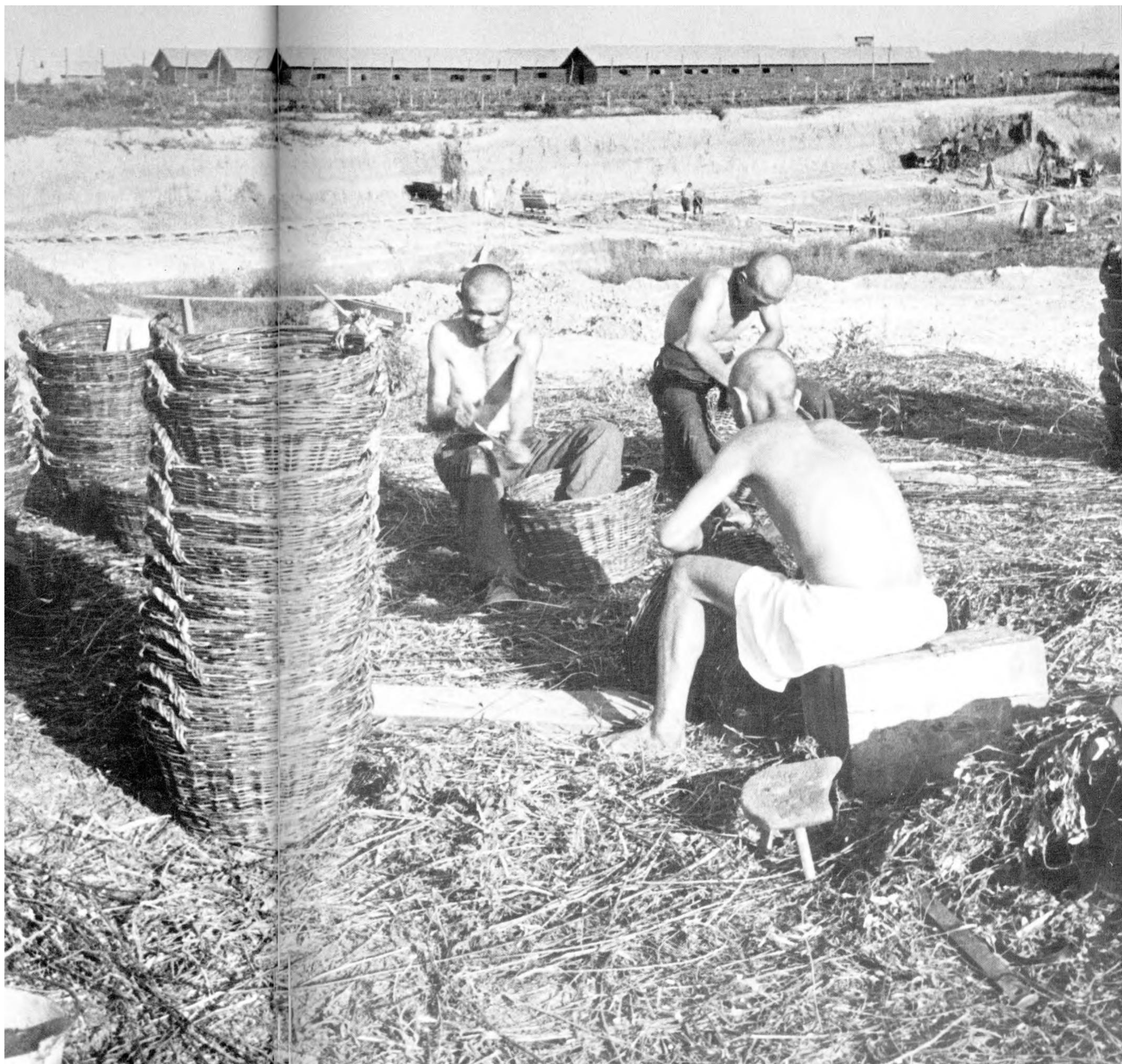
F-92 Ruševine Lančare, 15. svibnja 1945.<sup>206</sup>

<sup>206</sup> HPM/MRNH 6522. Fotografija ostataka zgrade Lančare objavljena je u knjizi: Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945., Reparaciona komisija pri vlasti FNRJ. (bez godine izdanja), na 23 strani uz poglavje: Industrija. Zar nije postojala niti jedna druga fotografija nekog uništenog industrijskog postrojenja? Zašto upravo Lančara?

F-93 Zatočenici na radu - izrada pletenih košara, kolovoz 1942. godine.<sup>207</sup>

U pozadini *bajer*, mjesto gdje se vadila zemlja za izradu cigli i nekoliko skupina logoraša. Jedni kopaju i vade zemlju, drugi guraju kolica natovarena zemljom. Kolovoz je i velika je vrućina. Konačno nema vode i blata. Uz gornji rub fotografije barake za zatočenike.

<sup>207</sup> HPM/MRNH 12 738-17, fotograf: Edmund Stöger.



F-94 Barake za zatočenike, povećani gornji dio prethodne fotografije.

Iza jezera i bajera započinjalo je ono što se među zatočenicima nazivalo LOGOR.

U veljači 1942. godine sagradeno je šest drvenih baraka u dva reda s po tri barake u svakom. U svakoj je spavalo

preko 200 ljudi. Pred barakama odvijala se smotra (odaziv) postrojavanje svih zatočenika, tu su se obavljale egzemplarne egzekucije (javna strijeljanja) i odabir zatočenika za likvidaciju. U barakama su spavali svi oni koji nisu bili razmješteni po radionicama, uglavnom intelektualci i seljaci, odabirani za najteže poslove.





F-95 Ostaci baraka nakon napuštanja logora, svibanj 1945. godine.<sup>208</sup>

U prvom planu grede na kojima su vješani zatočenici. Od baraka ostali su samo piloni ispunjeni ciglom. U pozadini desno ostaci barake *Obrtne grupe*.

<sup>208</sup> HPM/MRNH 12 209-14.



F-96 Izgled jedne od baraka u kojoj je bila smještena lo-gorska ambulanta.<sup>209</sup> Barake za zatočenike nisu imale ulaz po sredini, već na bočnim stranama. Snimljeno u veljači 1945. godine za vrijeme posjete Ministra unutrašnjih poslova do-glavnika Mate Frkovića logoru.

<sup>209</sup> HDA, Z-I 068, HPM/MRNH 12 182.



F-97 Latrina, svibanj-lipanj 1945.<sup>210</sup>

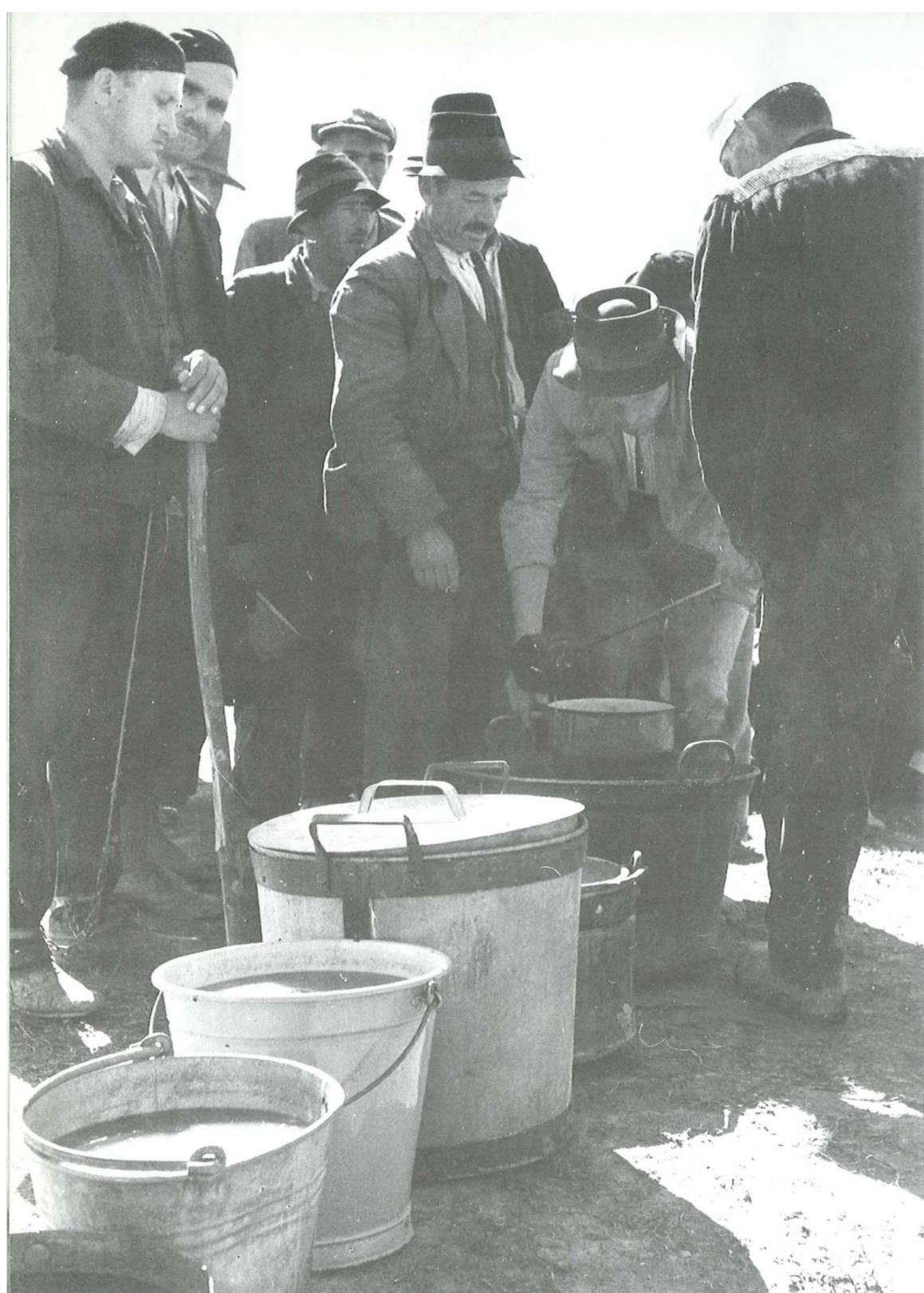
Postavljene sasvim uz žičanu ogradu, latrine su bile zajednički WC za logoraše. Bile su nešto više od ostalih drvenih baraka, ali uže i kraće. Pored zidova u samom drvenom podu bile su usjećene rupe ogradiće daskama čiji je gornji rub bio ojačan letvama. Ispod svake rupe nalazile su se posude koje su praznili sami logoraši (i time gnoj i li vrt). Tu su logoraši razgovarali i prenosili vijesti agencije latrina. No, ni u nuždi svi zatočenici nisu bili isti. Grupnici su, naime, unutar svake latrine, imali posebno ograđen prostor.

F-98 U Logom III Ciglana, vrijeme je za predah i ručak, kolovoz 1942. godine.<sup>211</sup> Ali prethodno treba saslušati tiradu ustaškog stražara (okrenut ledima) i pripremiti posudu za jelo, koje je uvinute gnoj i li vrt. Tu su logoraši razgovarali i prenosili vijesti agencije latrina. No, ni u nuždi svi zatočenici nisu bili isti. Grupnici su, naime, unutar svake latrine, imali posebno ograđen prostor.

<sup>210</sup> HPM/MRNH 12 209-17.

<sup>211</sup> HPM/MRNH 11 716-10, fotograf: Edmund Stöger.





F-99 Snima-  
nje za neki propa-  
gandni film, kolo-  
voz 1942. godi-  
ne.<sup>212</sup>

I ručak je sto-  
ga nešto bolji i  
obiljniji. Prvi mu-  
škarac oslonjen na  
batinu, sa zanima-  
njem gleda kako  
drugi grabi leutlja-  
čom hranu iz ka-  
zana.

<sup>212</sup> HPM/MRNH 11 716-6, fotograf: Edmund Stöger.



F-100 Kuhinja u Logom III Ciglana, kolovoz 1942. godine.<sup>213</sup>

Zatočenici kuhari u drvenoj baraci pale vatru na velikim zidanim pećima u kojima su kotlovi za hranu. Samo jedna iz serije propagandnih fotografija o životu i radu u ustaškim logorima. Zatočenici čak nose na glavama bijele kapice. Premda je riječ o kuhinji nigdje se ne vide namirnice.

<sup>213</sup> HPM/MRNH 12 736-12, fotograf: Edmund Stöger.



F-101 Na obali rijeke Save u Logom III Ciglana, za vrijeme službene posjete Ministra unutrašnjih poslova Mate Frkovića, veljača 1945. godine.<sup>214</sup>

Lijevo, po sredini fotografije je skela, kojom su zatočenici prevažani na likvidaciju u Donju Gradinu, ali i na rad na logorskim ekonomijama na drugoj obali rijeke. U pozadini, u izmaglici visoka *Kula - izvidnica*. Desno, iza skupine ljudi i stabala vagoni logorskog vlaka. Snimatelj sve bježi filmskom kamerom.

<sup>214</sup> HDA Z-1054, HPM/MRNH 12 180.



F-102 Skela za prijevoz na drugu obalu rijeke Save, lipanj 1945. godine.<sup>215</sup>

Sa susjednom obalom bila je povezana čeličnom žicom.  
U vrijeme najmasovnijih likvidacija, vozila bi cijelu noć.

<sup>215</sup> HPM/MRNH 10 132, fotograf: dr. Nikola Nikolić.



F-103 Put prema skeli vodio je kroz mladu šumicu koju su zatočenici nazvali *Gaj slutnje*, lipanj 1945. godine.<sup>216</sup>

<sup>216</sup> HPM/MRNH 10 197, fotograf: dr. Nikola Nikolić.



F-104 Pogled preko rijeke Save na Donju Gradinu i veliku, razgranatu krošnju stare topole, koju su zatočenici nazvali *topolom uzdaha*.<sup>217</sup> Na njenim su granama, naime, često visjela tijela obješenih zatočenika.

F-105 Željezni klin sa zašiljenim vrhom, iskrivljen u obliku slova L. Izvaden je iz *topole uzdaha*. Služio je za vješanje zatočenika.<sup>218</sup>

<sup>217</sup> HPM/MRNH 10 191, fotograf: dr. Nikola Nikolić.

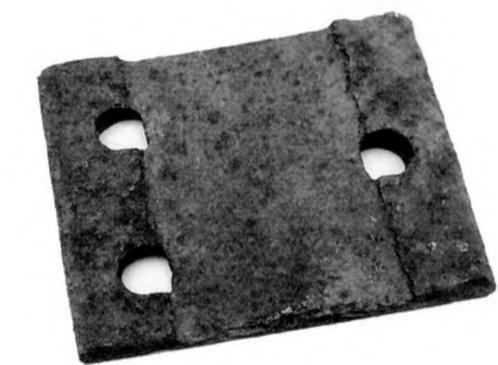
<sup>218</sup> JUSP Jasenovac, 43/P.



F-106 Pogled iz Donje Gradine  
prema Logoru III Ciglana; desno -  
*Gaj slutnje*; lijevo - ostaci lokomoti-  
ve, lipanj 1945.<sup>219</sup>

<sup>219</sup> HPM/MRNH 10 108, fotograf: dr. Nikola Nikolić.

F-107 Ostaci *Granika* s dizalicom za utovar i istovar robe s riječnih brodova, svibanj 1945. godine.<sup>220</sup> Mjesto likvidacija zatočenika.



F-108 Željezna ploča koja se stavlja ispod željezničkih tračnica veličine 20x16x1,5 cm, a težine 4,2 kg, služila je kao »uteg« za logoraše čija su tijela bacana s *Granika* u rijeku Savu.<sup>221</sup>

<sup>220</sup> HPM/MRNH 12 209-5.

<sup>221</sup> JUSP Jasenovac, 71/P.

F-109 Ispred kuće seljaka Ostoje Krnjajića u selu Uštici, koje se nalazi na ušću rijeke Une u Savu, nedaleko mjesto Jasenovac, srpanj 1942. godine.<sup>222</sup>

Žene s djecom u *Ciganskom logoru*, ispred *Kuće leleka* (plača). Prema odjeći, odnosno dijelovima narodne nošnje, vrlo vjerojatno srpske žene s djecom, izbjeglice s Kozare. Oko 8.000 žena s djecom prebačeno je krajem mjeseca srpnja iz sabirnog logora Uštice u Lipik.<sup>223</sup>

<sup>222</sup> HPM/MRNH 6560.

<sup>223</sup> Transport tih logoraša je obavljen uz potrebne opreze u dobro zavorenim vagonima, te su u Lipiku poduzete sve mjere, da se ne bi sporadični slučajevi pjegavog tifusa rasirili na gradansko stanovništvo. Žene Hrvatske u NOB-i, Knjiga II, Zagreb, 1955., Dokument br. 451, 373.



F-110 *Dubičke krečane*, nedaleko Hrvatske Dubice, lipanj 1945. godine,<sup>224</sup> udaljene od Jasenovca oko 20 km, uzvodno rijekom Unom bile su mjesto rada zatočenika (jedna od logorskih ekonomija), ali i njihovih likvidacija.

<sup>224</sup> HPM/MRNH 10 153, fotograf dr. Nikola Nikolić.





F-112

F-I 11, F-I 12 Majke sa djecom (srpsko pravoslavno stanovništvo - izbjeglice s Kozare) u sabirnom logoru kod Mlake, ili na sajmištu u Daruvaru, srpanj 1942. godine.<sup>225</sup>

Na goloj se tratinici, bez hrane i vode i bez ikakvih higijenskih uvjeta u selu Mlaci, tih vrućih dana srpnja 1942. godine nalazilo se 9.176 majki s djecom.<sup>226</sup> U tijeku mjeseca kolovoza preko 2000 djece iz Mlake prebačeno je u *Prihvatište za djecu izbjeglica* u Sisku koje je postalo dječji logor u doslovnom smislu te riječi.<sup>227</sup>

<sup>225</sup> Prvi je opis preuzet s izložbe *Mrtvi živima oči onvaraju* Spomen područja Jasenovac iz 1988/89. godine. Drugi iz Zbirke fotografija, filmova i negativa HPM-a, inv. br. 1960, 6566.

<sup>226</sup>\* Žene Hrvatske..., Dokument br. 451, 373.

<sup>227</sup> Miletić, Tom. III, 567-570, Brojčani popis dece stradale u ratu sačinjen 14. jula 1945, na osnovu podataka prihvate stанице Crvenog krsta u Zagrebu za period od 27. marta 1942. do 8. januara 1943. godine.



F-113 Vrlo često objavljivana fotografija u tisku sa svim netočnom legendom: *Odvodenje naroda u logor*.<sup>228</sup>

Prikazuje nepreglednu kolonu žena na prašnom neasfaltiranom putu, predvodenu ustaškim vojnikom. To su ugla-vnom mlade žene sa zavežljajima u rukama. Pitanje koje se nameće samo od sebe, ukoliko navedeni opis smatramo istinitim je *A gdje su djeca i starci?* Jer u logor su nakon ko-zaračke ofenzive u srpnju 1942., a prema bezbrojnim sjećanjima, odvodenici svi zajedno. Stoga je vjerojatnije da se radi o odvođenju žena iz logora Stara Gradiška na prisilni rad u Njemačku, putem iz logora prema Okučanima gdje se nalazila najbliža željeznička postaja. Zanimljivo je da je ova fotografija najčešće objavljivana rezanjem krajnjeg lijevog dijela na kojemu se vidi grupa muškaraca, seoska zaprežna kola i starija ženska osoba pored neke domaće životinje.

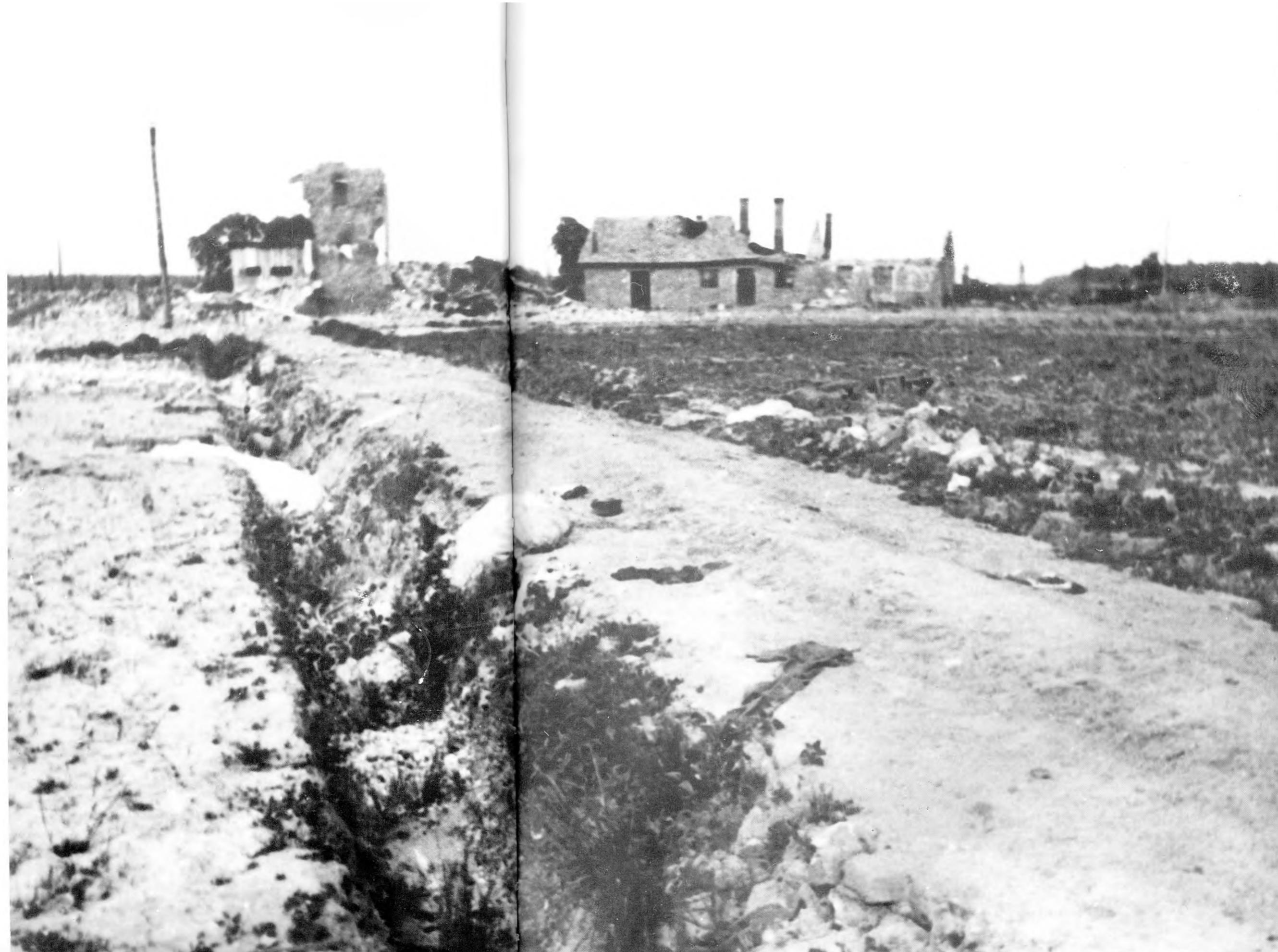
<sup>228</sup> HDAZI-485, HPM/MRNH 6564



F-1 14 Put kojim su posljednje zatočenice Logora III Ciglana vodene na likvidaciju, 21. travnja 1945. godine.<sup>229</sup>

Fotografija je snimljena 18. svibnja 1945. godine. Svjesne da odlaze u smrt žene su putem odbacivale svoje osobne stvari. *U blizini te nastambe, (za žene) a i dalje od nje, nalaze se dijelovi ženske odjeće, naročito rublja (kombinezona, čarapa, ženskih gaćica itd).*<sup>230</sup>

<sup>229</sup> HPM/MRNH R-4 893.  
<sup>230</sup> HDA, ZKRZ GUZ, 3.

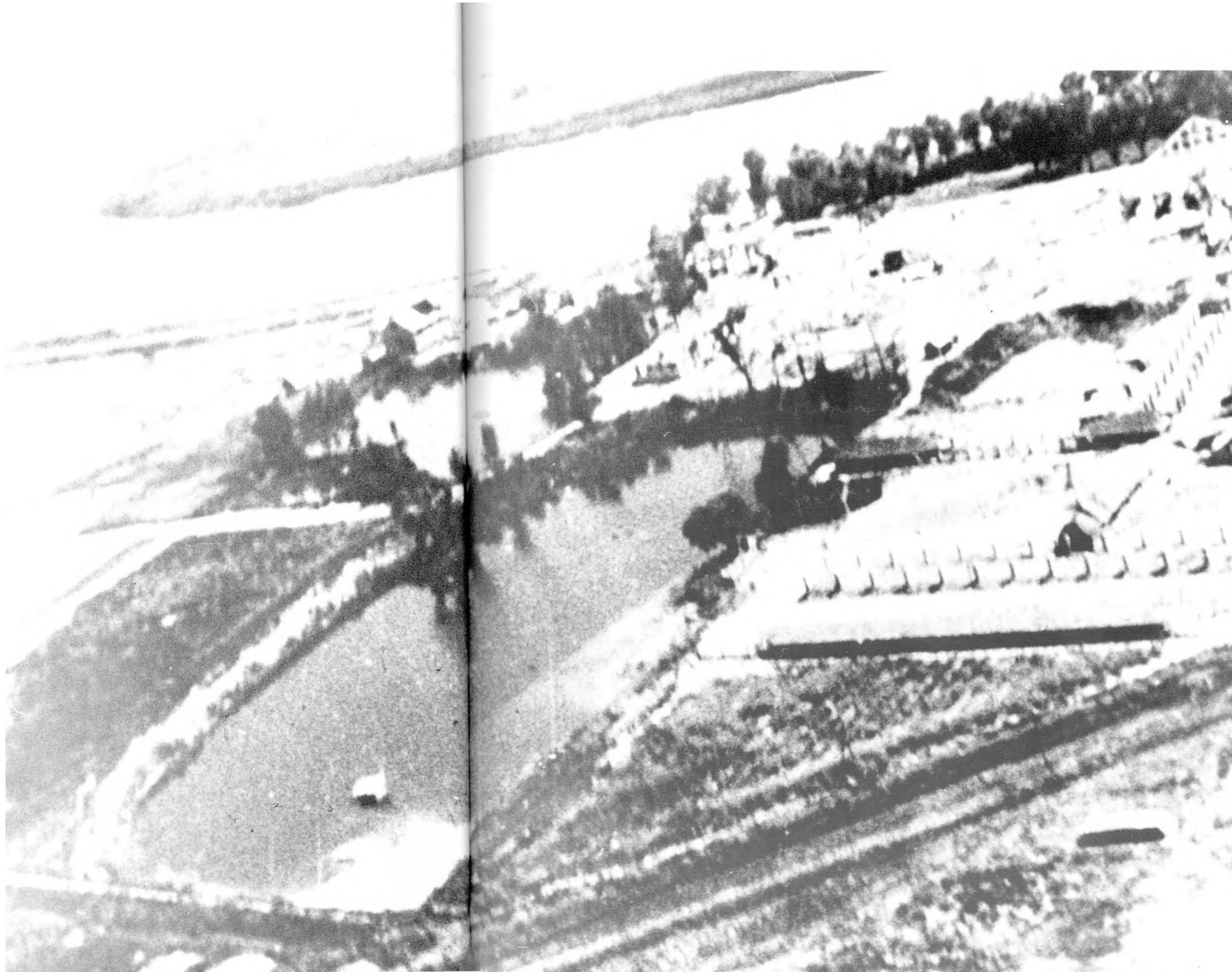


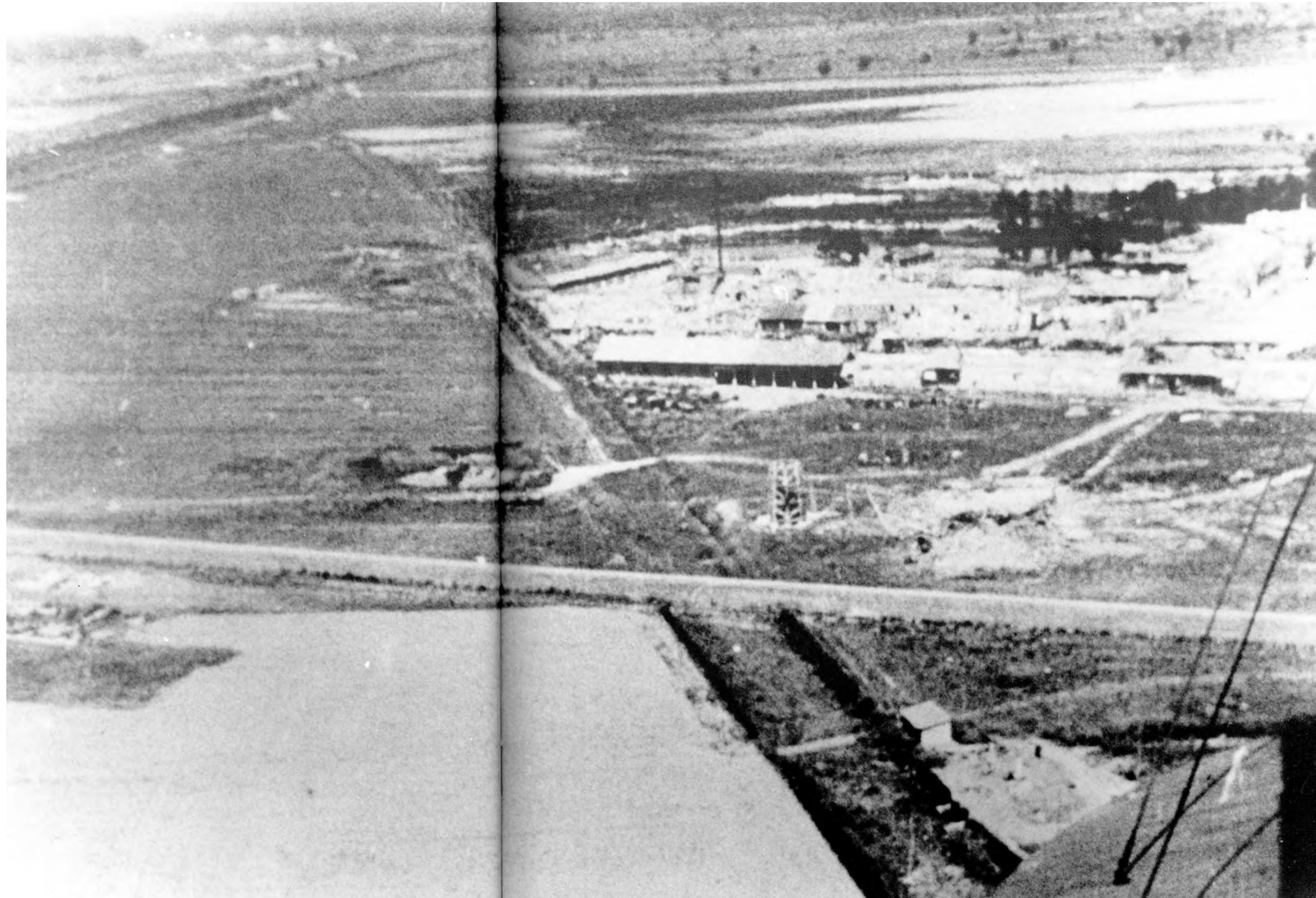
F-115 Pogled na porušeni Logor III Ciglana iz zraka, svibanj 1945. godine.<sup>231</sup>

U gomj em desnom kutu - ruševine zgrade *Pogona*. Lijevo od nje ruševine pekarne i skladišta s hranom S druge strane gornjeg, manjeg, jezera, (jedina neoštećena zgrada je zgrada *Ekonomije*) .. Put je zatim vodio do ruba jedne prizemne zgrade uzdignute oko metar iznad terena... U njoj se, od puta prema Savi, nalazila prvo pekara, pa zatim mlin i na kraju, skoro sasvim uz put od Jasenovca prema Košutarici, koji je išao samom obalom, nalazila se sušara za kukuruz. Dalje iza sušare bilo je zbijeno nekoliko baraka. To je bila ekonomija, koja je od ostalog logora bila odvojena tzv. jezerom.<sup>232</sup> Između jezera vodio je put prema zatočeničkim barakama od kojih nije ostalo gotovo ništa.

<sup>231</sup> Fotografija je »skinuta« s dokumentarnog filma *Jasenovac iz 1945. godine*.

<sup>232</sup> Huber, 20-21.





F-116 Pogled na teren Logora III Ciglana iz zraka, svibanj 1945. godine.<sup>233</sup>

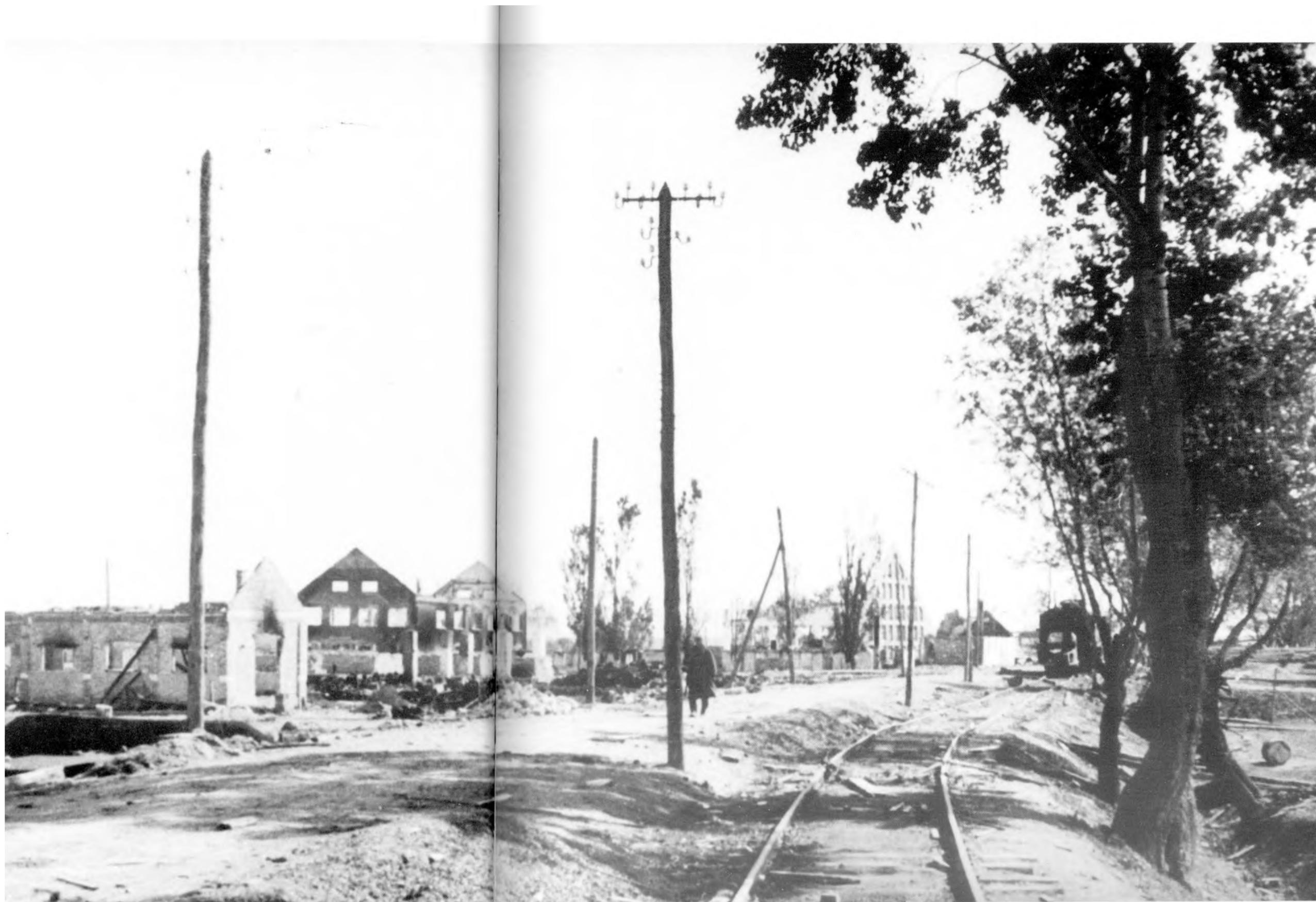
U prvom planu zapadni logorski zid. Na udaljenosti od oko 150 metara od logorskog zida ruševine onoga što je nekada bio logor. (Dolje desno vidi se dio krila zrakoplova u kojem je bio fotograf.)

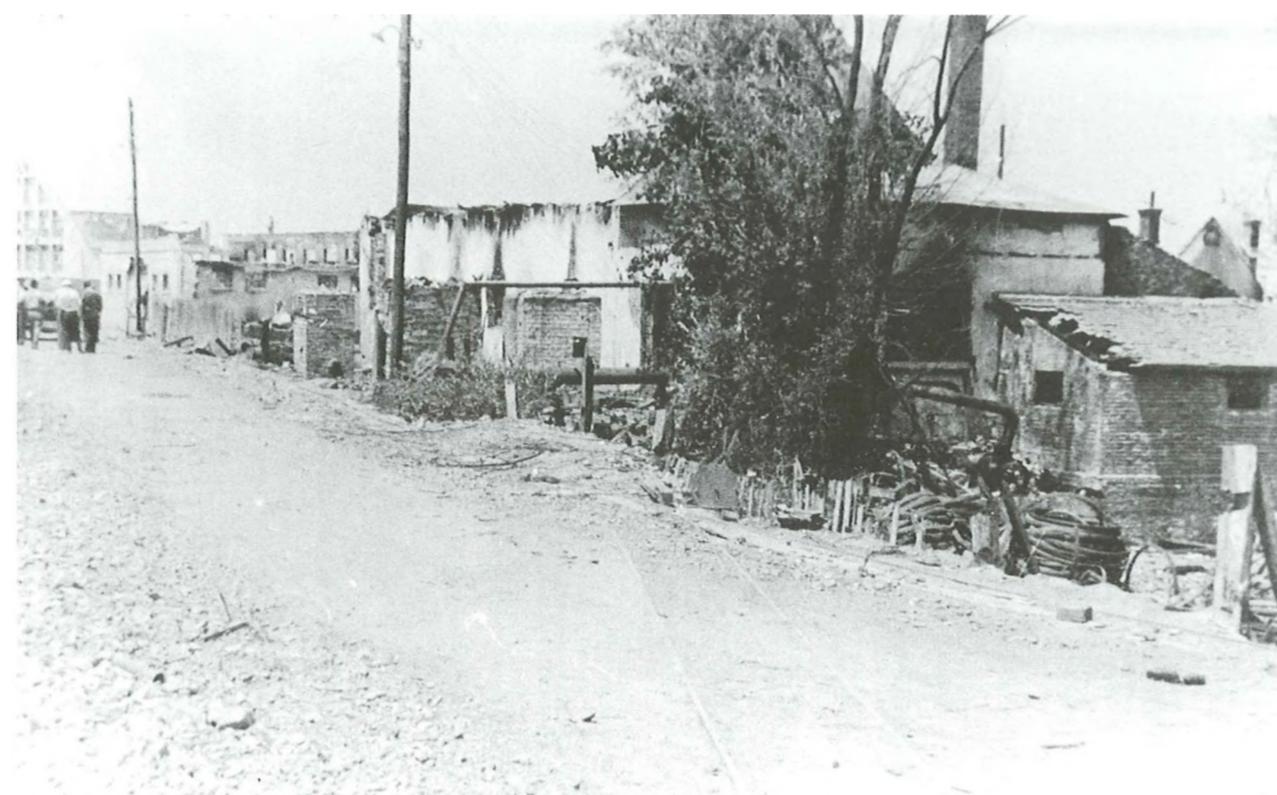
<sup>233</sup> Fotografija je skinuta s dokumentarnog filma *Jasenovac* iz 1945. godine.

F-117 Pogled na napušteni i razoreni Logor III Ciglana, lipanj 1945. godine.<sup>234</sup> i glavnu logorsku »ulicu« koja je vodila od zapadnih logorskih vrata u unutrašnjost logora. Pored nje pružao se odvojak željezničke pruge kojom se dopremala razna roba, ali i budući zatočenici logora. Jedan od vagona još uvijek stoji na pruzi. Lijevo - porušeno *Glavno skladište*, zgrada *Stolarija* i u daljini *Pogon*. Jedina cijela zgrada, uz lijevu stranu ulice je zgrada *Ekonomije*.

<sup>234</sup> HPM/MRNH 10 164, fotograf: dr. Nikola Nikolić.

212





F-118 Nastavak na prethodnu fotografiju, od zgrade *Pogona* prema istoku, uz logorsku ulicu porušene kuće, svibnji 1945. godine.<sup>235</sup>

Skupina ljudi pored ruševina *Pogona* su članovi Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.

<sup>235</sup> HPM/MRNH 12 318.



F-119 Dva leša u mulju rijeke Save nedaleko Granika,  
svibanj 1945.godine.<sup>236</sup>

U prvom planu leš muškarca raširenih nogu, bez glave.  
Iznad njega, malo desno, leš muškarca koji leži na boku s  
prebačenom rukom (ne vidi se glava ili je također nema).



F-120 Dva lesa u mulju rijeke Save nedaleko Granika,  
svibanj 1945. godine.<sup>237</sup>

Po sredini fotografije leš muškarca raširenih nogu s glavom uronjenom u mulj, desno od njega još jedan leš muškarca oslonjenog na lijevi bok. Glava mu se ne vidi ili je, što je vjerojatnije nema.

<sup>237</sup> HPM/MRNH 12.209-10.



F-121 Na terenu bivšeg ustaškog Logora III Ciglana, svibnja 1945. godine,<sup>238</sup> pronađen drveni bat - stolarski alat, ali i sredstvo za ubijanje zatočenika.

<sup>238</sup> HPM/MRNH R-5075.

F-122 Okovi za noge. Sastojali su se od dva trakasta obruča međusobno spojena lancem od 18 karika. Obruči su se zatvarali metalnom zakovicom. Izrađeni su u *Lančan*. Pronadjeni su po završetku rata u Donjoj Gradini.<sup>239</sup>

F-123 Sjekira pronađena na terenu Logora III Ciglana.<sup>240</sup> Sredstvo za rad, ali i ubijanje zatočenika.

F-124 Nož izduljenog sječiva, pronađen na terenu Logora III Ciglana po završetku rata.<sup>241</sup> Na prijelazu metalnog dijela ručke u oštricu ima pločicu koja spriječava klizanje šake. Proizveden vjerojatno u *Lančari*. Sredstvo za ubijanje zatočenika.

<sup>239</sup> JUSP Jasenovac, 1858-52/P.

<sup>240</sup> JUSP Jasenovac, 49/P.

<sup>241</sup> JUSP Jasenovac, 628/P.



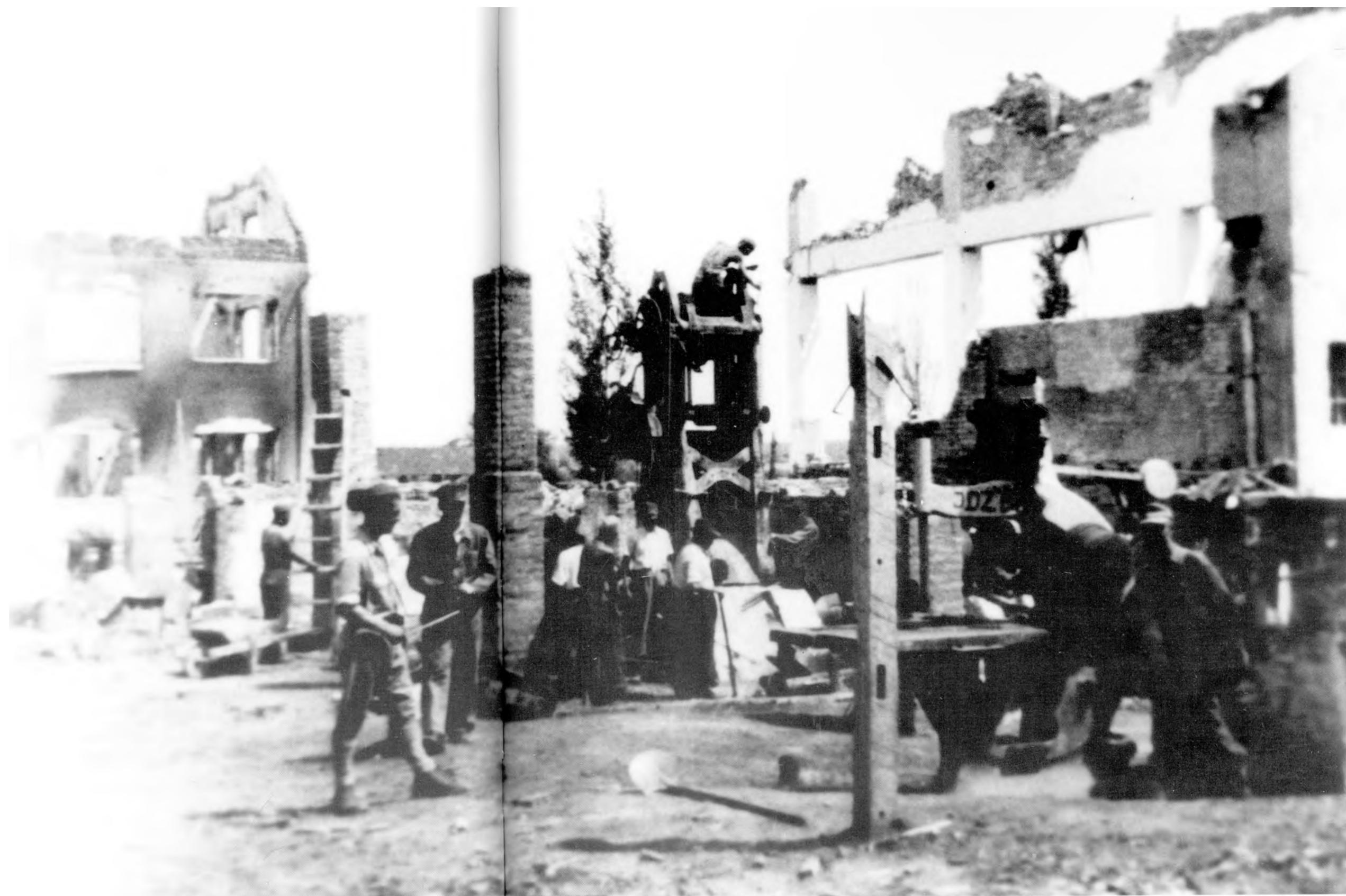
F-122



F-123



F-124



F-125 U bivšem Logoru III Ciglana, lipanj 1945. godine.<sup>242</sup>

Radovi na demontaži strojeva. Na demontaži je radila grupa zarobljenih Nijemaca i majstori direkcije željeznica Zagreb pod vodstvom Dragutina Cazina. Dio strojeva bio je prebačen u Kragujevac, a dio u Staru Gradišku. Lijevo: ruševine Stolarje, desno demontiranje pogona Pilane.

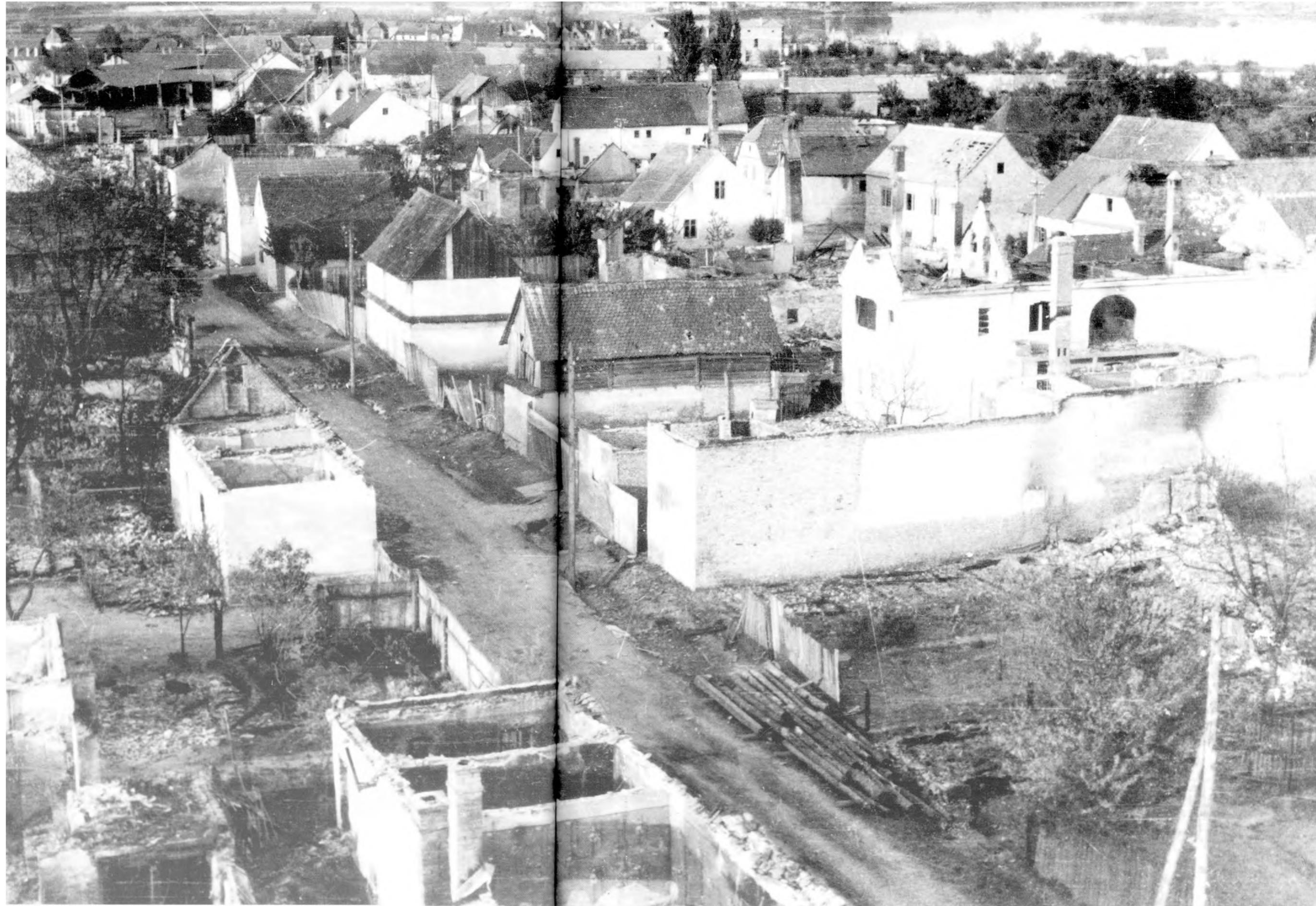
<sup>242</sup>JUSP Jasenovac ...., fotograf: Dragutin Cazin.

F-126 Pogled s *Kule - izvidnice* na mjesto Jase-novac, veljača 1945. godine.<sup>243</sup>

<sup>243</sup> HDAZ-1051, HPM/MRNH 12 172.



F-127 Po povlačenju iz logora i mjesta Jasenovac, ustaše su minirale i samo mjesto - pogled na ruševine (sada ulica Braće Radić), svibanj/lipanj 1945. godine.<sup>24</sup> U gornjem lijevom dijelu fotografije (dugačka bijela crta) zapadni zid oko logora.



<sup>244</sup> HPM/MRNH 12 209-28.

## **UMJESTO POGOVORA**

**dr. sc. Mario Jareb**

### **Fotografija kao povjesni izvor**

(izvadak iz recenzije)

U središtu rada Nataše Mataušić su fotografije koje govore o logoru Jasenovac od 1941. do 1945. godine. Autorica fotografijama ne pristupa tek kao pukim ilustracijama, već vrijednim povjesnim izvorima, a upravo u takvom pristupu leži vrijednost ovoga rada. Nadam se da će on potaknuti i ostale istraživače suvremene hrvatske povijesti da fotografiju, a isto tako i film, počnu promatrati kao važne povjesne izvore. Žalosna je naime činjenica da upravo fotografiju i film, ali i niz ostalih povjesnih predmeta (odnosno nekonvencionalnih povjesnih izvora), većina hrvatskih istraživača ne doživljava kao jednakovrijedne povjesne izvore, te ih vrlo rijetko koristi u svojim istraživanjima. Njihova se uporaba uglavnom svodi na puko ilustriranje knjiga i članaka, pri čemu njihov sadržaj često ne odgovara u potpunosti onome o čemu se u radu koji ilustriraju govorovi. Zbog toga je poglavje u ovoj knjizi nazvano *Fotografija kao povjesni dokument* vrlo vrijedno i zanimljivo. Pritom autorica naglašava da fotografija postaje »povjesnim dokumentom kada su kritički i metodički utvrđene sve povjesne činjenice sadržane na njoj«, te da »otkrivanje povjesne istine sa snimljenih fotografija predstavlja jedan od najsuptilnijih poslova istraživača«.

Također je upozorenje i na brojne poteškoće koje se mogu pojavit. Naime, »fotografija može otkrivati, ali i iskrivljavati. Ona može biti glas istine, ali i sredstvo obmane, zavisno od toga u koju će se svrhu koristiti.« O tome govori i više primjera koje je autorica navela u radu, a već prva fotografija (označena kao F-1), koja prikazuje leš »muškarca, golog poprsja, s razmrskanom lubanjom«, izvorno

je objavljena u poznatoj *Sivoj knjizi* godine 1942., a prema potpisu koji je tamo otisnut riječ je o jednoj od žrtava partizanskog zločina na Pašincu kod Prijedora. Ista je fotografija u jednoj knjizi iz godine 1957. objavljena kao fotografija ustaške žrtve «sa razmrskanom glavom».

Autorica je na vrlo osjetljivom području danas Memorijalnog muzeja i Spomen-područja Koncentracijskog logora Jasenovac pokazala, da i razmjerne malen broj sačuvanih fotografija, od kojih su mnoge snimljene sa svrhom iskrivljavanja slike o stanju u logoru, mogu biti važan i bogat povijesni izvor. Njihova analiza upotpunila je spoznaje o tome kako je logor rastao i kakvi su bili životni uvjeti u njemu. Fotografije su također neprocjenjivi svjedoci razaranja logorskog kompleksa po svršetku rata. Moram dodati da sam imao priliku u samom rukopisu pronaći neke dijelove povijesti čijim sam se istraživanjem i sam bavio, te prije objavljivanja ove knjige o tome podrobno, analizirajući i najsigurnije moguće detalje, razgovarao s autoricom. Ona je neke moje sugestije i predloženu dokumentaciju i literaturu otvoreno i analitički prihvatile, proširivši neke dijelove rukopisa. Stoga je razložno pretpostaviti da će mnogi detalji zabilježeni na fotografijama korisno poslužiti i budućim istraživačima, jer je rad kolegice Mataušić vrijedan doprinos proučavanju problematike logora Jasenovac. Pritom ističem da je analizom fotografija pokazala da se dosta toga može učiniti uporabom novih metoda i dosad zanemarenih povijesnih izvora.

**Nataša Jovičić, ravnateljica Spomen-područja Jasenovac**

### **Jasenovac kao znak: logor smrti, sjećanja i opomene**

(izvadak iz teksta)

U svjetlu novih činjenica upotreba Jasenovca kao ideološkog oružja za ratnički pohod na sve koji su u datom trenutku prepoznavani kao protivnici i vjerojatni neprijatelji, pokazuje u Europi jedinstvenu zloupotrebu sjećanja na zločin u kojem komemoriranje zločina (ne žrtava) postaje sjeme i opravdanje za novi planirani masovni zločin. Nedužne žrtve Jasenovca poslužile su kao sjeme mržnje, pokazalo se kako se žrtvu »iskorištava« da postane oružjem, kako je se dehumanizira, kako joj ne znamo lice - kako nema imena (što pokazuju fotografije neidentificiranih gomila leševa na stalnim postavima od 1968. do 1990. godine), no zna se samo upotrebna vrijednost tih žrtava - one vrijede onoliko koliko se uz pomoć njih može ubijati dalje. Kontinuirano i svjesno utemeljivala se mržnja, Jasenovac je samo »povoljno« poslužio za ostvarivanje krajnjeg cilja stvaranja te mržnje prema Hrvatima i Muslimanima, jer bez sistematske proizvodnje mržnje genocid nije moguć. Dugotrajnost i usadenost mržnje pokazala se na Haaškom sudu, navodim tek jedan primjer, kada haški osudenik Kovačević za genocid u kampu Omarska 1992., a na saslušanju 1998.g. izjavljuje:

*Oni su tada počinili zločine, a sada je to obratno.*

Prema traskriptu ICTY koji je objavljen na engleskom jeziku, Kovačević kaže: »They committed war crimes (misli na ustaški zločin počinjen u Jasenovcu 1941-45), and now it is the other way ro-

*und.* (misli na zločine počinjene u koncentracijskom kampu Omarska nad Muslimankama i Hrvatima 1992. il kojima je i sam sudjelovao).

Takva rečenica ulijeva strah i nevjerootno je da se odnosi na mjesto Jasenovac koje je moralno označavati mjesto na kojem treba promišljati: »Ne ponovilo se NIKADA VIŠE - NEVER AGAIN« - što je uljudbena tradicija zapada kada se govori npr. o Holokaustu-Shoah; jer u konačnici osnovna intencija svakog podsjećanja i kartografiranja velikih zločina na mjestima stradanja jest učenje o načinu kako se zločini mogu i moraju sprječiti, a nikako da takva mjesta sjećanja (memorijali) posluže kao spomen mržnje, kao podsticaj i učenje ponavljanju zločina. Francuski mislilac i književnik Alain Finkielkrauth postavlja pitanje vezano uz zločine i genocide počinjene u povijesti: *Postoji li dužnost sjećanja?* Naravno da postoji, jer sjećanje nas čini živima, upozorava nas na ljudsku animalnost i zvjerstva koja je čovjek u stanju počiniti, opominje: Ne ponovilo se...

Jasenovac je bio logor smrti. Logor zločina i zvјerskog odnosa čovjeka prema čovjeku, nacije prema naciji. Knjiga Nataše Mataušić »Fotomonografija« govori o tom odnosu, a prvenstveno stručno obrazlaže koliko sama fotografija može biti izvorni povjesni dokument, otkriva je i kao propagandni materijal, rekonstruira pravu istinu o dobu koje je iza nas. Jedino istinom i stručnim analizama možemo doprinijeti da se odredeno povjesno doba, ma kako sramotno ono bilo, iskaže u kontekstu svega što će biti poslije.

Poslije, prema Bogdanoviću, dolazi život: »Ja sam jasenovačkim cvijetom obilježio život - stran je zločin koji se u Jasenovcu događao, ali važno je prikazati i ono što će biti poslije.« Za život 0 kojem on ovđe govori potrebno je pročišćenje i posvećenje, a potom ponovno rađanje. Mit rađanja 1 mit života koji dolazi nakon, zaista bi trebao biti novi način života i odnosa prema prošlosti, koji uz dužnost sjećanja donosi i dužnost življenja u drugačijem, nenasilnom i humanijem dobu, dobu snažnog kritičkog odnosa prema svemu što ne cijeni društvene razlike i ne poštuje odnos prema svakoj pojedinačnoj slobodi, svake pojedinačne nacije.

**dr. sc. Tea Benčić Rimay**

### **Dostojanstvo povijesnih događaja izgubilo se u logorima smrti**

(izvadak iz teksta)

»Prosvjedujemo protiv djela istrebljenja i protiv zaborava koji bi upotpunio, koji bi zapečatio to djelo zauvijek; prosvjedujemo protiv mračnog čina koji je uništilo tolike dragocjene živote.«

(Vladimir Jankélévitch: *L'Imprescriptible*)

Svaki Memorijalni centar do sada je u vremenu pokazao da se umjesto stvarne namjere - dužnosti sjećanja, spomena i upozorenja na zlo i nehumanost, na ljudsku glupost, primitivizam i demoralizaciju doba, te potrebu za neophodnim razumijevanjem i smještanjem u teško odredive civilizacijske okvire i najstrašnijih trenutaka u povijesti jedne države i nacije - uvijek može prerušiti u stvarnu pobudu mržnje i sve se može ponovo pretvoriti u zločin. Umjesto da zaliječi rane, ponovo ih otvara i produbljuje. To je, nažalost, tako jednostavno, jer živimo u vremenu kada umiru posljednji stanovnici logora koji se sjećaju, a povjesničari, psiholozi, filozofi i analitičari iznose svoje teorije, često prerađujući svjedočanstva u trenutne političke, njima odgovarajuće svrhe, a neki se zaista trude objasniti te crne točke zločinačkog sustava, definirati genocid, usporediti s drugim zločinima u povijesti. Ma koliko se trudili, za one koji su proživjeli, ali i one koji se mogu identificirati s ljudskom patnjom, ponjenošću, oduzimanjem svake mrvice dostojanstvenog i ljudskog, ipak ostaje okus gorčine, kao da se sve dogodilo uzalud, ništa ničime nije opravdano i nikakva dijalektika ne užvisuje proživljenu stra-

hotu. Tako se uopće ne događa pomirenje, nego naprotiv, još dublji jaz u kojem se razdvajaju tragično i logično. Nijedna istina više nije istina, ne postoji više nikakva mogućnost ispunjenja duha.

*Dostojanstvo povijesnih događaja izgubilo se u logorima smrti.*

Knjiga Nataše Mataušić pokazuje trud oko povijesne istine, ona ne želi produbiti taj jaz u kojem se tragično i logično više ne razlikuju. Njena knjiga nije interpretacija njene istine, već istine fotografije kao povijesnog izvora i povijesnog dokumenta. Koliko je uistinu u tome uspjela, pokazati će nove knjige koje će, vjerujem, upravo njena potaknuti, jer Jasenovac je stalna agonija oko koje se množe pitanja opasne, odiozne i opscene aritmetike, računovodstva i zlorabe sjećanja. On nikada neće biti etički mrtav, ma koliko vremena pratičalo i razblaživalo razmjere njegova užasa. Prošlost ne prolazi, ona se zamagljuje. Listajući *Fotomonografiju Jasenovac* Nataše Mataušić naviru ambivalentne emocije, od kojih je možda najjači strah. *Strah treba zadržavati, na taj čemo se način zaštititi od još gorog užasa*, kaže Tzvetan Todorov. Neprekidno se vraćaju pitanja koja rijetko dobivaju pravi odgovor. Da li se zločinac rada ili pak nastaje u društvu autoritarnog vode i moralne ravnodušnosti okoline? Kako živjeti poslije, kada se uvidi strahotna banalnost svih činovnika zla, kako očitati smisao žrtava, tko je osmislio ideju postanka koncentracionalnih logora, što je učinjeno za nevine žrtve, jesu li zločinci zasluzeno kažnjeni, kako izbjegći nove zločine - možda je moguće upravo Djelom sjećanja. Stvoriti Djelo sjećanja, koje će, kao arhetip dužnosti sjećanja, poticati na Dobro. Nataša Mataušić istraživala je i ispisala upravo takvo Djelo, a upućujem i na njenu uvodnu posvetu koja kod ovakvih knjiga često ostane neprimjećena.

## VI. LITERATURA I IZVORI

### I. KNJIGE, PRIRUČNICI, ENCIKLOPEDIJE

- Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, 1996. (Kečkemet, Duško, Židovski sabirni logori na području pod talijanskom okupacijom)
- Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966.
- Bulajić, Milan, *Ustaški zločin genocida*, Beograd, 1988.
- Burke, Petar, *Očevid: upotreba slike kao povijesnog dokaza*, Zagreb, 2003.
- Carin, Vladimir, *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb, 1961.
- Cvetković, Dragan, Graovac, Igor, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2006.
- Čolaković, Rodoljub, *Jasenovac*, Sarajevo, 1948.
- Dnevnik Diane Budislavljević 1941-1945.*, HDA, Zagreb, 2003.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1961.
- Fotografija kao medij*, Zagreb, 1981.
- Freund, Gisele, *Fotografija i društvo*, Zagreb, 1981.
- Goldstein, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- Grbelja, Josip, *Uništeni naraštaj - tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb, 2000.
- Hedgecoe, John, *The Book of Photography*, London, 1976.
- Hoyka, Damir, *Fotosofija, jedina fotografска filozofija*, Zagreb, 1996.
- Huber, Cedmil, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, SPJ, 1977.
- Ivanuš, Rhea; *Fotografski albumi u Zbirci fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb, 2006.
- Ivanuš, Rhea, Nataša Mataušić, *Zbirka fotografija, filmova i negativa HPM-a*, Museum 1846. - 1996., Zagreb, 1996.
- Jareb, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2005.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977.
- Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb,
- Krizman-Lengel, Narcisa, *Romi u Koncentracionom logoru Jasenovac*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- Kumović, Mladenko, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti - Jasenovac*, Novi Sad, 1994. (katalog izložbe)
- Likovna enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1984.

- Mataušić, Nataša, *Fondfilmske grude u Zbirci fotografija, filmova i negativa Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb, 2004.
- Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac - Zagreb, 2003.
- Mataušić, Nataša, *Proboj logoraša 22. travnja 1945.*, Jasenovac 2000. (katalog izložbe)
- Mataušić, Nataša, *Koncentracioni logor Jasenovac, kolovoz 1941. — veljača 1942.*, Jasenovac 2000. (katalog izložbe)
- Mataušić, Nataša, *Fotografski zapisi hrvatskoga antifašističkog pokreta*, Zagreb, 1995. (katalog izložbe)
- Matković, Hrvoje, *Povijest NDH*, Zagreb, 1994.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta, Knjiga I-III*, Beograd-Jasenovac, 1986.
- Mikulan, Krunoslav; Siniša, Pogačić, *Hrvatske oružane snage, 1941-1945.*, Zagreb, 1999.
- Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka - Beograd, 2000.
- Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske narodne države*, Ministarstvo vanjskih poslova (NDH), Zagreb, 1942.
- Prva godina narodno-oslobodilačkog rata na području karlovcu Korduna Gline Like Gorske kotra Pokuplja i Žumberka*, Zbornik III, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac, 1971.
- Riedl, Viktor, *Fotopiručnik*, Zagreb, 1946.
- Riffer, Milko, *Grad mrtvih Jasenovac 1943.*, Zagreb, 1946.
- Ritzenthaler, M. Lynn, Munoff, J. Gerald, Long, S. Margery, *Upravljanje zbirkama fotografija*, HDA, Zagreb, 2004., 29
- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972.
- Sontag, Susan, *Prizori tugeg stradanja*, Zagreb, 2005.
- Spomen knjiga Prve obljetnice NDH, Zagreb, 1942.
- Struk, Janina, *Photographing the Holocaust - Interpretations of the Evidence*, London-New York, 2004.
- The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, Beograd, 1957.
- Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb, 1997.
- Upute za prikupljanje materijala za povijest narodnog ustanka u Hrvatskoj*, Istra, 1944.
- Upute za prikupljanje materijala iz Narodno - oslobodilačke borbe za Muzej narodnog oslobođenja*, Zagreb, 1945.
- Zločini u logoru Jasenovac*, (fototipsko izdanje), Banja Luka, 2000.
- Zločini u logoru Jasenovac*, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zagreb, 1946.
- Žene Hrvatske u Narodno-oslobodilačkom ratu*, Zagreb, 1955.
- Zerjavić, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovaca i Bleiburga*, Zagreb, 1992.

## II. ČASOPISI I ZBORNICI

- Baričević, Zvonimir, *Početak rada foto-službe Hrvatskog državnog arhiva, Bulletin - Hrvatski državni arhiv* 4(1993), 1-2.
- Baričević, Zvonimir, *Fotografija u Hrvatskom državnom arhivu, Informatica museologica* 31 (3-4) 2000.
- Geiger, Vladimir, *Sudbina podunavskih Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji, Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Evropa 1918-1995.*, Zagreb, 1995.
- Kovačić, Davor, *Prikaz knjige Jasenovac - žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 1., 1.-230., Zagreb 2000., 219-224.
- Lengel-Krizman, Narcisa, *Prilog proučavanju terora u NDH: Sudbina Roma, 1941.-1945. godina, Časopis za suvremenu povijest* 18(1), Zagreb, 1986.
- Mataušić, Nataša, *O Koncentracijskim logorom Jasenovac, Informatica museologica*, 31 (1-2), Zagreb, 2000.
- Sakota, Slavko, *Istraživanje i prikupljanje foto i kino-dokumenata u historijskim muzejima, Zbornik radova*, br. 3-4, Muzej revolucije BIH, Sarajevo, 1977-78.

## III. TISAK

- Borba*, 1944., *Osvetimo krv i patnje naše braće iz Slovensačkog primorja*
- Hrvatski narod*, 23. svibanj 1941., *Židovske oznake moraju nositi svi Zidovi*
- Hrvatski narod*, 23. kolovoza 1941., *Izsušuju se polja uz tok Save*
- Hrvatski narod*, 31. kolovoza 1941., *25.000 jutara najbolje zemlje*
- Hrvatski narod*, 9. rujana 1945., *Godinu dana rada sabirnih logora Ustaške obrane*
- Hrvatski narod*, 7. veljače 1945., Balaš, Rudolf, *Radom do slobode*
- Hrvatski vojnik*, 15. veljače 1945., Lutz, Alojzije, *Nekoliko dojmova sposjeta jasenovačkom logoru*
- Narodni list*, 18. kolovoza 1945. film
- Nova Hrvatska*, 8. veljače 1945., Vidaković, Pero, *Posjet zatočeničkom logoru u Jasenovcu*
- Vjesnik*, 15. svibanj 1945., Badnjević, Ešref, *Kroz ustaške zatvore i logore*
- Vjesnik*, 19. svibanj 1945., *Pogreb žrtava ustaškog terora u Sisku*
- Vjesnik*, 26. svibanj 1945., *Kroz jasenovački logor poslije oslobođenja - ispitivanje Državne komisije za utvrđivanje zločina*
- Vjesnik*, 29. kolovoza 1945., *Izložba fotografija o zločinima okupatora i njihovih pomagača*
- Vjesnik*, 18. i 19. veljače 2006., Krušelj, Zeljko, *Beogradski istraživač pokopao jasenovački mit*

#### IV.NEOBJAVLJENI TEKSTOVI

Karakaš, Marica, Mataušić, Nataša, *Revizija i stručna obrada lokaliteta Spomen područja Jasenovac (Broćice, Krapje, Mlaka i Kožara za potrebe izrade Konzervatorske dokumentacije za Prostorni plan Parka prirode Lonjsko polje, 2002.*

Polšak, Ruda, *Fotografija u muzejima revolucije*, predavanje sa seminara Postdiplomskog studija muzeologije, Zagreb, 1969.

#### V. ARHIVSKA GRAĐA

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Hrvatski povijesni muzej, Dokumentarna zbirka II.

## **SADRŽAJ**

I.	UVODNE NAPOMENE .....	5
II.	FOTOGRAFIJA KAO POVIJESNI DOKUMENT.....	11
III.	FONDOVI FOTOGRAFSKE GRAĐE O KONCENTRACIONOM LOGORU JASENOVAC.....	27
	Hrvatski državni arhiv.....	45
	Hrvatski povijesni muzej.....	53
	Spomen područje Jasenovac.....	79
IV.	KONCENTRACIONI LOGOR JASENOVAC.....	81
	Nezavisna Država Hrvatska.....	81
	Logori.....	88
	Konzentracioni logor Jasenovac.....	93
	Zapovjedništvo logora.....	100
	Prisilni rad.....	101
	Zatočenička hijerarhija.....	103
	Životni uvjeti.....	104
	Logor smrti.....	107
	Ženski logor u Logoru III Ciglana.....	116
V.	IZBOR IZ FOTOGRAFSKE GRAĐE O KL JASENOVAC.....	119
	UMJESTO POGOVORA.....	227
	dr. sc. Mario Jareb: Fotografija kao povijesni izvor.....	227
	Nataša Jovičić, M. A.: Jasenovac kao znak: Logor smrti, sjećanja i opomene.....	229
	dr. sc. Tea Benčić Rimay: Dostojanstvo povijesnih događaja izgubilo se u logorima smrti.....	231
	LITERATURA I IZVORI.....	233

Prethodno izdanje Biblioteke »Banalnost zla«

